

બે દેશદીપક

‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’ અને ‘નરવીર
લાલાજી’ બન્નેની સંયુક્ત આવૃત્તિ

અવેરચંદ મેઘાણી

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

મૂળરે મંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી-રસ્તો : અમદાવાદ

રાત્રિપીર શ્રદ્ધાનંદ

આગતિ પહેલી : ૧૯૨૭

આગતિ બીજી : ૧૯૨૭

આગતિ ત્રીજી : ૧૯૩૧

નરવીર લાલાજી

આગતિ પહેલી : ૧૯૨૯

આગતિ બીજી : ૧૯૩૧

... ..

સંયુક્ત આગતિ : ઓક્ટોબર, ૧૯૪૨

: મુદ્રક :

નાથલાલ મ. શાહ

સ્વાધીન મુદ્રણાલય

સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

અવલોકનકાવ્ય

ક્રમ

સત્યવીર શબ્દાનંદ

આત્મ-કથા

૧. બક્તવીર ક્ષત્રિકુળ	૫૪
૨. આસ્થાવસ્થા	૬
૩. યૌવનના તડકા-છાંયા	૧૭
૪. યૌવનના ફાંસલા	૨૭
૫. પાપનું પરિણામ	૩૪
૬. ભગજીવન	૪૦
૭. અજવાળાનો ઉદય	૪૫
૮. ધંધાની શોધમાં	૫૨
૯. દીક્ષા	૫૮
૧૦. ધાર્મિક કસોટી	૬૨
૧૧. પરીક્ષાની કતલ	૭૨
૧૨. વડીલાતની ગાડી	૭૬

ઉત્તર સ્મૃતિ

૧૩. આર્યસમાજનો ઉદ્ધારક	૮૭
૧૪. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પિતા	૯૪
૧૫. રાજદ્વારે સંન્યાસી	૧૧૫
૧૬. નેમજત્રા	૧૩૦
૧૭. દિ-દુવટને દાક્ષિણ	૧૩૫
૧૮. મૃત્યુના પડખાપા	૧૩૬
૧૯. ધર્મવીરને દેહી વંદના	૧૪૨

નરવીર લાલાજી

૨૦. હરામખોર	૧૪૯
૨૧. દીકરો	૧૫૧
૨૨. શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર	૧૬૦
૨૩. દીનબંધુ	૧૬૪
૨૪. વીરોનો પાણી વીર	૧૬૦
૨૫. ધૈર્યનો સાગર	૧૮૩
૨૬. અમેરિકામાં	૨૦૫
૨૭. અસહકારને જીતે	૨૧૧
૨૮. અભય	૨૧૫
૨૯. ઔદય	૨૨૨
૩૦. વીરમૃત્યુ	૨૩૪
૩૧. શ્રદ્ધાંજલિ	૨૪૧
૩૨. સાલવારી	૨૫૧

સંયુક્ત આવૃત્તિ વેળા

‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’ અને ‘નરવીર લાલાજી’ નામની મેં આલેખેલી બે જીવનકથાઓનાં બે જુદાં પુસ્તકો હતાં તે રદ કરી આ એક જ પુસ્તકાકારે મૂકવાનું હવે ઉચિત લાગ્યું છે. બન્ને જણ મહર્ષિ દયાનંદના અગ્નિકુંડ સમા જીવનમાંથી ઊઠેલા સ્ફુલિંગો હતા, બન્ને રાષ્ટ્રના ધડનારા હતા, બન્નેનું બલિદાન પણ સરખું જ અપાયું છે; ફરક એટલો જ કે એકે સંન્યાસીવેશે રાષ્ટ્રને ઉપાર્યો, બીજાએ સંસારી રૂપે. પણ પરિણામે તો બેઉ જીવન-સરિતાઓ એક જ સાગરમાં સમાઈ ગઈ.

આ સંયુક્ત આવૃત્તિ વખતે, પ્રત્યેક પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ કરતી વેળાની મારી ટેવ મુજબ, શ્રદ્ધાનંદજીની જીવનકથાના મૂળ આધારમાંથી તેમ જ ઇતર ઉપજાવ્ય સાહિત્ય ફરીવાર જોઈ ગયો છું અને નવા જે કંઈ મુદ્દા સાંપડ્યા તેનો હાથ આખી લખાવટ પર મારી લીધો છે. બીજો ફરફાર તો બેમાંથી એકમાં કર્યો નથી.

‘ઝંડાધારી’ નામની મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની જીવનકથાની પણ અત્યારે ચાલી રહેલી નૂતન આવૃત્તિને સવિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યો છું.

૧૯૨૨ થી ૧૯૩૧ સુધીના સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિરમાંથી જે પ્રકાશનો અમે આપતા હતા, તેમાં આપણા મૃત્યુબોજે ખરી પડતા રાષ્ટ્રવીરોની ઝડપી જીવનકથાઓ અને પરમજનોની આઝાદીની લડતની

કયાઓ એ દાપકાના યુવાનોના ધડતરમાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવનાર બની હતી '૩૧-૩૨ સુધીના યુવાનોનું વાચન એ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનતું રહ્યું.

તે પછી આ પુસ્તકો આંહીના કાર્યાલયની પરિસ્થિતિને કારણે પ્રસિદ્ધિમાંથી જ લટકતાં ગયાં અને ક્રમે ક્રમે તેમનો ફટો લગભગ ધસાર્ધ ગયો. આજે સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિરને પુનર્જીવિત કરવાનો મારો યત્ન ચાલે છે. 'કાઠિયાવાડના ધડવૈયા' એ પુનરુદ્ધારના શ્રીગણેશ લેખે જ પ્રગ્નને ગયે વળે અપાયું, અને પ્રગ્નએ એ અણધારી ઝડપે ઉપાડી લઈ પ્રથમાવૃત્તિ ખતમ કરી. 'સૌ. સા. મં.નો' '૨૨ થી' '૩૧નો આકર્ષણ-કાળ તાજો થયો.

તે પછી 'આપણે આંગણે ભીનારાં' એ નામનું પુક્કીઓની દુનિયાનાં રમ્ય, રોમાંચક અને રહસ્યભર્યાં સત્યો વર્ણવતું સચિત્ર અને દળદાર પુસ્તક, વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્વાનો, બાળકો ને સ્ત્રીઓ બધાં જ વાંચે તેવી શૈલીમાં 'ધડવૈયા'ના જ લેખકોએ લખેલું, પ્રકટ થવાને હવે વાર નથી.

દરમીઆનમાં આ બે તેમજ 'ઝંડાધારી'ની જીવનકથાઓની નવી આવૃત્તિ થાય છે તે નવા દાપકાના યુવાનોની રનેહસાંકળને ગયા દાપકામાં ગવાયેલા રાષ્ટ્રવિધાયકો સાથે જોડી દેશે.

તે પછીનું નવું સાહસ ફૂલબાગ પ્રકાશનમાળાનું હાથ લીધું છે, જેની કેમી ૮૦ પાનાંની અકેક સુંદર પુસ્તિકા દર આઠ જ આને દર પખવાડીએ પ્રકટ થનાર છે. પહેલી પુસ્તિકા આવતી. તા. ૨-૧૦-'૪૨ ના રોજ, મહાત્માજીની જન્મગાંઠના મંગલદિને બહાર પડશે.

રાણપુર
૨૭ : ૬ : '૪૨

1

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ : ત્રીજી આવૃત્તિ

બરાબર શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની ચોથી સંવત્સરી ઉપર જ આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી શકાય છે એ લેખકનું સદ્દભાગ્ય છે. તરુણજીવનના કેં કેં કાપડા રબૂ કરતી અને તેનો વીરતાભર્યો ઉકેલ કાઢતી આ આપવીતી ગુજરાતના હજારો યુવાન-યુવતીઓની રોગરગમાં સંચાઈ જાય એ જોવાની આકાંક્ષા છે.

રાણપુર

૧૫ : ૧૨ : '૩૧

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ : બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ માર્ચમાં છપાઈ નવ માસમાં બે હજાર નકલો ખૂટી જતાં આ ડીસેમ્બરમાં જ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું સૌભાગ્ય આ પુસ્તકને પ્રાપ્ત થયું છે તે પુસ્તકના નાયક પ્રતિનો પૂજ્યભાવ અને પુસ્તકના સંપાદક પ્રતિનો તાંચનારી દુનિયાનો પ્રેમ બતાવે છે. પૂજ્ય સ્વામીનું જીવન આપણા ઘેરેઘેર વંચાય, હૃદયેહૃદયમાં રથપાય અને ડગલે ડગલે અનુસરાય એ મનોકામના, ભાવના અને પ્રાર્થના છે.

રાણપુર

૨૮ : ૧૨ : '૨૭

પ્રકાશક

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદની પહેલી આવૃત્તિ

આ પુસ્તકના સંપાદન પરત્વે નીચેનાં પુસ્તકોનો અણુસ્વીકાર કરે છું.

૧. કલ્યાણ-માર્ગિકા પથિક : સ્વામીજીનું પોતાનું લખેલું અને કાશીના જ્ઞાનમંડળ કાર્યાલયે કેવળ સેવાભાવે જ પ્રગટ કરેલું આ આત્મવૃત્તાંત આપોઆપ વડોદરા આયંકુમાર પુસ્તકાલયના

મંત્રીજીએ મોકલી આપેલું. તેનાં કુલ ૨૦૦માંથી ૬૭ પૃષ્ઠામાં મેં અર્ક નિયોવી લાઇ એ પુરુષવરની જ વાણીમાં મોકલ છે. પરંતુ સ્વ. સ્વામીજીના વિચારો કે ઉદ્દેશો સાથે છૂટ લીધી નથી.

૨. The Gurukul through European eyes

૩. 'બંદીધરકે બચિત્ર અનુભવ' સ્વામીજીનું લખેલું.

૪. 'અલંકાર' માસિકનો શ્રદ્ધાનંદ-બલિદાન અંક.

એ ત્રણે નાની ચોપડીઓ કાંગડી ગુરુકુલમાંથી શ્રી શંકરદેવ વિદ્યાર્થીએ મોકલી હતી તેમાંથી પણ દોહન કરેલું છે.

એ તમામ અખણ્યા સહાયકોનો હું વારંવાર આભાર માનું છું.
કાશ્મીરી પૂણિમાં : ૧૯૮૩ અવેશ્યંદ મેધાણી

‘નરવીર લાલાજી’નું નિવેદન

આ મહાપુરુષનું દ્વંકું છતાં સંગીન ચરિત્ર આપવાની ઉમેદ હોવાથી જરૂરી સામગ્રી મેળવતાં અને વલોવતાં વિલંબ થયો છે; છતાં જેટલું અપાયું છે તેથી અધિક હજી અપ્રગટ પડ્યું છે. એમને પોતાને પોતાનું આત્મ-ચરિત્ર લખવાનો આગ્રહ વારંવાર થયેલો, પરંતુ આત્મસ્મૃતિને અને એને કટ્ટર વેર હતું. તેથી એમના પ્રાણમાં સંધરાયેલી વાતો તો હવે ખાક થઇ છે, છતાં એમના બચપણના મિત્રો બાઇ પરમાનંદ, લાલા હંસરાજ વગેરે તેમ જ એમના અંતે-વાસી પદ શિષ્ય લાલા ફિરોજ્યંદ એ બધાની પાસે સદ્ગતનાં દગલા-બંધ ઉમદા સંસ્મરણો છે, એ તમામ સામગ્રીને પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય લાલા ફિરોજ્યંદે કરેલો છે. કદાચ એને વાર લાગશે. આજ તો એ બધાનાં હૃદય વ્યથામાં તેમ જ સદ્ગતની સેવા-પ્રવૃત્તિઓને અવિરત રાખવાના પ્રયત્નોમાં દુખ્યા છે. પરંતુ એ સંધરેલો ઇતિહાસ જ્યારે બહાર પડશે. ત્યારે અમારે તો આ ભાગની અપૂર્ણતા પૂરવા

માટે એક ખીજો ભાગ આપવાનો જ રહેશે. એ પૂરવણીમા સદ્ગતનો વિપૂલ અને વિશ્વમયકારી લેખનોમાંથી પણ યથોચિત દોહન કરી લેવાશે.

આ પુસ્તકની કેટલીએક જરૂરી લેખન-સામગ્રી પૂરી પાડનાર તેમ જ ઇતેઝરીભર્યો આત્મીય ભાવ દર્શાવનાર ખંધુ શ્રી શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર (ગુરુકુલ-સુપા : નવસારી) અમારા આભારના અધિષ્ઠારી છે. ખીજો આભાર લાલાજી રચિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર ખંધુ શ્રી રંગીલદાસ કાપડીઆનો થયો છે.

પુસ્તક જે વિભાગમાં વહેંચાયું છે: પ્રથમ વિભાગ 'જીવન-કથા'ના લખનાર ભાઈશ્રી કકલભાઈ કોઠારી છે; ખીજો 'જીવન-સ્મૃતિ'નો ભાગ ભાઈશ્રી જવેરચંદ મેઘાણીએ લખ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર
રાણપુર : ૧ : ૨ : ૨૯

}

પ્રકાશક

નરવીર લાલાજીનું નિવેદન : ખીજી આવૃત્તિ

'નરવીર લાલાજી'ની પહેલી આવૃત્તિમાં જે વિભાગ હતા : તેમાંથી જીવન-કથાનો ભાગ ઉડાવી દીધો છે એમાંતા પ્રસંગો-લગભગ તમામ આ બાકી રહેલ જીવન-સ્મૃતિમાં સંકળાઈ જાય છે. તે છતાં ચોપડી દસ આનાની હતી, તે ચાર આને આપી શકાય છે.

વસ્તુને જકા પહોંચાડ્યા વિના આવું વિશ્વતિ-સાહિત્ય પાણીમૂલે આપી શકાય એ એક જ નેમથી આ ફરફાર કર્યો છે.

'બહારવટિયો જોગીદાસ' અને જોળાપો' પછી, ચાર આનાની ચોપડીની યોજનાનું આ ત્રીજું ફળ છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર
અધિક આવાદ ૧૯૮૭

}

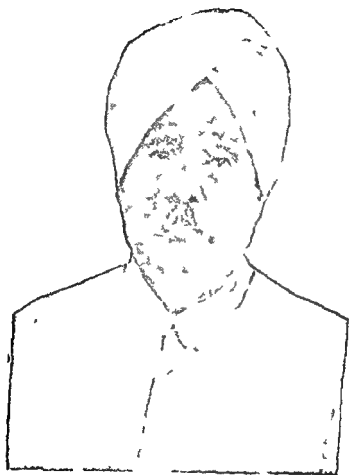
લેખકો

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની કૃતિઓ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર બા. ૧ થી ૫	૯-૮-૦	
સોરઠી બહારવટિયા બા. ૧ થી ૩	૪-૮-૦	
રૂઢિયાળી રાત બા. ૧ થી ૪	૪-૧૪-૦	
ચૂંદડી બા. ૧ થી ૨	૧-૬-૦	
નિરંજન [નવલકથા]	૨-૦-૦	
વસુંધરાનાં વહાલાંદવલાં „	૧-૮-૦	
સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી „	૨-૮-૦	
અપરાધી „	૨-૮-૦	
વેવિશાળ „	૨-૮-૦	
સમરંગણ „	૧-૮-૦	
રા' ગંગાજળિયો „	૧-૮-૦	
તુલસીકથારો „	૨-૮-૦	
ગુજરાતનો જય બા. ૧-૨ „	૪-૮-૦	
સત્યની શોધમાં „	૧-૦-૦	
પ્રતિમાઓ [દ્વંદ્વી વાર્તાઓ]	૧-૧૨-૦	
પદ્મકારા „	૧-૮-૦	
પુરાતન જ્યોત	શાહજહાં	૧-૦-૦
[સંતકથાઓ] ૧-૮-૦	રાણોપ્રતાપ	૧-૮-૦
એકતારો	જેલ ઓફિસની બારી	૧-૭-૦
[કાવ્યસંગ્રહ] ૧-૦-૦		
યુગવંદના „ ૨-૦-૦	વેણીનાં ફૂલ	૦-૮-૦
કંકાવટી ૧-૨ ૧ ૧૦-૦	ફિલ્સોલ	૦-૮-૦
દાદાજીની વાતો ૦-૮-૦	અશીમાની વાતો	૦-૮-૦
ગુજર્ અંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ		

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ

ਨਰਬੀਰ ਲਾਧਾਯ

ભક્તવીર ક્ષત્રિકુળ

જલધર જીહાના ઇશાન ખૂણામાં, મૈયા સતલજ નદીને
કિનારે તલવન નામનું એક નાનું નગર છે, તે મારી
જન્મભૂમિ. લોકો કહે છે કે આ જ પ્રદેશ ઉપર પુરાણ કાળમાં
જલધર નામના દૈત્યની આણુ વર્તતી હતી. મહાદેવનું વરદાન
પામીને અમર થયેલા એ જલધરને ઘેર જોગમાયા શી પતિવ્રતા
પત્ની હતી. એ પત્નીના શિયળને પ્રતાપે તો જલધરના હેઠમાંથી
જ્યાં એક પથ્થ લોહીનું ટીપું ટપકતું, ત્યાં એ ટીપે ટીપે
એકેકે જલધર ખડો થતો. એટલે જ રણસંઘામમાં જલધર-
ધરને સદા વિજેય વરતો. એને વરદાન હતું કે જે દિવસે
તારી સ્ત્રીનું સતીત્વ અષ્ટ થયે તે દિવસે જ તે મરીશ.
આખરે વિષ્ણુ ભગવાને ઇલથી જલધરનું રૂપ ધરી, એ
મહાસતીને શિયળઅષ્ટ કરી દેવી રીતે દૈત્યનો નાશ કરાવ્યો,
તે કલંક-કથા જાણીતી છે.

મારો જન્મ એક ક્ષત્રિ-કુળમાં થયો છે. મારા પૂર્વજો
દક્ષ જન્મે નહિ, શુભે કર્મે પણ ખરા ક્ષત્રિયો હતા. સાધો-
સાધ ભક્તિનો સંસ્કાર પણ મારા વંશમાં ઉત્તરોત્તર વહેતો

આપેલો છે. આજ મને મારા મોટા દાદા સુખાનંદ સાંભરે છે. સાથેસાથ એ આનંદની મૂર્તિ હતા. પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યું છે કે મોટા દાદાનું સુખ નિરંતર પ્રસન્નતાની ઠાન્ટિથી ઝલકતું હતું. કોય તો એ કદી કોઈ પર કરતા નહિ. કોઈનાં દુરાચરણ દેખી હુલાતા ત્યારે પણ એના મોંમાંથી ફક્ત આટલા જ શબ્દો નીકળતા કે ‘અરે ભાઈ ! તું ઠાહ્યો થઈને ધર્મ પરથી ગળડી પડ્યો !’ એની મોટામાં મોટી ગાળ કય ? ‘ઠાહ્યો !’

~

દાદાજીનું નામ લાલા શુભાળરાય. એ પણ હરિભક્તિમાં તદ્દલીન રહેતા. રોજ પ્રભાતે શ્વાસ મુહૂર્તમાં ઊઠે, સ્નાન કરે, સુખમણિ તથા ભગવતગીતાના શ્લોકો લલકારે, ને પછી કપીર ઇત્યાદિ ભક્તનાં ભજનો ગાયા કરે. ભક્તિની એ મસ્તીમાં પણ ક્ષત્રિવટની કેવી ખુમારી ભરી હતી તેનો દાખલો દઉં કપૂર્થલામાં પોતે રાણીશ્રી હીરાદેવીના એજન્દ હતા. મહારાજા નૈનિહાલસિંહ ગાંધીનશીન થયા ત્યારે રાણીજી પોતાના બન્ને કુંવરને લઈ જલધર આવી વસ્યાં, એટલે દાદાજી પણ મહારાજા નૈનિહાલસિંહની લાલચોળી પરવા ન કરતાં પોતાનાં અન્નદાતા રાણીજીની જ સાથે ચાલ્યા આવ્યા. રાણીજીના પરિવારની સાથે જ પોતે રહેતા હતા. બન્યું એવું કે રોજ પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે દાદાજીના યંચમ સૂરમાં ગાજતા ભજન-લલકારથી રાણીજીના કુંવર વિક્રમસિંહની નિદ્રા ઊડી જતી રોષે ભરાઈને એક દિવસ કુંવરે દાદાજીને કહ્યું :

‘લાલાજી ! પરમેશ્વરનું રક્ષુ શું આપ મનમાં મનમાં નથી કરી શકતા ?’

દાદાજીએ પરખાવ્યું, ‘મારા મનમાં તો નિરંતર પરમાત્મા વસી રહ્યા છે. પરંતુ ભગ્ન તો ગાઈ હું એ નાદાનોને માટે, કે જેઓ પ્રભુ-સ્તવનની અમૃત-ઘડીએ પણ પથારીમાં ઘોરતા પડ્યા હોય છે ! સમજ્યા કુંવર ?’

આવા નિર્ભય પ્રભુભક્તને ઘેરે મારા પિતા નાનકથાંદ્રનો જન્મ થયો હતો. એને પણ બચપણમાં દાદાજીનો જ પાસ લાગેલો. રાજ પ્રાદ્ય મુદ્દર્તમાં ઊઠવું ને પૂજામાં બેસવું, એ નિયમ ચૌદ વર્ષની વયથી શરૂ થયો અને છપ્પન વર્ષ સુધી -એટલે કે મૃત્યુની ઘડી પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. પિતાની ખુમારી પણ વારસામાં જ મળી હતી. કપૂર્થલામાં થાણુદાર હતા ત્યાં વજીરસાહેબની સાથે ટપાટપી જોડાવી અને થાણુદારીને ઠોકર લગાવી. સિયાલકોટમાં ખજાનચી નીમાયા. ત્યાં પણ અંગ્રેજ અધિકારીને રોકડું પરખાવી નોકરી છોડી દીધી. અમૃત-સરની તહસીલમાં નોકર રહ્યા. તહસીલદાર પર રૂશવતનો મુકદ્દમા મંડાયો. આખી તહસીલ પર શુનો સાબિત થયો. તમામ ખરતરફ થયા, પરંતુ મારા પિતા સામે એક પણ પુરાવો ન મળ્યો. એ નિર્દોષ ઠર્યા, છતાં ઉદાસ બનીને રાજનાસું દીધું. થોડા વખત પછી લાહોરની પોલીસમાં બક્ષી નિમાયા; દાદાજીની પાસેથી એક પણ પૈસો લીધા વિના કુટુંબથી નોખા થઈ, એક નાની ચોરડી ભાડે રાખી, તેમાં મારાં

માતાજીને બાળબચ્ચાં સાથે મૂકી, પોતે એકલાએ લાઠીરનો રસ્તો લીધો.

મારી બહેનના વિવાહ કરવા હતા. પણ લાઠીરમાં પિતાજીને યગાર બહુ દૂકો હતો. વિવાહમાં પૈસાની તંગીને લીધે નાક કપાવાનો ડર હતો. તેવામાં ૧૮૫૭નો બળવો ફાટ્યો છે. એક કાણીઆ ટુંદ પર પલાણુ નાખી, પ્રભુનું નામ લઈ પિતાજી દિલ્હીનો રસ્તો પકડે છે. બળવાની માર માર કરતી ચાલી રહેલી કતલમાંથી પોતાનો માર્ગ કરી બહાર પિતા પોતાની સરદારી નીચેના છબીસ સિપાહીઓને લઈ બળવાખોરોએ ઘેરેલા હિસારનગરમાં દાખલ થાય છે. એક સીખ સરદાર પણ પોતાના બસો સવારો લઈ, જે અંગ્રેજ સરકારે પોતાની માતૃભૂમિ પંજાબને બે વર્ષ પૂર્વેથી જ દાસી બનાવી લીધેલી, તે જ અંગ્રેજ સરકારની મેખો ભારતવર્ષ પર મજબૂત કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે. પોતાના બસો ઘોડેસવારોને ગામ ફરતા ત્રણ આંટા ખવરાવી, હુમલો કરી, બળવાખોરને વિદારી, સરદાર સાહેબ આ રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી, લૂંટફાટ રૂપી ધંનામ લેવા દિલ્હી આજ્યા ગયા, એટલે પાછળથી મારા પિતાજી બળવાખોર કોટવાળની કિરીચ કળજે કરી બળવાખોરને ફ્રાંસી દેવરાવવાના શુભ કામમાં લાગી ગયા ! ત્યાંથી મળેલી રશ્વતમાંથી દીકરીના વિવાહને માટે પૂરતું દ્રવ્ય એમણે ઘેર મોકલ્યું, એટલું જ નહિ પણ ઘોડા ખરીદ કરીને

પોતાના ૨૬ કુટુંબીઓને રસાલાના અમલદાર બનાવ્યા. ૭૫
જાટ લોકોને ઘોડેસ્વારો તરીકે સાથે લઈ મીરઠ પહોંચ્યા,
રીસાલદાર નીમાયા, મંગલાચરણમાં જ પહેલું પૂણ્યકાર્ય
એ કર્યું કે આખા સહરાનપુર જીલ્લાનાં હથિયાર જૂંટવી
લઈને એ જીલ્લાના ગળામાં ગુલામીની સાંકળ પહેરાવી; પછી
નેપાલ તરફ મેલાઘાટની લડાઈનો છપો માર્યો. એ
લડાઈના મેદાન પર પણ એમની પૂજા નહોતી અટકી. નદીને
કિનારે છાવણી હતી, સામે કિનારેથી શત્રુઓની ગોળીઓ
આણતી હતી, તે છતાં રિસાલદાર સાહેબનાં પૂજાર્ચન માટે
તો પાણીનો એક ઘડો નિયમિત આવતો જ રહેતો !

મેલાઘાટના વિજય પછી લડાયક ટુકડીઓને વિખેરી
નાખવામાં આવી અને પિતાજીને સિવિલ પોલિસમાં નોકરી
મળી. બજવામાં બતાવેલા વીરત્વ બદલ પિતાજીને કહેવામાં
આવ્યું કે કાં તો બારસો વીઘા જમીન સ્વીકારો અથવા
પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનું પદ સ્વીકારો. આપણા દેશની ઉક્તિ
મુજંબ જેતી ઉત્તમ ને નોકરી કનિષ્ઠ છે. પરંતુ એ સમયે
તો આપણા કમલાગ્યે નોકરી સિવાય અન્ય કોઈ કામ
પ્રતિષ્ઠિત નહોતું ગણાતું, એટલે પિતાજી જમીન કેમ સ્વીકારે ?
બન્યા પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ !

ખાત્યાવસ્થા

રૂમણું, ફૂલણું, પોલિસોના હાથે લાડમાં ઊછરણું, અને બરેલી ગામમાં સંસ્કૃત લાવાણું કથું ચિકણ જ ન હોવાથી મૌલવીના મુખના ઉડું સબક (પાઠ) શીખવા, એજ મારા શૈશવનાં કામ હતાં. એમ કરતાં પિતાજીની બહલી કાશીમાં થઈ. એમને બહાણામ લટકવાનું હતું, અને મકાન મોટું તેથી માતાએ એક પંજાબી કુટુંબને વગર ભાડે એમાં ઘર કાઢી રહેવા આપેલું. અમારા પાડોશીનાં પત્નીનું નામ નિહાલદેવી. એ દેવીએ કાશીમાં આવીને 'આલકછેટ'ની નવી દીક્ષા લીધેલી એટલે અમારે તેા એણે જીવ જ કાઢી નાખ્યો. માહ મહિનાનો કઠકઠતો શિયાળો ચાલે, અને એમાં અમને હુકમ થયો હતો કે તદ્દન નૈમ્ન બનીને બાડે જવું, પછી નહાઈને જ ધોતલી પહેરવી ! જો યગ લગાર મોરીમાં પડી જાય તેા ફટ નહાવાની આજ્ઞા ! જો હાલતાં ચાલતાં ક્યાંયે છાંટો પડી ગયો તેા કપડાં ધોઈ નાખવાનો નાદિરથાહી હુકમ ! એક દિવસ સાંજે રમતાં રમતાં મારો યગ એક લઘૂના ઠીકરાને અઠડી ગયો ત્યાં તેા કમળખતી ખેસી ગઈ. નિહાલ-

દેવીએ ઘૂમાઘૂમ કરી મૂકી કે છોવાઈ ગયો ! છોવાઈ ગયો !
નવરાવી નાખો ! નવરાવી નાખો ! માતાજી તો કોઈ મોટી
આકૃત પડી સમજીને દોડ્યાં આવ્યાં. જીવે ત્યાં તો વાતમાં
કાંઈ સાર ન મળે. વળતે દિવસે માતાજીએ આ મરજદણ
દેવીને હાથ ભેડી કહ્યું, ‘ખીચું’ ઘર શોધી લો !’

એક દિવસ પિતાજી કંઈક તુમાર લખતા હતા. મેં
ધીંગામસ્તી મચાવી. પિતાજીએ હાકલ દીધી, ધમકાવ્યો.
મને તો બહુ જ માડું લાગ્યું. દાદરતું દોરડું લટકતું દેખ્યું.
બસ ! દોરડું ગળામાં નાખીને મેં તો દમ દીધો કે ‘હમણાં
ગળાદ્વંધો ખાઉં છું !’ પિતાજીએ આવીને એક થપ્પડ
ચોડી દીધી. હાંદગીમાં તે દિવસ પહેલી જ વાર મને લાડ-
કવાયાને માર પડ્યો. રોઈ રોઈને ગળું ખેંચી ગયું. માતાએ
આવીને ગોદમાં લીધો.

અત્યાર સુધી તો હું તુગરો જ રહીને ભણ્યો હતો.
મોલવી સાહેબ મોટા ભાઈને ગોખાવે, એ બધું હું સાંભ-
ળીને જ મોંઘે કરી લઉં; પંતળી સીઓ ‘ઠારી મહાત્મ’
કહે ત્યાં એ મારે કંઠે રહી જાય; પિતાજી સ્તોત્રો જોલે તે
પણ જીમને ટેરવે રહી જાય; પરંતુ હવે તો મને યજ્ઞોપવિત
(જનોઈ) દેવાતું નાટક ભજવાયું. ગુરૂકુલોની પ્રથા તો હજારો
વર્ષથી ખંધ હતી, પણ યજ્ઞોપવિત પહેરાવવામાં આવે. વેદ-
રંભની વિધિ થઈ જાય એટલે પ્રદાચારી કૌપીન અને દંડ
ધારણ કરીને બિચ્છા લઈ ઠારી ભણવા જવાની તૈયારી

કરે ! તે વખતે બહેનની જરૂર પડે, નવા બ્રહ્મચારી બહા-
દુર ત્યારે કહે છે કે 'હું' તો કાશીએ ભણવા જઈશ' ત્યારે
બહેન બાવડું આલીને સમજાવે, 'ના ભાઈ, તને આંહી જ
ભણાવશું,' એટલે ભાઈ પાછો વળે, અને તેજ દિવસે એના
સમાવર્તનની વિધિ પણ પતાવી દેવાય. આ નાટક મારે
પણ ભજવવું પડ્યું. સગી બહેન નહોતી એટલે 'ધર્મ'ની
બહેન' બનાવી કાઢી ! કાશીમાં તો રહેતા જ હતા તેથી
'કાશ્મીર ભણવા જઈ' છું' એમ મારે મુખેથી બોલાવ્યું.
બહેન મને પાછી વાળી આવી. અને બાપુએ તુરત એક
પંડિત રાખીને મને દેવનાગરી અક્ષરોનો અભ્યાસ મંડાવી
દીધો. પણ પંડિતજી બિચારા અમને અંકુશમાં ન રાખી
શક્યા. દરમિયાન પિતાજીએ રાતની રોન ફરતાં ફરતાં કોઈ
એક વિદ્યાર્થીને ખોતી સાથે ચોટલી બાંધીને વાંચતો દેખ્યો
હતો. પૂછતાં વિદ્યાર્થીએ એવું કહ્યું કે 'ત્યારે વાંચતાં વાંચતાં
ઝોલું આવી જાય છે ત્યારે ચોટલીને આંચકો લાગવાથી પાછું
જાગી શકાય છે !' પિતાજીને લાગ્યું કે વાહ ! કેવો ઉદ્યમી
વિદ્યાર્થી ! એમ સમજીને અમને પણ હિન્દી પાઠશાળામાં ભણવા
બેસાર્યા. પાઠશાળાના પાઠ તો હું પાઠશાળામાં જ પાકા કરી લેતો
અને ઘેર આવી પિતાજીનું તુલસીકૃત રામાયણ વાંચવા બેસતો.

સંગ્રામસિંહ બહારવટિયો

કાશીથી મારા પિતાની બહલી બાંદા થતાં મારા બાલ-
હૃદય ઉપર બે બીનાઓએ અજબ પ્રભાવ છાંટી દીધો. એક

તો બહારવટિયા સંશ્રામસિંહનું દર્શન. બતાસુ છુલ્લાના એક ગામડામાં સંશ્રામસિંહ ખેતી કરીને પેટગુજારો ચલાવતો હતો. એક દિવસ એ ઘેર નહોતો તે વખતે પોલીસે આવીને એના ઘરની જડતી લીધી અને એની પત્નીનું શિયળ લોપવાની કોશિશ કરી. ઘેર વળતાં રમ્પૂતને આ વાતની જાણ થઈ અને એ પોલીસના મોટા અધિકારીની પાસે ગયે હોડયો, ત્યાં એની સાથે પણ પોલીસે પિશાચી આચરણ બતાવ્યું. સંશ્રામસિંહનું રમ્પૂત-રક્ત ઊકળી ઊઠ્યું. ઘરમાં છુપાઇને પડેલી કાટેલી જૂની તરવાર ઉઠાવી. પહેલાં પ્રથમ પોતાની નિરપરાધી અર્ધાંગનાને સહાને માટે બદના-મીમાંથી બચાવવા સારૂ ઠાર કરી ને પછી પોતે પહાડોમાં નીકળી ગયો. સાથે હાથીસિંહ નામનો રમ્પૂત જઈ ભળ્યો. હાથીસિંહની બંદૂકનું નિશાન કદી ખાલી જતું નહોતું. વીસ પચીસ ખીબ સિપાહી પણ લેગા કરી લીધા. એ રીતે સંશ્રામસિંહ એક નાની સેનાનો સરદાર બની ગયો.

ભેતજેતામાં તો અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં અને નવલકથાઓમાં દેશભક્ત બહારવટિયાની જેવી વાતો આવે છે તેવી વાતો સંશ્રામસિંહને નામે પણ લોકોમાં પ્રસરવા લાગી. સંશ્રામસિંહ તો અમીરોને લૂંટી લઈ ગરીબોને આપે છે : વનગવગડામાં વારાંગનાઓને બોલાવી નાયગાનથી જંગલમાં મંગલ કરે છે : દાયરા ભરે છે : એવાં એનાં યયોગાન ગવાવા લાગ્યાં. છુલ્લેછુલ્લામાં એનાં રમખાણુ બોલવા લાગ્યાં.

ઢોઢસો હથિયારખંધ સિપાહીઓને લઈ ગોરા પોલીસ ઉપરીએ સંઘ્રામસિંહના રહેઠાણને ઘેરી લીધું. સાહેબ પોતે બે અર્ધલીને સાથે રાખી, ધીમે પગલે આગળ વધ્યા જાય છે. કાળું ઘોર અંધારું છે. એકાએક બે આદમી આવી ચડે છે, છલંગ મારીને બે અર્ધલીને બથમાં ઝડપી લે છે, ત્રીજો નીકળ્યો તે સાહેબ બહાદુરને ઘોડા પરથી નીચે પટકી છાતી પર ચડી બેસી તમચો બતાવી બોલે છે કે 'આટલી વાર છે. કાઢ પૈસા !'

સાહેબે પોતાનું સોનાનું ઘડિયાળ, અછોડો, નોટ, રૂપિયા વગેરે બધો માલ બહારવટિયાને સુપરફ કર્યો. બહારવટિયો જીલો થયો. સાહેબને સલામ કરી અને કહ્યું, 'સંઘ્રામસિંહને પકડવા માટે આવી ગફલતથી હવે ન આવતા હો કે સાહેબ !'

જાડીને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો ઢોટાવી મૂક્યો કે વહેલો આવે પોતાનો બંગલો !

પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવટિયાના હુમલા થવા લાગ્યા. એમાં આલમસિંહ નામના રજપૂત કેટલાકે બહાઈ મારી કે 'અરે ભાર શા છે સંઘ્રામસિંહના ! એક મહિનામાં તો બેટાને પકડીને માલુસ્ટ્રેટ પાસે હાજર કરીશ' ચાર પાંચ દિવસે આલમસિંહ પર બસાચિહી આવી પહોંચી. લખ્યું હતું કે 'હવે તો અમારા ધામા કાશીનગરીમાંજ નબાઈ ગયા

‘અને ચંદ્રગ્રહણનું સ્નાન કરવા માટે પણ હું આવવાનો છું. જો ક્ષત્રિના પેટનો હો તો આવી જજો !’

ચંદ્રગ્રહણની રાત આવી પહોંચી. પહાડમાંથી પોતાની માતાને ગગામૈયામાં સ્નાન કરાવવા માટે જો સાથીઓને લઈ સંઘ્રામસિંહે મણિકર્ણિકાના ઘાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાવી બાળે સાથીઓની સાથે રવાના કરાવી સંઘ્રામસિંહ એકલો ચાલ્યો. ક્યાં ચાલ્યો ? એના ઓડા ગાંધીને આલમસિંહ ફોજ સાથે વાટ જોતો હતો ત્યાં ! ચોકીપહેરા ફોગટ ગયા. કોઈ એને ઓળખી શક્યું નહિ. ફક્ત એક કામળો જ ઓઢીને એ જવામર્દ સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમસિંહની લગોલગ આવી પહોંચ્યો. ત્રેં પરથી કામળી ઉઘાડીને પઠકાર કર્યો, ‘જોઈ લે રજપૂત ! સંઘ્રામસિંહ સ્નાન કરીને જાય છે.’

આલમસિંહ ચમકી ઊઠ્યો. ત્રેંમાંથી વેણુ નીકળે ત્યાં તો સંઘ્રામસિંહની કટાર, વીજળી શી ઝળુકી ઊડી. આલમસિંહ દિગ્ભ્રૂડ બની પાછો હટ્યો. સંઘ્રામસિંહ અદૃશ્ય થયો. અને ‘દોડો દોડો ! પકડો પકડો !’ એ જાય ! એ જાય !’ એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ કેને પકડે ? દાંતોમાં દબને ગયો.

આખરે પોલિસની આવ-જા માટેના તમામ રસ્તા ઉજાડ બન્યા એટલે ત્રણે જગ્યામાં નવી પોલિસની બરતી થઈ. હજારો પોલિસોએ તમામ રસ્તા પર ઓડા ગાંધી લીધા.

મારા પિતા પણ એક સ્થળે મોટી સંખ્યા લઈ નાકું બાંધી
 ઊભા. પાંચ દિવસ સુધી નદીના પાણીની અંદર છુપાયા પછી
 આવને માટે સંત્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર
 નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો.
 એની પાસેથી પત્તો મેળવીને પોલિસ આગળ વધી. સંત્રામસિંહ
 એક ચમારની ઝૂંપડીમાં પેસી ગયો. ઝૂંપડીને પોલિસે આગ
 લગાવી. બહાદુર રજપૂત બહાર નીકળ્યો, પણ પાણીમાં
 પડવાથી ઠાડું નકામો થઈ ગયો હતો એટલે બંદૂક ન વાટી.
 તલવાર ખેંચવા જાય તો તલવાર ચાનમાંથી બહાર જ ન
 નીકળી. આ બાજુ પોલીસે ગોળીની ઝીંક બોલાવી. પાંચે
 સંગાથી પટકાયા. સંત્રામસિંહે બંદૂક ઊંધી બાજીને લાકડી
 તરીકે વીંઝી. જોતજોતામાં ત્રણ ચાર સિપાઈઓને ઢાળી
 દીધા. પિતાજીના ઘોડાની ગરદન પર પણ એવી ચોટ લાગી
 કે ઘોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ
 આ એકલા દુશ્મન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી.
 પણ આખરે પોતે દ્વિવિદ્ય ચુક્યા. ‘ગોળીબાર’નો હુકમ દીધો.
 ૨૫ ગોળીઓ ખાઈને સંત્રામસિંહ પડ્યો. એને બાંધીને
 કાશીની હસ્પિતાલમાં લઈ આવ્યા. સિવિલ સર્જને ત્યારે
 એના શરીર પર ૨૫ જખ્મો જોઈને કહ્યું ‘ઠાં ! પકડાઈ ગયો
 ને !’ ત્યારે એ વીર દ્વિવિદ્યે જવાબ વાળ્યો કે ‘એમાં શી
 બહાદુરી કરી ! એક વાર મારા હાથમાં તલવાર આપે, ને
 પછી મારી સામે વીસ આદમી આવી આવ ! જોઈ મને
 કોણ પકડે છે !’

સાંભળીને સાહેબ તાજજી થયા. સંગ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ હિન્દુસ્થાની પોલિસ અમતદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઈ.

ખાટલા પર સૂતેલા એ સંગ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજી યાદ છે. મારા જીવન પર એની જિંડી છાપ છે.

જાદુગર

ખાધ્યાવસ્થાનું ખીજું સ્મરણ તો એક એવા નરવીરનું છે કે જેણે મારા જીવનમાં ઉથલપાથલ મચાવી દીધી. કાશીમાં ગુપચુપ વાતો ચાલતી હતી કે એક ભયાનક જાદુગર આવ્યો છે, બડો નાસ્તિક છે, અને એની બંને બાજુએ દિવસે પણ મશાલો બળે છે ! એની સામે વાદ કરવા જનારા પંડિતો એના તેજમાં અંધ બની જાય છે ! મને ખરાબર યાદ છે કે માતા એ દિવસોમાં અમને બહાર જવા નહોતી દેતી. એને ભય હતો કે રખે અમે બંને ભાઈઓ એ જાદુગરના ફાંસલામાં ફસાઈ પડીએ ! માતાજીને કયાંથી ખબર હોય કે એનો દેહ પડ્યા પછી એનો આ મ્યારો બેટો એ જ જાદુગરનો અનુયાયી બની જશે ! એ જાદુગર દયાનંદ સરસ્વતી હતા.

રામાયણનો રંગ

મારા અંતર પર રામાયણનું અમૃત છાંટનાર એ ખુંધુ ભક્ત મને યાદ આવે છે. લાંબી પાતળી કાયા, તેજસ્વી નેત્રો, ને હોઠ પર નિરંતર રમતું હાસ્યઃ સત્રિયે રામાયણ

લલકારે, સાથે ગાંઝ સારંગી ને મૃદંગ વાગે, અને નાના સિપાઇથી માંડી ડૅપ્યુટી કલેક્ટર સુધીના સર્વ શ્રોતાઓએની સન્મુખ એક જ જાજમ પર સમાન ભાવે બેસી અમૃતપાન કરે. વળી એ તો તુલસીદાસની વાણી ! વીરરસ વર્ણવાય ત્યારે શ્રોતાઓનાં હૃદય વીરત્વથી ઉછળતાં ને કંઈપુરસ વેળાએ સહુને નેત્રે અશ્રુધારા ચાલતી. એવો એ રામાયણ વાંચનાર ! જાતનો વાણિયોઃ મૂળ તો હરિમખોરઃ પણ રામાયણના ઉત્તર કાંડની કથાએ એક દિવસ એના પાપને અનુતાપના અગ્નિમાં ખાખ કરી નાંખ્યાં અને એ પરમાર્થમાં પડ્યો. મારા પિતા પર પણ એના રામાયણ વાંચતનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે દિવસભર પોલિસ ઓફિસરની કૂર કૂરજો અઢા કરી, ગુનેગારોને કેઠ પકડી પોલીસ-ડાયરી લખતા; અને રાત્રીએ અપરાધી તેમજ દુરિયાદી, ચાણુદાર અને જમાદાર, સિપાઇ અને ખલાસી, તમામને એક જ આસન પર બેસાડી રામાયણ સંભળાવવા લાગ્યા. કેઇ કેઇ વાર તો આ કથાની મદદથી એમનો મુઠકંઠો પણ સરલ થઈ જતો. એક રાતે ભગવાન રામચંદ્રજીની ક્ષમાનો પ્રસંગ છેડાયો અને પિતાજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, ‘પાપનો સ્વીકાર કરી લેવો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત છે. શરણાગતને પ્રભુ કદી ઠેલતો નથી.’

આટલું સાંભળીને એકાએક આરોપીઓમાંથી એક પ્રંચક, અલમસ્ત આદમી ઊભો થયો. પિતાજીની સામેસાષ્ટાંગ ઢળી પડ્યે અને હાથ જોડી ગદગદ કંઠે બોલ્યો કે, ‘જન્મે ખૂન મેં જ કર્યા છે. લાવો કાગળ, એકરાર લખી દઉં.’

શસ્ત્ર અને વ્યાયામ

સીંગરામમાં બેસીને અમે કુતોહપુર જતા હતા. માર્ગમાં રાત પડી ને અંતસ્થિાળ ઘોડા પણ થાકીપાકીને બસ ઊભા થઈ રહ્યા. કેવળમીન અને સાર્ધસ ઘોડા બદલવા ગામડામાં ગયા. હું સીંગરામમાં હતો, ને પિતાજી સડક પર ટેલવા લાગ્યા. અકસ્માત બાજુના ખેતરમાંથી કેટલાક ઠાંગોવાળા નીકળ્યા. પિતાજીએ પોતાના હાથમાં પિસ્તોલ હતી તેને ભડાકે કર્યો અને મને હાકલ કરી કે ‘મુન્શીરામ, લાવ મારી બે બેટાળી બંદૂક.’ ઈસ્તો ઈસ્તો પણ છરા, ઢાઝ ને બંદૂક લઈ હું પિતાજીની પાસે દોડ્યો. લૂંટારા નામ્ની ધૂટ્યા, ને અમારો સીંગરામ રસ્તે પડ્યો. તે સમયથી મને બંદૂક વાપરવાની તાલીમનો શોખ થઈ ગયો. બીજી બાજુ ઠાશીમાં રોજ પ્રભાતે ગંગાસ્નાન અને દેવદર્શનની સાથેસાથ કસરતનો પણ અભ્યાસ પડી ગયો. ગંગાના પ્રત્યેક ઘાટ પર તે વખતે અખાડા જામી પડ્યા હતા. અખાડે અખાડાનો ઉસ્તાદ કુસ્તી શીખવતો હતો. એ પણ દશેરાના મેળા પર મને મળેલ પૈસામાંથી ઘોડા બચાવી એક ઝારી લીધી, એક પૂજન-થાળી લીધી. અક્ષત પાણી, ચંદ, ફૂલ અને બિલ્લીપત્ર એ પૂજન-થાળમાં લઈ તથા પાણી એ ઝારીમાં ભરી, બગલમાં ઘેતી દબાવી નિત્ય પ્રભાતે હું ચાલી નીકળતો. પ્રથમ અખાડામાં જઈ દંડ બેઠક અને કુસ્તી કરતો. પસીનો સુકાતાં જ ગંગામાં ઝપટાવતો, ન્હાઈને ઝારી ભરી લેતો.

માર્ગે પ્રત્યેક શિવલિંગ પર ઝારીમાંથી અછેક બિન્દુ ટપકાવી,
અનેક મોટા દેવતાઓની પૂજા કરી ઘેર પહોંચતો.

એમ કરતાં પૂજાનો ભાવ મારા અંતરમાં ઊંડો ઊતરવા
લાગ્યો. મહાવાની એક મુસાફરી સ્મરણે ગડે છે. રાશથી
અલિયા 'અમે મહાવામાં બેસી નદીમાર્ગે સફર આદરી. ત્રીજા
પ્રહર સુધી મહાવો ચાલતો અને ગંગાના પ્રવાહ સાથે સરતો.
મંઝલ કાપતો. સાંજે ચાર વાગે રસોધ તેમજ રાત્રિનિવાસની
સગવડ બોધને લંગર નખાતું. એક રાતની ઘટના મને યાદ
આવે છે. તે દિવસ અમે જ્યાં મુકામ કર્યું ત્યાં અસહી
યુગની પુષ્કળ રાખ પડી હતી, અને કોઈ ઋષિએ ત્યાં તપ
કર્યું હોવાનું કહેવાતું. હું તો રોજ સાંજે જમીને સૂતો;
તે સવારના છ સુધી હલચાલવાનું નામ ન લેતો.
પણ તે દિવસે ત્યાં એક પુરાતન વડલો દેખ્યો, જેની
વડવાઈઓમાંથી પચાસ તો થડ થઈ ગયાં હતાં. ઘટા એટલી
ફેલાયેલી કે એક સો ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પણ અદૃશ્ય થઈ
જાય, પ્રકૃતિ માતાના આ વિશાળ ઘુમ્મટ નીચે શીતળ લહર
વાતાં મારી આંખો મળી ગઈ. બે કલાક સુધી ક્ષાનસો લઇને
મને સહુએ શોધ્યો. ત્યારે વડલા નીચે હું ઘસઘસાટ સૂતેલો
માલૂમ પડ્યો. બચપણમાંથી જ મને નવી ઇમારતો કે મહેલ-
મોલાતોની મોહિની નથી લલચાવી શકી. પ્રભુનાં રચેલાં
દૃશ્યો, પ્રાચીન મંદિરો અને ખંડિયેરો મને સર્વદા વધુ
બલવાન આકર્ષણ કરતાં રહ્યાં છે.

ચૌવનના તડકાછાંચા

કોલેજના પ્રીન્સીપાલ

પ્રથમ તો સ્મરણે ચડે છે મારી કોલેજના પ્રીન્સીપાલ શ્રીકૃષ્ણ સાહેબ. વાલ્મિકી રામાયણનું અને ચારે વેદોનું એણે અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું. હતા તો પાંચ પુટના વામનજી, પણ નખથી શિખા સુધી સાફસુફ. એક ટાંગે લંગડા ચઢી ગયેલા અને પગ ભાંગવાનું કારણ પણ વિચિત્ર હતું. એક તો પોતે કવિરાજ, અને વળી એમનો ટમટમ એટલો જિયો કે એક સઠક પરથી બીજી સઠક પર વાળવા ગયા ત્યાં અરવન તારમાં અટવાઈ ગઈ ને પોતે પૃથ્વી પર પટકાયા. પગે લંગડા તો થયા, પણ પગના બૂટની એકી જસા જિંચી કરાવીને એવી સુઠિતથી ચાલતા કે બીજાઓને પગની ખોટ દેખાય જ નહિ. શોખીન પણ એવા, કે નવાં કોટપાલટન પહેરતી વખતે જસા પણ બંધબેસતાં ન લાગે તો બહાર ફેંકી દે. ઉપરાંત એવો તો કોઈ હતલાગી વિદ્યાર્થી નહિ હોય, કે જેણે સાહેબના નોકરને આઠ આના રૂપિયો આપીને સાહેબની ગેરહાજરીમાં એના બંગલાના મુલાયમ ગાદીવાળા કોચોને આનંદ ન લૂંટ્યો હોય. સાહેબ બહાદુર પરણ્યા તો નહોતા

છતાં સડકની સાગી બાજુ એક મકાન લાડે રાખીને ત્યાં પોતાની મારુકને વસાવી હતી. તળિયત એટલી નાનૂક કે મોંમાંથી નીકળતા સાધારણ શ્વાસને પણ સહન ન કરી શકે. કોઈ યુવાકાતે આવે તો પોતે પાછળ હટતા જ નાય અને વળી બોલે બહુ જ ધીરે ધીરે. પણ જ્યારે વર્ગમાં આવીને ભણાવવા બેસે ત્યારે એ અવાજ કેટલો ખુલ્લું બનતો ! નહો કે તમામ શક્તિનો સંચય એ કામને માટે જ ન કરી જાયો હોય !

મૌલવી સાહેબ

ખીજી પુણ્ય-સ્મૃતિ છે અમારા અરખી શિક્ષક મૌલવી સાહેબની. વિદ્યાર્થીઓને એ ‘બરખુરદાર’ (ચિરંજીવી) શબ્દે જ સંબોધતા. વર્ગમાં એ બેઠા હોય ત્યારે પણ વિદ્યાર્થીઓ છાનામ્મના બેસતા જ નહોતા, અને બહાર નાય એટલે તો ઠેલાહલનો સુમાર ન રહે. પાછળ આવીને મૌલવી સાહેબ તોફાન કરનારને આજ્ઞા કરે કે ‘બરખુરદાર ! બેન્ચ ઉપર બેઠા થઈ જાઓ.’ વિદ્યાર્થી એક પગ - બેન્ચ પર ને એક પગ નીચે રાખીને બોલે કે ‘મૌલવી સાહેબ ! છોડ કહોડ થાય પણ માવતર કમાવતર થાય ?’ એ સાંભળીને બતા મૌલવી સાહેબ કહી દે કે ‘વાડ ! બરખુરદાર ! બેસી જાઓ !’ ભણાવતાં ભણાવતાં કોઈ અગત્યની નોંધ કરાવવાનો સુદો આવે, એટલે મૌલવી સાહેબ બોલી બેઠે કે ‘બરખુરદાર ! હવે મહત્ત્વની વાત આવી છે. જરા ધ્યાન દઈ

સાંભળો.' તત્કાળ ચુપકીદી છવાય. રૂમાલ પડે તો પણ સંભળાય એવી એ ચુપકીદી !

આજ એ મૌલવી સાહેબને પિતાતુલ્ય પ્રેમ સાંભરતાં જ હેયું ભરાઈ આવે છે, અને ખીણ બાજુ હિન્દુમુસલમાનોના કંકાસ દેખી ઊંડી વેદના યાય છે. જે પવિત્ર ભૂમિએ બન્નેને જન્મ દીધો, જેનાં અન્નજલે બન્નેને પાળ્યાં પોષ્યાં, જેની ગંગાના શીતળ નીરે શાંતિ આપવામાં હિન્દુ મુસલમાન કે ઇસાઈ જેવો કયો ભેદ નથી રાખ્યો, એ માતૃભૂમિના પુત્રો સામસામા લડી માતાને સતાવે, એ કેટલું દારુણ !

ઉચ્ચ શિક્ષણના વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં જ મારા પોશાકનું પરિવર્તન થયું. બલિયામાં અમલનો મદ ચડેલો તેમાં મસ્ત બની ઠાઠમાઠથી 'સંહ-સરદારોનો પોશાક પહેરતો હતો. બનારસમાં આવતાં જ એ નશો ઊતરી ગયો ને પોશાકમાં બનારસની સાદાઈ આવી ગઈ. મારી દિનચર્યાનો કાર્યક્રમ પણ નિયમિત બની ગયો. મને બરાબર સ્મરણ છે કે સંવત ૧૮૭૩ સુધી તો કોઈ દિવસ હું રાતે વાંચવા નથી બેઠો. અગુરુકુળ ખોલ્યા પછી થોડા વખત સુધી તો મેં આ જ નિયમ ચાલુ રખાવ્યો હતો, પરંતુ શિક્ષણમાં અંગ્રેજી કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટો સાથે કામ લેવું પડ્યું, એટલે તે લોકોએ રાતના અભ્યાસ પર ભેર દીધું, એટલું જ નહિ પણ સરસવના દેશી તેલને બદલે ગ્યાસલેટ પણ બાળવાનો આદર કરી દીધો. મારી

ગેરહાજરીમાં જ તેઓએ આ ફેરફાર કરી નાખ્યો. હું પાછો આવીને અમારા અસલના નિયમનો અમલ કરાવવા મથ્યો, પરંતુ મુધારાની નવી રોશનીવાળા શિક્ષકબંધુઓએ મને રોકેલું પરખાવી દીધું કે રાતે વાંચ્યા સિવાય પાઠ તૈયાર જ નહિ થઈ શકે ! હું મારા બ્રહ્મચારીઓને આ આયત્તિમાંથી ન બચાવી શક્યો, કેમકે હું પેાતે જ મારી જીવાનીમાં વ્યાસલેટ તેલનો અને ઝીણા અક્ષરોવાળી નવલકથાઓનો લોખ ઘઈપડ્યો હતો.

અધોબ્રષ્ટ વારાણસી

એ વાત બાળુએ રહી. બનારસી ગુંડાની માફક હું પણ સાંજે મારી કબરમાં ફરી લટકાવીને બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. માતાપિતા પાસેથી મને સુડોલ શરીર તથા મજબૂત હાથપગ મળ્યા હતા. તે ઉપરાંત કસરતે માફ શરીર વજ્ર જેવું ઘડી કાઢ્યું હતું. આટલું છતાં યે હું વગર કારણે કોઈની સાથે બાબડી પડું તેવો નહોતો. બિલટો હું તો શરમાળપણાની જ મૂર્તિ હતો. એ શરમાળપણાને પરિણામે જ મારામાં બે નબળાઈઓ હતી, કે જેનું બચાવ હવે પછી આપીશ. પરંતુ શરીરબળનો પરચો બતાવવાના પ્રસંગો શરૂ થઈ ગયા. સ્વિવાસની રમમાં શહેરની અંદર એક સંબંધીને મળીને હું આવતો હતો. રસ્તે એક સ્થળે ગુંડાનું ટોળું બેસતું હતું. તેઓ રોજ મારી હાંસી કરતા. થયું હું ધ્યાન ન દેતો. થયું એક વાર એક ગુંડો મારી પાછળ

પાછળ આવીને અધમ વાતો કહેતો ચાલ્યો ત્યાં મારા કાન ખડા થઈ ગયા. પાછા ફરીને મેં એના મોં પર એક એવી ધમ્પડ ધરી દીલી કે એ તમ્મર ખાઈ ગયો. એ ફરી ધસ્યો એટલે મેં એને ધકકો મારી પથ્થરની ફરસ (પુટપાથ) પર પટકયો. ખીજા બધા બહમારો સ્તબ્ધ બનીને બેઠા રહ્યા. તે દિવસથી કોઈ મારી સામે જોઈ ચી આંખે જોતા જ નહોતા.

બનારસના પતિત આચારનો ખીજો પ્રસંગ પણ મેં અનુભવી લીધો. ઉનાળામાં કોલેજ ફર હોવાથી હું ટપ્પો ફરીને જ જતો. ખીજા નિશાળોમાં સવારનો સમય થઈ ગયો હતો, પરંતુ અમારી કોલેજની બારીએ બારીએ તો વાળાની ટફી બંધાતી ને પાણી છંટાતાં, વળી પ્રોફેસર સાહેબો તો પાલખીમાં ચડીને પધારતા, એટલે પસીને પલળતા અને કાળે ઉનાળે પોણા ગાઉનો પંથ કાપતા ગરીબ વિદ્યાર્થીની સગવડ કોણ વિચારે ? પ્રોફેસર સાહેબોને તો વર્ગમાં બેસીને પણ નિદ્રાની લહેરો આવતી છૂટ હતી ! એક દિવસ હું ચાલ્યો બહાર છું ત્યાં એક વિદ્યાર્થીની પાછળ પાંચ છ શુંકાને લેવા. ટપ્પો દોડાવીને મેં એ બિચારાને સાથે લઈ લીધો. શુંકા લાઈલાજ બની રહ્યા. પછી તો રોજ હું એ બાળકને મારી સાથે જ લાવતો ને લઈ જતો. મેં એને ઠસરત રીખવી. એનું શરીર બલવાન થયું ને એની લત્તા પણ ઊડી. પરંતુ રમના દિવસમાં હું બલિયા ચાલ્યો ગયો એટલે પાછળથી એક વેઢપાડી પડિતે જ શુંકાઓ

રાંકીને એ બાલકને ટપ્પામાંથી પરવારો ઉઠાવી લઈ જવાનું
 ઘણિત આચરણ કર્યું હતું. એ પિથાવ્ય પંડિતે પોતાની
 મનોરથસિદ્ધિને ખાતર મને પણ આ બાલકના સંબંધમાં
 કલંક ચલાવવાની ઠેસીચ કરેલી.

ત્રીજો અનુભવ એક એન્ડ્રસના વિદ્યાર્થીનો થયો. મારા
 ઘરમાં આવીને એણે કુચેષ્ટાની કેશિચ કરી. મેં એને
 ફિટકાર આપી એસરીની નીચે ધકેલી દીધો. એ મને
 આજીજી કરવા લાગ્યો કે ‘મારી પોલ ન ખોલો.’ પણ
 મેં તો વળતેજ દિવસે એની કલંક-કથા કોલેજમાં
 સંભળાવી દીધી.

આવી આવી ઘટનાઓએ મને ખાતરી કરાવી કે કાશી તો
 બ્યભિચારનો નરક-કુંડ છે. વેદપાઠી પંડિતોનાં ચારિત્ર્યો દેખીને
 સંસ્કૃત ભાષા પર પણ મને ધિક્કાર જૂટ્યો.

રજનપાટ : પહેલું અક્ષત્વ

એક વાર હું પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, મારા સહાધ્યાયીઓ
 જાંચી શ્રેણીમાં ચાલ્યા ગયા હોવાથી ઉદાસ બની ગયો. એનાં
 એ પુસ્તકો ફરી વાંચવાં ગમ્યાં નહિ અને નીચલા ધોરણ-
 માંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસવામાં શરમ લાગી
 તેથી રજનવા લાગ્યો. અંગ્રેજી નવલકથાના ચોકડા વાંચવા
 શરૂ કર્યા. ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું. નિશાળમાં ચોકડી પૂરાવા
 લાગી. નામ છેકાઈ ગયું. એક ગાંસડી બરીને નવલો,
 ઇતિહાસ અને જીવન-ચરિત્રોનાં પુસ્તકો લઈ રજ પડતાં જ

પિતાજી પાસે આવ્યો ગયો. પિતાજી સમજે છે કે છોકરો પંરીક્ષાની તૈયારી કરે છે, જ્યારે પુત્ર-રત્ન તો પોતાને નવલકથાના નાયક તરીકે કલ્પી અનેક હુવાઈ કિલ્લા રચી રહ્યા છે ! રાતે દીવાને અજવાળે ગરમી સતાવે અને વળી પતંગીઆં બળી મરે, તેથી મારી આંખોની અસાધારણ જ્યોતિનો ગર્વ કરીને હું પુર્ણિમાના આગલા પાંચતા દિવસોમાં ચંદ્રને અજવાળે નવલકથાઓ વાંચવા લાગ્યો. [દસ વર્ષ સુધી આ બેવફૂદી ચાલુ રહી. પરિણામે આંખોને ધન્ય પહોંચી.] રત્ન ખલાસ થયે હું કાશીમાં આવ્યો. પિતાજીનું પણ કામ-પ્રસંગે આવવું થયું. જમ્યા પછી પિતાજીએ પૂછ્યું કે 'નિશાળે ક્યારે જવું છે ?' સત્ય કહેતાં મને આજે લગ્ન આવી. જીવનમાં પહેલી જ વાર હું જુદું જાણ્યો, 'આજે રત્ન છે !' પિતાજી બહાર ગયા. રસ્તે એમને મારા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા. તેઓની પાસેથી સત્ય સાંભળ્યું કે માફ નામ તો કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે ! પિતાજીને બિડા આઘાત થયો. નિઃશ્વાસ નાખીને એમણે મને પૂછ્યું 'બેટા, મારા આટલા વિશ્વાસના બદલામાં આવો વિશ્વાસઘાત ! તારું દિલ નહોતું ચોંટતું તો મને લખ્યું શા માટે નહિ ?'

એક તરફ પિતાજીનો પ્રેમ ને બીજી તરફ આ વિશ્વાસઘાત : રોઈ રોઈને મેં આંસુ કાલવ્યાં. પિતાજીએ દિલ્લાસો દઈ મને દૂર કયો, પણ મને ક્યાંથી શાંતિ મળે ! સંસારમાં મને અંધારું જ દેખાયું. જૂનતરસ બિડી ગઈ,

મારા પાપ પર અનેક તરંગો ઊઠ્યા. એ સંજોભની અંદર પરમાત્માની અપાર કરુણાએ મને પોઢાડી દીધો. પ્રભાતે પક્ષીઓના ગાને અને ગંગા-સ્નાને મને શાંતિ અપી.

અવિશ્વાસનો આદર

પેક્ષી ઝારી, પૂજની થાળી અને મારી નિત્યની દેવપૂજા એ બધાં ચાલુ જ હતાં. મારી શ્રદ્ધા-ધારા અખંડ વહેતી હતી. રોજ સાંજે વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ હું વાળુ કરતો. પોપ મહિનાની એક સાંજે હું કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં ચાલ્યો. ગલીમાં પેસતાં જ પહેરાવાળા પોલિસે મને અટકાવ્યો. મને કહેવામાં આવ્યું કે 'રેવા રાત્રીનાં રાણીશુ દર્શને આવ્યાં છે, એ ગયા પછી જ દ્વાર ખુલશે.' હું ખસીઆણો પડી ગયો. આ રૂંકાવટે મારા હૃદયને જખખર આઘાત પહોંચાડ્યો. ઊડીને હું ચાલ્યો ગયો. પહેરાવાળાએ મને સાદ પાડ્યા, પરંતુ હું ન રોકાયો. રાતે લોજન ન લીધું. પથારીમાં હું આખી રાત આળોટ્યો, પ્રાને પર પ્રાને ઊઠ્યા. સાચોસાચ શું આ જગત્પિતાનો દરબાર, કે જેના દ્વાર પર એક રાણી આવીને સાચા ભક્તને રોકી શકે ! આવા પક્ષપાતથી ભરેલ મૂર્તિને શું દેવતા માની શકાય ? આ મૂર્તિઓને દેવતા બનાવી કોણે ? એને બનાવનાર તો હુદ્ર સલાટ જ હોય છે ના !

વ્યાકુલતા વધી ગઈ. ઘડીક ટેલું છું, ઘડીક ખેસી જાઉં છું, ઘડીક આળોટું છું. વળી પાછાં પ્રાનેનાં મોઝાં પર મોઝાં

ઊંઘ્યાં : જે સાંસારિક વ્યવહારમાં પક્ષપાત છે, તો દેવતાના દરબારમાં કાં ન હોય ? શું મનુષ્યો પણ દેવતાઓ પરથી જ પક્ષપાત શીખ્યાં ? મારા સ્વચ્છંદી જીવને તો મને અશ્રદ્ધાળુ નહિ બનાવી દીધો હોય ? ગોસ્વામી તુલસી-દાસજીના દોહા યાદ આવવા લાગ્યા:—

बार बार वर मागहुँ हर्ष देहु सिय रंग,
पवसरोज अनुषावनी भक्ति सदा सतसंग

એ દુહો ગુંજવા લાગ્યો, એક કલાક સુધી આંસુનો પ્રવાહ ખંધાઇ ગયો. ઇષ્ટદેવ રઘુવીરને પ્રાર્થના કરી કે ‘પ્રકાશ કરો, મને, દોરો.’ રૂઢન થઈયું. પ્રાચીન ગ્રીસ અને એમની મૂર્તિપૂજાના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ દોડી. અધરાતે નિશ્ચય કર્યો કે પાદરી લ્યુપોલ્ટ પાસે જઈ શકાતું નિવારણ શોધીશ. વિચારમાં ને વિચારમાં કેણુ જાણે ક્યારે આંખો મળી ગઇ.

ખીજે દિવસે લ્યુપોલ્ટનો પીછો લીધો. પોતાના પંથમાં મને વટલાવવાને માટે બહુ જ પ્રસન્નતાભેર એણે મગજમારી કરી. પણ મારા ત્રણ દિવસના પ્રશ્નોથી ગભરાઇને સાહેબે મને Hopeless case (નિરાશાજનક મામલો) જાહેર કર્યો ! હું દોડ્યો સંસ્કૃત પંડિત પાસે. એણે મને લઘુકૌમુદી લણાવવાનો આરંભ કર્યો. મને ઊલટો સંસ્કૃત પર કંટાળો આવ્યો. રોમન કૈથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓને પકડયા. એની સલાઓની અને એક પાદરી આચાર્યના જીવન-વ્યવહારની મને એવી મોહિની લાગી કે હું ખેડીઝમ લેવા તૈયાર થયો.

એટલે સુધી વાત પહોંચી કે દીક્ષા લેવાની તિથિ નક્કી કરવા એક સાંજે હું એ આચાર્યને મકાને ગયો. બહારના અધ્યાસ-ખંડમાં એને ન જોયા, એટલે મેં અંદરના ખંડને પડદો ખસેડ્યો. ત્યાં મેં શું જોયું? એક પાદરીને અને એક બ્રહ્મચારિણી સાધવી (Nayab)ને એવો ઘૃણિત દશામાં પડેલાં દેખ્યાં કે મૂઠી વાળીને હું નાસી છૂટ્યો. કરી કદી ત્યાં જવાનું નામ ન લીધું. ધર્મ પરથી આસ્થા ઊઠી ગઈ. લોળાં માનવીને ફસાવવાના બધા ફાંસલા લાગ્યા. હું તે બહુત કબીરનું ગીત ગાવા લાગ્યો—

આઉંયા ન. જાઉંયા, મરુંયા ન જાઉંયા,
ગુરુકે શબ્દ પાલા હરિસ પિઉંયા;
કાષ્ટ જાવે મરુકે લે કાષ્ટ. જાવે કાશી,
દેખો રે લોગો દોહું ચલ ફાંસી !
કાષ્ટ ફેરે માલા લે કાષ્ટ ફેરે તરખી,
દેખો રે લોગો યે દોનો હી કસખી;
વહ પૂજે મદિયાં લે વહ પૂજે ગેરાં,
દેખો રે લોગો યે લૂહ લખ ચોરાં.
કહત કબીર સુનોરી લોખ,
હમ નાહિં કિસી કે હમરા ન કોષ.

પક્ષો નાસ્તિક બન્યો. મારી પૂજા ગઈ. છતાં ગંગા-સ્નાન અને કસરત, એ બે તે નિત્યનાં સંગાથી રહ્યાં.

ઔવનના ફાંસલા

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા કરમિયાન મારા જીવનમાં એક પછી એક અપલક્ષણનો પગપેસારો થતો ચાલ્યો હતો. રજાના દિવસોમાં ઘોડેસ્વારીની સાથેસાથ શિકારની લત લાગી. દશેરાને દિવસે પિતાજી શસ્ત્ર-પૂજા કરતા તેથી શસ્ત્રોમાં જ મેં ક્ષત્રિયવટ મानी લીધી. હું કાંઈ સિંહ, વાઘ અથવા જંગલી સૂવરોનો શિકાર કરીને લોકાનાં ખેતરોની રક્ષા કરતો નહોતો. નિરપરાધી પક્ષીને ગોળી છરાથી વીંધી, તિસમાર-ખાંથી કીર્તિને વરી રહ્યો હતો ! બીજી વાત-વધુ નમલિન છે. પાપનો પ્રત્યક્ષ પ્રવેશ મારામાં થવા લાગ્યો. હું પિતાજીનો પરમ વિશ્વાસુ હોવાથી પૈસાની તો રેલમછેલ હતી. એમાં વિલાસનું નિમત્રણ મળ્યું. અમારા મકાનની પાસે જ એક બેઠકમાં મુજરો થયો. મુજરામાં વેશ્યા બેઠી બેઠી નાર્યા વિના ગાય છે. મને નિમત્રણ મળ્યું. મેં કહ્યું કે પિતાજી નાર્યતમાશાની વિરુદ્ધ છે, એટલે એની રજા માગવા હું નહિ જાઉં. મિત્રોએ માર્ગ બતાવ્યો કે પિતાજી પોલી ગયા પછી

ચોરીછુપીથી આવવું. પિતાજી સૂતા. કેસરી જલ્દી ચડાવીને હું જલસામાં જઈ બેઠો. પ્રથમ લગ્ન આવી. પછી સંકેત જૂટી ગયો. સહુની સાથે મેં પણ ચાર કલાકમાં પચાસ પાનપટ્ટી ચાવી કાઢી. ત્રણ બજે ચુપકીદીથી આવીને હું સૂઈ ગયો. પ્રભાતે ગળું સૂકાઈને સોઝી ગયું. પસ્તાવો થયો. પણ પ્રાયશ્ચિત્તની હિમ્મત ચાલી નહિ. મારી અને પિતાજીની વચ્ચેનો આ પહેલો અંતર્પટ હતો.

એક મહેમાને પિતાજીને આશરે આવીને મને હુક્કાની પંજુ લત લગાડી. પિતાજીની કૃપાનો બદલો વાળ્યો. પ્રથમ મેં મારો એકલાનો જ હુક્કો વસાવ્યો. પછી તો મિત્રોને માટે પણ માટીના જુદા જુદા હુકકા, ઢરેકની ઉપર નામ લગાવીને જમાવ્યા. ધીરે ધીરે મારી જોરડી હુક્કાનો જ અડો બની ગઈ ને રોજ સાંજે એમાં હાથરો લરાવા લાગ્યો.

હું શૂરવીર તો બેશક હતો જ. એક વખત એક મિત્રને ઘેરથી લોજન લઈ-સાતે કથ બજે ઘેર વળતાં એક ગલીમાં કોઈને મારવા માટે એક શુડો ચકચકતી છરી લઈ બેઢેલો. બૂલથી એ મારા પર કૂદ્યો. મારી ગરદન પકડીને એણે મારા માથાના ડાબા લમણા પર છરી લોંબી દીધી. મારો હાથ મારી કમરની છરી પર ગયો, ને પલકમાં મારી છરી એની છાતી પર જોરથી પડી. શુડો લાગ્યો. મારા માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલી. ઘેર જઈ, રેશમ બાળી, પાટો બાંધી હું સૂઈ ગયો.

યોગીરાજ !

પરંતુ આ શૌર્ય મને કેવા ગુપ્ત પાપ પ્રત્યે ઘસડી જતું હતું ! એક દિવસ હું ગંગાકિનારે ટેલતો ટેલતો આગળ વધતો હતો. ખજાર પડી હતી કે ગંગાતીરે એક ઘાટ ફસડી પડ્યો હતો અને એની નીચે એક ગુફા બની ગઈ હતી ત્યાં એક નગ્ન યોગી રહેતો. યોગી એક જ વખત આહાર કરતો ને પ્રથમ જેનું લોજન પહોંચે તેનો જ સ્વીકાર કરતો. તેથી સેંકડો શ્રીપુરુષો ઉત્તમ વાનીઓ તૈયાર કરી યોગી-રાજને જમાડવા દોડતાં. એ ઘાટ પર પહોંચતાં જ મને એક ચીસ સંભળાઈ. દોડીને ગુફા પાસે જઈ ત્યાં મેં શું જોયું ! એક શ્રીનું મસ્તક બહાર ફેંપાય છે, એના હાથ પકડીને કાંઈક જાણે એને ગુફાની અંદરથી ખેંચી રહ્યું છે, ને એ બહાર નીકળવા મથે છે ! દોડીને મેં એના બન્ને હાથ પકડ્યા. ખેંચીને દુશ્મનના પંજમાંથી છોડાવવા મથ્યો. પણ મને લાગ્યું કે અંદરનો પિથાય ઘણો ભેરાવર અને કામાંધ હોવો જોઈએ. અખળાનો શ્વાસ ઘૂંટાતો હતો. મેં દ્રરના પહેશીરને ખૂમ પાડી કે 'બિનાસિંહ ! બિનાસિંહ !' બિનાસિંહ ધસી આવ્યો. આવીને જોણે મને ભેરથી પકડ્યો એટલે મેં એ અખળાને બહાર ખેંચી લીધી.

સોળ વર્ષની એ યુવતી મૂર્છામાં પડી ગઈ. ત્યાં તો એક બીજી આઘેક શ્રી આવી પહોંચી. મેં એ કુલટાને જોળખી, મારા એક એન્જુએટ મિત્રની એ જોતખાઈ હતી; અને મેં

બચાવેલી અંબળા એ ઐજ્યુએટની પત્ની હતી. હું નામ તથી આપતો. મને પાછળથી પતો લાગ્યો કે પતિરાજ વકીલાતની પરીક્ષાને માટે તૈયારી કરવામાં મશગૂલ હતા અને આ લોખંધ પોતાના દિયરને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવવાની ઉમેદથી કાળા બપોરે મીઠાઇના થાળ સાથે પોતાની લોખી કેસણીને ચોગીરાજ પાસે મોકલી પોતે બહાર બિભી હતી ! યુવતીનાં વસ્ત્રો ચીરાઇને ઊડી ગયાં હતાં, અંગે ઉઝરકામાંથી લોહી ટપકતું હતું, ને એ થરથરતી હતી. મેં બનાત ઝોલી હતી તે વતી એ અંબળાને દેહ લાંબી હું એને ઘેર પહોંચાડી આવ્યો. એ નગ્ન પિથાચ પર લોકોના જૂતા વસ્થા. નાક ધસ્તી પર ઘસીને એણે કરગરી ફરીવાર કાશીમાં યગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. લોકોએ એને છોડી મૂક્યો. પરંતુ હિન્દુ સમાજની અંધશ્રદ્ધા પર કેટલાં આંસુ વહાવું ! ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એજ નરપિથાચ ગંગાના ઘાટને રસ્તે ભેઠેલો, અને સ્ત્રીપુરુષો એની ગુદા ઇન્દ્રિય પર પુષ્પ ને પાણી ચઠાવી રહ્યાં હતાં ! મેં જમાદારને પૂછ્યું કે ‘આ શું ?’ જવાબ મળ્યો ‘અરે લાઇ, શું કરવું ! ધરમની વાત ઠરી ખરી ને !’

પ્રિયા ! કે ધર્મભગિની !

પરંતુ માર્ક પતન ક્યાં ઉતરે તેવું હતું ! એક અંબળાને ઉગારવાનું વીરત્વ તો આત્માને બિંચે લઇ જતાઈં લેખાય. પરંતુ મારી નાસ્તિકતાએ અને જૂની અંત્રેણ નવલકથાઓમાં વર્ણવાયેલ વિચિત્ર આચાર-નિયમોએ મારા મનની ગતિ

ક્યારની એ પલટી નાખી હતી. પાશ્ચાત્ય પ્રેમશૌચના આદર્શને વશ બની મેં મને એક પીડાતી રમણીનો વીરરક્ષક (Knight-errant) માની લીધો. મનમાં ને મનમાં એ અબળાને હું મારી પ્રિયા (Lady-Love) અને મને પોતાને એનો સદાનો રક્ષક (Champion) કલ્પવા લાગ્યો. એ જ અરસામાં મારા મામાએ મને મધપાનનો અભ્યાસ પણ મંડાવી દીધો. એટલે મેં મધપ-વીર (Drinking knight-errant)નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જો મને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પર શ્રદ્ધા રહી હોત તો હું એ પીડિત સ્ત્રીજાતિનો રક્ષાબંધુ બનીને એની રક્ષાનું વ્રત લેત અને રામાયણની જે જાનકી ઉપર મેં વારંવાર પવિત્ર અશ્રુધારા વહાવી હતી તે જાનકી મૈયાનાં જ આ અબળામાં દર્શન કરી હું એનો લક્ષમણજીતિ બનત. પરંતુ એ વળતે તો હું આપણી સંસ્કૃતિને જંગલી અને આપણા સાહિત્યને મૂર્ખાઈનો ભંડાર સમજી બેઠો હતો !

અધઃપાતને એ માર્ગે હું બીજી વાર લપસ્યો. બે ત્રણ જ દિવસ પછી વિજયાદશમીનું તીર્થસ્નાન હતું. ચાર ઘડી રાત રહી હતી. હું મારાં ઘોડી ઉપરથી બગલમાં મારી ગંગામૈયા પર જવા નીકળ્યો. એક કદમ તો નહિ ભર્યાં હોય ત્યાં એક તરણુ અબળાને ગલરાટભરી, સ્ત્રીઓની લીડમાંથી મારી તરફ દોડતી આવી દીઠી. એને એકલી અસહાય દેખીને એક દુહ માર્દે એના અંગ ઉપર હાથ નાખ્યો. આ દૃશ્ય મારાથી ન

જોવાયું. દોડીને જોરથી એ અસૂરના મોં પર મેં થપ્પડ ધરી દીધી, અને ગોથું ખાતો ખાતો એ કામાંધ દિવાલની એથ મળવાથી જ પટકાતો રહી ગયો. એ ગભરાયેલી અબળાને હું મારા મકાન પર લઇ આવ્યો અને મેં એને પૂછ્યું કે 'કોને શોધો છો?' ઉત્તર મળ્યો કે 'મારા પતિદેવથી વિખુટી પડી ગઇ છું.' મારા ઘરને આશરે એને મૂકીને હું એના સ્વામીની શોધમાં ગંગાકિનારે ચાલ્યો. એ પણ બહાવરો બની પોતાની સ્ત્રીને શોધતો હતો. મેં એને સાંવન દીધું અને નહાઈ ધોઈ એને મારે ઘેર લઇ આવ્યો. પતિપત્નીનો એ મેળાપ કરાવી આપવાથી મારા અંતરમાં ઊંડો હર્ષ ઊછળવા લાગ્યો હતો. મારો નોકર ગામ ગયેલો તેથી એ અબળાએ જ રસોઈ કરી ને અંધે જગ્યાં. બપોરે તે દંપતીને ઉપરના માળ પર ઉતારો આપી હું બહાર ચાલ્યો. એ અબળાને! સ્વામી પણ દશેરા જોવા નીકળી પડ્યો. સાંજે છ બજે હું ઘેર પાછો આવ્યો અને એ સમયે હું પ્રવ્રોબનમાં ફસાઈ ગયો. હાય ! કેં વર્ષોની કમાણી એક કલાકમાં ડૂબી ગઇ. એ રાતે મેં ખાધું નહિ. આખી રાત વ્યાકૂલ બંની રહ્યો. બીજે દિવસે પ્રભાતે પુનઃ સમાયણનું સ્મરણ થયું. ગગારનાન પછી મારા મિત્રને ગામ જવા ચાલી નીકળ્યો. ચાર ગાઉને અંતરે આવેલા એ ગામમાં જૂથ્યો ને તરસ્યો પહોંચ્યો. મિત્રનો સમક્ષ મારા પતનની કથની કહી સંભળાવી. બિમાર બંધુ પોતાની બિમારી બૂલી ગયો ને મને દિશાસો દેવા લાગ્યો. બધી વાત સાંભળીને મને એણે નિર્દોષ કરાવ્યો. એ

સદાચારી સ્નેહીએ વિવાહ પૂર્વેની પોતાની પતિત હાલત યાદ કરી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું. એ દિવસ રહીને હું પાછો કાશી આવ્યો. ને મારાં કર્મો ધોવાતાં હોય તેવું સૂચવનારી એક ઘટના બની.

પેલી જે અબળાને મેં ગુફામાંથી ઉગારી હતી, તેને પતિ મારી પાસે આવીને મને કહેવા લાગ્યો કે ‘ભાઈ, મારી પત્નીએ તમને જમવાનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું છે.’ હું ખીજે દિવસ ત્યાં જતા પહેલાં, પ્રભાતે સીતાહરણની કથા ફરીવાર વાંચી, આંસુ વહાવી, હૃદયને નિર્મળ કરી ચૂક્યો હતો. સાથે ફળ લઈ ગયેલો. જઈને તુરતજ એ ફળ એ અબળાની સમક્ષ ધરીને કહ્યું ‘બહેન રાજરાણી, આ તારે માટે લાવ્યો છું.’ રાજરાણીના હૃદય પર આ ચબ્દોની ઠેવી પુનિત અસર થઈ હતી તે એના સ્વામીએ મને પાછળથી કહ્યું હતું. અને એ દેવીના પાવનકારી પ્રેમનું દર્શન મને પણ તુરત જ થઈ ગયું. ભાઈબીજ આવી. પ્રત્યેક ભાઈબીજને દિવસે મારા ભાતમાં ચાંદલો કરનારી, મારે કાંઠે રાખડી બાંધનારી અને મારા બોળામાં મીઠાઈ દેનારી, મારી યજ્ઞોપવિત-ક્રિયા વખતની પેલી ધર્મબગિચી તો કાશીમાં નહોતી. મને આજ એ બહેન સાંભરી આવી. ત્યાં તો એકાએક કેાઈનો મીઠો, મમતા-ભર્યો ટાંકાર સંભળાયો : ‘વીરા ! ભાઈબીજનો ચાંદલો કસ્યા આવી છું.’

ચમકીને મેં નજર કરી. જહન સત્તરાણીને પોતાની સાસુ સાથે આવેલ દીકી. નમન કરીને મેં શિર પર ટોપી પહેરી, ગળે દુપટ્ટો વાંટ્યો. જહને મને ચાંદલો કર્યો, રક્ષાનું વ્રત લેવરાવ્યું અને મીઠાઈ ધરો. જહનને મેં બે રૂપિયા આપીને વિદાય દીધી. કલુષિત અંતર જાણે કે ધોવાવા લાગ્યું. પ્રાયશ્ચિત્તનાં નીર વહેતાં થયાં. આ વખતથી મેં 'સ્ત્રીઓનો સમાગમ ત્યજ્યો, માતાજીના પિછાનવાળા પરિવારમાંનું પશું જવાનું' છોડ્યું.

પાપનું પરિણામ

પ્રત્યેક પાપ કેમ જાણે મારો સુવાવસ્થામાં જ મારી સાથેની લેણદેણ પતાવી દેવા માગતું હોય ને! એટલે મદ્ય અને માંસની સાથે જીવારનો પશુ હું લોભ થયો. જીવાર ન રમીએ તો ગધેડાનો અવતાર આવે, એવો વહેમ હોવાથી હું પ્રથમ તો મારા પરિવારની અંદરજ કોડીઓ તથા રેવડીઓથી રમ્યો. પરંતુ બીજી જ રાતે લોભ લાગી ગયો. દોઢસો દોઢસો ને જસો આના સુધીનો દાવ જેતવા લાગ્યો. કેઇ વાર પચાસ રૂપિયા સુધી જીત્યો તો કેઇ સાઠ સુધી હારી ગયો.

એક વાર ચારસો રૂપિયા જીતીને લિલો થઈ ગયો. કેમકે મને મારા દુરાચારી જુગારી ભેડ્યોની ગંદી ભાષા પર તિરસ્કાર વણ્યો. પછી આબેયું મધપાન. એફ. એ. ક્રિસ્ટીજનું પહેલું વર્ષની પરીક્ષામાં નાપાસ થયાની વેદનાને મેં શરા-ળના શીશામાં ડુબાવી. પિતાજી રાતે ભોજન લઈ નવ જાગે પોદી જતા, એટલે રાત્રીનું રાજ મારા હાથમાં આવતું. મેં જ પર 'એક્સો નંબર વન'ની બ્રાંડીનો શીશો અને ખ્યાલીઃ અને હાથમાં *Locke on Human understanding અથવા Bacon's Advancement of Learning and Essays! એક તરફથી દિલ્લુશીના સિદ્ધાંત પર સિદ્ધાંતનું વાચન અને બીજી તરફ ખ્યાલીનું સુરાપાન! સાત દિવસમાં તો સુતા પહેલાં રોજાંદી આખી જાટલી ખલ્લાસ થવા લાગી. પિતાજી તો મેં જ પર પુસ્તકો પઢેલાં બાળીને સમજે કે દીકરો તનતોડ તૈયારી કરે છે પરીક્ષાની! સાત માસ આમ ચાલ્યું. અક્ષીગઢ ટર્મ ભરવા ગયો. ગણિતના પ્રોફેસરને ઘેર અતિથિ જાન્યો. એ પણ પીતા હતા. એટલે અમે જાન્યો પીવાની હદ ન રાખી.

એમ કરતાં એક વાર હુતાશની આવી. ધૂળેટીની સાંજે અમને સહુ મિત્રોને ગુંડા જનવાનો તરંગ ઉપડ્યો. અમે ચાર જણ હતા. જે એકા ભાડે કર્યા. જાંગ સુધી જાંચી ઘોતી પહેરી. જે ખબા પર જે દુપટ્ટા લગાવ્યા. માથાની

ચોટલી ઊભી બાંધી. ઉઘાડાં માથાં : કમરમાં છૂરી : ને હાથમાં લીધા હંડા. અકકેક એકા પર બળે જણા બેસી ચાલી નીકળ્યા. ઠણ્ણ ! ઠણ્ણ ! એકા ચાલ્યા જાય છે. ઊતરીને અમે એક જાનના જાનૈયાની ગિદ્દીમાં ઘૂસી ગયા. ધક્કામુક્કા લાગતાં જ એક ગુંડાની ટોળી અપશબ્દો બોલતી અમને ધક્કા દેવા લાગી. અમારામાંથી બે જણા સરસ લાઠી ચલાવી જણતા હતા. એટલે મારામારી મંડાઈ ગઈ. અમે એ લોકોને વધારે ટીખ્યા. પોલિસ આવે ત્યાં તો અમે એકા પર ફૂદી પવનની માફક ઊડી ગયા. ઘેર પહોંચી સભ્ય વિદ્યાર્થીઓનો વેશ પહેરી લીધો. અમારો પત્તો તો કોઈને ન લાગ્યો પણ દસ પંદર બીજા ગુંડા પકડાયા. નિશ્ચય કર્યો કે હવે વેશ નહિ કાઢીએ, ત્યાં તો ત્રીજો જ દિવસે નવો તરંગ ઊઠ્યો.

કાશીમાં હોળી પછીના પહેલા મંગળવારની સાંજથી શરૂ કરી શુક્રવારની આખી રાત સુધી ગંગામાં નૌકાઓ તરે છે, અને એમાં નાચ-તમાશા થાય છે, સાત સાત હોઠીઓ એક સાથે બાંધી મોટા ચોરસ રચાય છે, ને એમાં વારાંગનાના નાચ ચાલે છે. અમે પણ એ નાચનો તરતો જલસો નિરખવા હોડી ભાડે કરીને શણગારી લીધી, ગાલીચા બિછાવ્યા, સિતાર-તબલાનો પણ રંગ જમાવ્યો, અને વાવટા પર લખ્યું કે “knowledge is power !” બીજી બાજુ લખ્યું “ગાદી કંપની.” બસ, પછી તો કેની મગફળ કે

ભાંગ મોકલવામાં આવ્યાં. નહાવા જતી વેળાએ જ ચોખ્ખા છીપર પર ભાંગ વાટી એની ગોળી કરી ગળા નીચે ઉતારી ગયા. આઠ બજે કુલ્લુગોપલીલા ગાતા ગાતા ને નાચતા કૂદતા એ અમારે ઘેર પહોંચ્યા. એના ચરણે ધોવામાં આવ્યા. 'આસન પથરાયું'. આજ્ઞા થઈ કે 'લાવો યજમાનજી લોગ-વિલાસી !' પોણે સ્તલ ભાંગ ભોંભવી રાખેલી, એ ચોખ્ખાજીએ વાટી, અંદર બદામ એલચી લેળવી દૂધ નાખ્યું, થોડી થોડી પ્રસાદી એણે અમને વહેચી, ષાકીની ચોખ્ખાજી ચડાવી ગયા. અગીઆર બજે લોગન તૈયાર થયું. કહ્યું કે 'ચોખ્ખાજી, પધારો !' પણ ચોખ્ખાજી કયાંથી ચાલે ? આંખો બંધ છે. બોલ્યા કે 'યજમાનજી, આસન પર ફેરીને લઈ જાઓ.' હાથ પકડીને બિલા કર્યા, ચરણ પખાળ્યા ને પાટલે બેસાડ્યા. પ્રથમ ત્રણ ત્રણ સ્તલ મલાઈ પેટમાં પડી, એટલે આંખો બિઘડી, ને માગવું થડૂ થયું. આર આર સ્તલ પેંડા: તે ઉપર શાકભાજી સહિત ત્રીસ ત્રીસ પુરીઓનો થર પછી હલવો ને અંતમાં મલાઈની પૂર્ણાહુત. અમે એના હાથ ધોઈને હુયેળીઓમાં અકકેક રૂપિયો દક્ષિણા ધરીને પછી પ્રણામ કર્યા. પણ તો એ ચોખ્ખાજી બિલા રહ્યા. કહે કે 'યજમાનજી, હવે સત્યાનારી પણ મળવી જોઈએ.' નવટાંક નવટાંક ભાંગ ફરીવાર દીધી ત્યારે ચોખ્ખાજી ચાલ્યા. પિતાજીને લય હતો કે આ બિચારાનાં પેટ ફાટશે તો પોતાને પ્રદાહત્યા લાગશે ! પણ સાંજે હું જ્યારે એ લોકોના સ્થાન પર ગયો ત્યારે પેલી 'સત્યા-

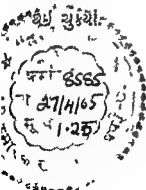
નાશી'ના રગડા વડે તમામ આહારને ભસ્મ કરીને એ ચારે જણા તો કુસ્તી લડી રહ્યા હતા ! અને રાહ જોતા હતા કે કોઈ હરિનો લાલ લાડુ ખવરાવનારો મળી જાય !

ગોંસાઇ-લીલા

હવે ગોંસાઇજીની લીલા કહું : દક્ષિણના એક ડાબુટ્ટી કલેક્ટર વજ્યાત્રા માટે આવેલા હતા. સાથે પોતાની પત્ની દીકરો ને દીકરી હતાં. પુત્રી પંદર વર્ષની હતી. અંગ્રેજી પણ બણેલી હતી. મને આ કુટુંબનો પરિચય કાશીથી થઈ ગયેલો. એક દિવસ ગોપાલ મંદિરમાં ઉત્સવ હતો, સાંજના પાંચનો સમય હતો. મારી સાથે એક પોલીસ અમલદાર હતો. એ કહે કે 'ચાલો બાઈ, ગોંસાઇજીના અંદરના મહેલની સેલ કરાવું.' અમે તો ચાલ્યા. અમને કોણ રોકે ? 'સંન્યાસી, ગુરૂ ને ચપરાસી' એ વ્રણને કોઈ ન અટકાવી શકે. કેટલાયે ઓરડા ! અને કેટકેટલી ભૂલભૂલામણીવાળા રસ્તા ! પાંચ મીનીટ ક્યાં ત્યાં વેદનાની ચીસ સંભળાઈ. ધક્કા દઈને પાસેના ઓરડાનું કમાડ ખોલી અમે અંદર પહોંચ્યા. જોઈએ તો એક અળખા કુમારીને ગોંસાઇજી પોતાની પાસે ખેંચી રહ્યા છે, ને અળખા નાસી છૂટવા મથે છે; પાસે એક આધેડ સી બેસી છે. અમને જોતાં જ ગોંસાઇજીએ કુમારિકાને ઠોડી સામેની કૃષ્ણની પ્રતિમા પ્રતિ આંગળી કરીને કહ્યું 'આ મૂર્તિ બાળીને એ બિચારી ગભરાઈ ગઈ હતી એટલે હું એને શાન્ત પાડતો હતો.' ઘુસ્સા કુમારી ખોલી બેઠી કે

'Don't believe him sir ! He cought hold of me while I was touching his feet. Then I cried, O ! take me to my father.' [એની વાત ન માનશે. હો મહાશય ! હું એનો ચરણસ્પર્શ કરતી હતી ત્યાં જ એણે મને પકડી એટલે જ મેં ચીસ નાખી. એહ ! મલા થઇને મને મારા પિતા પાસે લઇ જાઓ !]

હું એ અખળાને એના પિતા પાસે લઇ ગયો. એ પણ પુત્રાને જ શોધતા હતા. પેલી આઘેડ સ્ત્રી જ એને પૂછને નિમિત્તે અંદર લઇ ગઇ હતી, અને પોતે ચરણસ્પર્શ કરીને એ કુમારિકાને આગળ કરી દીધી હતી.....આ પોતે જ દક્ષિણના ઉચ્ચગ્રી.કલેક્ટર હતા. પેલી પણ એની જ પુત્રી હતી. મુર્તિપૂજા પરથી શ્રદ્ધા ગુમાવીને એ પોતાના દેશમાં વાટચાં ગયાં અને તીર્થક્ષેત્રોનાં પાપો મને પ્રત્યક્ષ

લગ્ન-જીવન

અલંધરના એક પ્રસિદ્ધ શાહુકારની પુત્રી વેરે મારું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. ઉમેદ હતી કે મને યુવાન સ્ત્રી મળશે. પણ માયરામાં બેસતી વેળા જોયું કે એ તો બાર વર્ષની જ

ખાલિકા હતી. તો પણ મેં નિશ્ચય કયો કે હું પોતે જ એને
લણાવી ગણાવી નવલકથાઓના મારા મનોરથો સફળ કરીશ.
આ વિચારમાંથી મને ઘણું સાંત્વન મળ્યું. પરંતુ ત્યાં તો મને
એવું મુખ જોવાનો ચે લહાવો ન મળ્યો. પરણી ઊતર્યા કે
તુરત એનાં પિયરીઆં એને પિયર ઉપાડી ગયાં. એક માસ
પછી આણું વાળવામાં આવશે એ સાંભળીને મને ધીરજ
આવી. પરંતુ ફરીવાર પણ એને બે ત્રણ દિવસ રાખી, અમારો
મેળાપ પણ થવા દીધા વિના, મોટાભાઈઓએ એને પિયર
વળાવી દીધી. ત્યાર પછી ત્રીજી વાર પિતાજીની આજ્ઞાથી
જલંધરથી હું પોતે જ મારી પત્નીને હાંથેહાંથે તેડી લાવ્યો.
પહેલવહેલા પ્રણયાલાપની અંદર જ નવલકથા માંહેથી રચેલા
મારા હવાઈ કિલ્લા તૂટી પડ્યા. પણ નવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો
કે જે અળખા મારે આશરે પડી ગઈ છે તેને હું મારે
હાથે જ ગુણવંતી બનાવી લઈશ. એ વિચારથી મારા અંત-
રમાં હયા અને રક્ષાનો ભાવ જન્મ પામ્યો.

અમારો ગૃહસંસાર ચાલુ થયો. દિવસે તો એ મારી
પછી જ લોજન કરતી, પણ રાતે મને આવતાં મોડું થાય
ત્યારે પિતાજીને જમાડી લઈ અમારી બન્નેની રસોઈ ખેડી
પર મગાવી લેતી, અને હું આવું ત્યારે શગંડી પર ગરમ કરી
મને જમાડ્યા પછી પોતે જમતી. આ સમય દરમ્યાન હું
ઠાડની લતે તો બેઠક ચડી ગયો હતો. એક દિવસ રાત્રિયે
હું ઘેર આવતો હતો. રસ્તે એક મિત્રે મને રોડી પાડ્યો.

અને આગ્રહ કરીને ખ્યાલી લેવાવી. પછી વાતોએ ચઢ્યા. એ તા પાડતા રહ્યા ને હું ચાર ખ્યાલી ગટગટાવી ગયો. દારૂ ચડ્યો. મિત્રો મને વેશ્યાના ઘરમાં તેડી ગયા. પહેલી જ વાર મેં વેશ્યાના ઘરમાં પગ દીધો ! કેટલાજ સાહેબના પુત્રને કેળી તમામ વેશ્યાઓ ઝુકી ઝુકી સલામો ભરવા લાગી. મુજરાની તૈયારી થવા માંડી, ત્યાં તો મારા મોંમાંથી કેળુ જાણે શું નીકળ્યું ને આખું ઘર કંપવા લાગ્યું. ‘ નાપાક ! નાપાક ! ’ કરતો હું નીચે ઊતર્યો. લથડિયાં લેતો ઘેર પહોંચ્યો. નોકરે બૂટ ઊતાર્યા. ઉપર ચડવા જઈ, પણ ઊભું જ થવાયું નહિ એવો ચકચુર હતો ! બે નોકરોને ખભે ટેકો દઈને ચડ્યો. પરંતુ ઊલટી તો, વધવા જ લાગી.

એ સમયે એક નાબુક આંગળીઓ વાળો હાથ મારા મસ્તક પર પંખાળવા લાગ્યો ને મેં ખુલાસાથી એકી કાઢ્યું. મારી દેવીના હાથમાં જાણે હું બાળક બની ગયો. એણે મને કેળના કરાવ્યા, મોં લુછ્યું, અંગરખું બગડ્યું હતું તે ફેંકી દીધું ને મને ઝાલીને અંદર લઈ ગઈ પલંગ પર સુવાડી મને ચાદર ઓઢાડી બેસીને મારું માથું દાબવા લાગી. કર્ણા અને શુભ પ્રેમથી ભરેલું એ મોં હું કદી નહિ ભૂલું. જાણે મારી માતાની છત્રછયા તળે અખંડ શાંતિથી પોઢી ગયો. ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. સતે એક બન્ને મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. જોઈ છું તો પંદર વરસની એક બાલિકા ચુપચાપ બેઠી બેઠી મારા પગ દાબી રહી છે.

મને એણે પાણી આપ્યું. શગડી પરથી ગરમ દૂધ ઉતારી, તેમાં સાકર મિલાવી મારા હોઠે ધર્યું. દૂધ પીધા પછી મને તાકાત આવી. એ મધરાતનું દૃશ્ય દેખતાં મસ્તકમાંથી અંગ્રેજી નવલકથાઓ નીકળી ગઈ, અને તુલસીદાસજીએ આલેખેલી ઘટનાઓ દૃષ્ટિ સન્મુખ હાજર થઈ. એને નજીક બેસાડીને મેં પૂછ્યું ‘દેવી ! તું જાગતી જ બેઠી છે ? વાળુ પણ નથી ક્યું ?’ જવાબ મળ્યો ‘તમે ભોજન ક્યાં વગર હું શી રીતે ખાઉં ? અત્યારે હવે ખાવામાં શી મજા છે ?’ એ સમયની મારી દયા કલમથી તો નથી વર્ણવી શકાતી. મારા પતનની બન્ને કથાઓ એને સંભળાવીને મેં એની ક્ષમા માગી. ઉત્તરમાં એણે કહ્યું ‘આવું આવું સંભળાવીને મારા પર પાપ કાં થકાવી રહ્યા છો ? મને તો એક જ શિક્ષણ મળ્યું છે કે મારે સદા તમારી સેવા જ કરવી.’

અમે બન્ને જમ્યા વિનાનાં જ સૂઈ ગયાં. વળતાં પ્રભાતથી મારા જીવનમાં પલટો આવ્યો.

મારી દેવી

બીજે જ દિવસે ઢાઝના પારસી ઇન્જરદારને ત્યાંથી અત્યાર સુધી ચડી ગયેલા રૂ. ૩૦૦નું બીલ આવ્યું ત્રણચાર દિવસની મુદત માગીને એ ઉઘસાણી મેં પાછી તો વાળી, પરંતુ મારા મોં પર સ્થાનિ છવાઈ ગઈ. શિવદેવી (મારાં પત્ની)એ મને જમાડતી વખતે સ્થાનિનું કારણ પૂછ્યું. અને હવે તો અમારી બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ વાતનો અંતર્પટ ક્યાં હતો ? મેં બધું સ્પષ્ટ કરી

બતાવ્યું. એ વખતે તો દેવી ચુપ રહી. પણ મને કોગળા કરાવી, મોં ધોવરાવી, પોતે જમવા બેઠા પહેલાં જ પોતાનાં સોનાનાં કડાં ઉતારીને મારી પાસે લાવી. હું ચકિત થઈ ગયો.

‘અરે દેવી !’ મેં લજવાઈને કહ્યું ‘આવું તે કાંઈ બને ? તને આભૂષિત કરવી જોઈએ તેને બદલે શું હું તારાં આભૂષણો ઉતારી લેવાનું પાપ કરું ?’

‘આમ જુઓ !’ દેવીએ કડાની ખીજી જોડ બતાવીને મને ફેસલાવ્યો. ‘આ એક જોડ પિયરની ને એક જોડ સાસરાની હીધેલી છે. એટલે મારે તો બેમાંથી એક જોડ નકામી જ પડી છે. વળી એ તો મારી મિલકત છે ને ! આ દેહ તમારો છે. તો પછી ધૂળ જેવાં કડાં લેવામાં તમને શાનો સંકેત હોય ? ને વળી, તમારી ચિંતાઓ ટળી શકતી હોય તો શું આ સોદો મોંઘો છે ?’

એના ઉદ્ગારો તો પંજાબી ભાષામાં હતા, ને એના અનુવાદમાં કદાચ મારાથી વધારો પણ થઈ ગયો હશે; પરંતુ ભાવ તો આ જ હતો. કડાં વેચીને હું દારૂના દેવામાંથી મુક્ત થયો. પ્રલોભનથી બચવા ખાતર થઈને ખાદી વધેલા રૂપિયા પણ મેં દેવીની પેટીમાં જ મૂકાવ્યા, અને મન સાથે ગાંઠ વાળી કે કમાવા લાગીશ ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તો આ લીધા છે તેટલા રૂપિયાનો દાગીનો જ દેવીને ઘડાવી દઈશ.’

અજવાળાનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શન ચાહ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેઢાનમાં સમાધિસ્થ બેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બજ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઇ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સભાળાઇ. જોતજોતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઇ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો ચાટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યારભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘તું આવ્યો બચ્ચા ! સારું, હવે ચાલ્યો જા.’ ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઇ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો ચમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ચમત્કાર કશો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઇ

ખતાવ્યું. એ વખતે તો દેવી ચુપ રહી. પણ મને કોગળા કરાવી, મોં ધોવરાવી, પોતે જમવા બેઠા પહેલાં જ પોતાનાં સોનાનાં કડાં ઉતારીને મારી પાસે લાવી. હું ચકિત થઈ ગયો.

‘અરે દેવી !’ મેં લજવાઈને કહ્યું ‘આવું તે કાંઈ બને ? તને આભૂષિત કરવી બોધએ તેને બદલે શું હું તારાં આભૂષણો ઉતારી લેવાનું થાપ કરું ?’

‘આમ જુઓ !’ દેવીએ કડાની ખીજી બેડ બતાવીને મને ફેાસલાવ્યો. ‘આ એક બેડ પિયરની ને એક બેડ સાસરાની હીધેલી છે. એટલે મારે તો બેમાંથી એક બેડ નકામી જ પડી છે. વળી એ તો મારી મિલકત છે ને ! આ દેહ તમારો છે. તો પછી ધૂળ જેવાં કડાં લેવામાં તમને શાનો સંકેત હોય ? ને વળી, તમારી ચિંતાઓ ટળી શકતી હોય તો શું આ સોદો મોંઘો છે ?’

એના ઉદ્ગારો તો પંખળી બાણમાં હતા, ને એના અનુવાદમાં કદાચ મારાથી વધારો પણ થઈ ગયો હશે; પરંતુ ભાવ તો આ જ હતો. કડાં વેચીને હું દારૂના દેવામાંથી મુક્ત થયો. પ્રવોસનથી બચવા ખાતર ઘઈને બાકી વપેતા રૂપિયા પણ મેં દેવીની પેટીમાં જ મૂકાવ્યા, અને મન સાથે ગાંડ વાગી કે કમાવા લાગીય ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તો આ લીધા છે તેટલા રૂપિયાનો દાગીનો જ દેવીને ઘડાવી દઈશ’

અજવાળાંનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શનને ચાહ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેદાનમાં સમાધિસ્થ બેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બજ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઇ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સૂભાળાઇ. બેતબેતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઇ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો ચાટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યારભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘હું આવ્યો બચ્ચા ! સાફ, હવે ચાહ્યો જા.’ શુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઇ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો ચમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ચમત્કાર કશો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઇ

ખાતુ ગયા. બીજી સતે પ્રથમથી જઈને એ ત્રિભેટા પર હું ધુપાઈ રહ્યો. એ વિશાળ રૂદ્રમૂર્તિને દેખી હું ભાગવા લાગ્યો. ભેયું કે ઋષિ તો રસ્તે એકાદ માઈલની ઢોટ પણ કાઢી લેતા ધસી રહ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં દૂર એક પીપળો આવ્યો. યોગી એની નીચે બેઠા. આસન વાળીને સમાધી ચડાવો. મેં ઘડીઆળમાં ભેયું. સમાધી બરાબર ઢોઢ કલાક સુધી ટકી. સમાધી પૂરી થયે બિડીને એ તપસ્વી આશ્રમ તરફ વળ્યા. હું તો શ્વાસ લઈ ગયો !

કેવા નિર્ભય યુરુપવર ! એક વ્યાખ્યાનની અંદર ચોતે પુરાણની અસંભવિત અને આચારભ્રષ્ટ કથાઓનું ખંડન કરી રહ્યા છે; પાંચ પતિવાળી સતી દ્રૌપદી વગેરે પર પ્રહારો ચાલે છે. એના હાસ્ય-છલકતા મર્મપ્રહારોથી ત્યાં બેઠેલા પાઠરી સ્કૉટ, કમીશનર, કલેક્ટર અને ૧૫-૨૦ અન્ય અંગ્રેજો હસવું રોકી શકતા નથી. એ ભોંઈ તુરત સ્વામીજીએ વાત પૂછાવી; ‘પુરાણીઓની તો આવી લીલા છે, પણ હવે કિરાણીઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની લીલા સાંભળો ! કેવા ભ્રષ્ટ એ લોકો, કે કુમારી મેરીને પુત્રોત્પત્તિ થયાનું બતાવી એનો ઢોપ શુદ્ધ-સ્વરૂપ પરમાત્મા પર ઢોળે છે !’ સાંભળતાં જ કમીશનર કલેક્ટરની, મૃષાકૃતિઓ રોપથી લાલવૂમ થઈ. પરંતુ ઋષિનું વ્યાખ્યાન તો ચાલુ જ રહ્યું અને આખર સુધી ઇસાઈ મતનું જ ખંડન થયા કર્યું. કોઈની મગદૂર નહોતી કે બિડી ચકે !

અજવાળાનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શન ચાહ્યો. રાતે ઠસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેઢાનમાં સમાધિસ્થ ગેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બન્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઈ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સભાળાઈ. જોતજોતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઈ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો ચાટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર ખ્યારભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘તું આવ્યો બન્યા ! સાફ, હવે ચાલ્યો જા.’ ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી જોલાઈ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો ચમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ચમત્કાર કરો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઈ

શિકારીની ગોળી લાગેલી. એના પગ પર જખમ થવાથી એ બિચારો ચાલી શકતો નહોતો, અને પડ્યો પડ્યો આર્તનાદ કરતો હતો. એ તસ્થો પણ હતો. મેં જઈને એને પાણી પાચું, ને જંગલની એક વનસ્પતિ વાટીને જખમ પર પાટો બાંધ્યો. પાટો બાંધતો ગયો તેમ એને આરામ આવતો ગયો. દવા ચોપડતી વેળા રોજ એ મારો પગ ચાટતો અને આરામ થયા પછી પણ એની એ ટેવ નથી છૂટી. તેથી જ એ રોજ મારી સમાધિને સમયે મારા પગ ચાટવો નિયમિત આવ્યા જ કરે છે. નક્કી સમજાવે બેટા, કે અહિંસા અને સેવા અકૂળ નથી બતાવે.’

કેઈક અદૃશ્ય હાથ બાણે મારી નાસ્તિકતાનાં રૂદ્ધ દ્વાર હથમચાવ્યા લાગ્યો અને એ દ્વાર લેલાવાનો પ્રસંગ પણ તુરંત જ આવી પહોંચ્યો.

ગુરૂ-દર્શન

‘બેટા મુન્શીરામ,’ પિતાજીએ એક દિવસ કહ્યું ‘એક દંડી સંન્યાસી આવ્યા છે. એ મહા વિદ્વાન ચોખીરાજ છે. એની વક્તૃતા સાંભળીને તારા બધા સંશયો દૂર થઈ જશે. માટે કાલે તું મારી સાથે આવજે.’

બીજે દિવસે હું પિતાજીની સાથે વ્યાખ્યાનમંડળ ગયો. મનમાં તો થયું કે ફક્ત સંસ્કૃત જ જાણનારો એ સાધુ બુદ્ધિની શી વાત કરવાનો હતો ! પણ જતાં જ એ દિવ્ય

આદિત્યમૂર્તિને જોઈને મારા અંતરમાં આપોઆપ શ્રદ્ધાનો સંચાર થયો. પાદરી સ્કોટને અને ખીખ યુરોપીઅનોને ત્યાં આતુર બની જોડા જોઈને મારી શ્રદ્ધા વધી. દસ જ મીનીટ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું ત્યાં વિચાર ઉપડ્યો કે ‘ઓહોહો ! અજબ પુરુષ ! કેવળ સંસ્કૃત જાણતો છતાં આટલી ફલીલ-ભરી વાતો કરી શકે !’ ઊં પરતું એ વ્યાખ્યાન હતું. ને એ વ્યાખ્યાતા ખીખ કોઈ નહિ, દયાનંદ સરસ્વતી જ હતા. મારો નાસ્તિક આત્મા એ વાણી-ગંગાના પ્રવાહમાં નહાઈ આનંદ અનુભવવા લાગ્યો.

રોજરોજ વ્યાખ્યાન થવા લાગ્યાં. પિતાજીએ તો મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધતું વ્યાખ્યાન મંડાતાં જ આવંતું બંધ કર્યું. પણ મારી આસ્થા વધવા લાગી. દરરોજ પહેલવહેલો પહોંચીને એ ઋષિને પ્રણામ કરનાર હું જ હતો. પણ કેવળ વ્યાખ્યાનોથી જ હું ન મોહાઈ ગયો. સાંભળ્યું કે રોજ પ્રસાતે સાડા ત્રણ વાગે કેવળ એક કૌંપીનભર હાથમાં ડંડો લઈ ઋષિજી નીકળી પડે છે, તે સવારે છ બજે પાછા વળે છે. એટલા વહેલા બહાર ભટકવામાં શેા લેદ સમાયો હશે ? એક દિવસ રાતે મેં એનો પીછો લીધો. આગળ ઋષિ ને પાછળ હું : થોડીવાર ધીમે ધીમે આસ્થા પછી એમણે એટલો વેગ પકડ્યો કે મારા જેવો ઉતાવળી ગતિવાળો જીવન પણ એને દૃષ્ટિમાં ન રાખી શક્યો. આગળ જતાં ત્રણ રસ્તા ફાટ્યા. ન સમજાયું કે ઋષિ કઈ

ખાતુ ગયા. બીજી રાતે પ્રથમથી જઈને એ ત્રિજોટા પર હું છુપાઈ રહ્યો. એ વિશાળ રૂદ્રમૂર્તિને દેખી હું ભાગવા લાગ્યો. જોયું કે ઋષિ તો રસ્તે એકાદ માઇલની દોટ પથ્થુ કાઢી લેતા ધસી રહ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં દૂર એક પીપળો આવ્યો. ચોગી એની નીચે ઊઠા. આસન વાળીને સમાધી ચડાવો. મેં ઘડીઆળમાં જોયું. સમાધી બરાબર દોઢ કલાક સુધી ટકી. સમાધી પૂરી થયે બિટીને એ તપસ્વી આશ્રમ તરફ વળ્યા. હું તો ત્યાં લઈ ગયો !

કેવા નિર્ભય પુરુષવર ! એક વ્યાખ્યાનની અંદર પોતે પુરાણની અસંખ્ય અને આચારબ્રહ્મ કથાઓનું ખંડન કરી રહ્યા છે; પાંચ પતિવાળી સતી દ્રૌપદી વગેરે પર પ્રહારો ચાલે છે. એના હાસ્ય-છલકતા મર્મપ્રહારોથી ત્યાં બેઠેલા પાઠશાળાના કમીશનર, કલેક્ટર અને ૧૫-૨૦ અન્ય અંગ્રેજો હસવું શકી શકતા નથી. એ જોઈ તુસ્ત સ્વામીજીએ વાત પલટાવી; ‘પુરાણીઓની તો આવી લીલા છે, પણ હવે કિરાણીઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની લીલા સાંભળો ! કેવા બ્રહ્મ એ લોકો, કે કુમારી મેરીને પુત્રોત્પત્તિ થયાનું ખતાવી એનો દોષ શુદ્ધ-સ્વરૂપ પરમાત્મા પર ઢાળે છે !’ સાંભળતાં જ કમીશનર-કલેક્ટરની, મૃખાકૃતિઓ રોપથી લાલભૂમ થઈ. પરંતુ ઋષિનું વ્યાખ્યાન તો ચાલુ જ રહ્યું અને આખર સુધી ઇસાઈ મતનું જ ખંડન થયા કર્યું. કેમની મગદૂર નહોતી કે બિટી શકે !

‘તમારા પંડિતને કહી આપો, કે આટલી કટુતા ન વાપરે. અમે ખ્રિસ્તીઓ તો સભ્ય છીએ. વાદવિવાદથી ઉશ્કેરાતા નથી, પરંતુ કોઈ અનૂની હિન્દુ મુસલમાન કેાપાશે તો એનાં બાપણે અટકાવી દેશે.’

આ શબ્દો, વળતા જ પ્રભાતે કમીશનર સાહેબે સ્વામી દયાનંદના અગ્રગણ્ય અનુયાયી ગૃહસ્થ ખમ્મનચીજીને બોલાવીને સંભળાવી દીધા. એ ગૃહસ્થની છાતી નહોતી, કે સ્વામી દયાનંદની સન્મુખ જઈને આ સંદેશો પહોંચાડે. અન્ય સહુએ પણ એ કામ કરવાની ના પાડી. એટલે મને નાસ્તિકને હડસેલવામાં આવ્યો. મેં તો ત્યાં જઈને ઋષિજીને એટલું જ કહ્યું કે ‘ખમ્મનચી આપને કંઈક કહેવા માંગે છે. કેમકે કમીશનર સાહેબે એમને બોલાવ્યા હતા.’ હું તો છૂટ્યો અને બધી આફત ખમ્મનચીને માથે લિતરી પડી. એ બિચારા તો ગળું ખોળ્યારતા, માથું ખજવાળતા, ઋષિજીની સામે પાંચ મીનીટ સુધી થંભી ગયા. ચકિત થઈને ગુરૂજી બોલ્યા :

‘બાઈ, તમારે તો સમયની કિંમત નથી, પણ મારે માટે તો સમય અમૂલ્ય છે. એટલે કહેવું હોય તે જલદી કહી નાખો !’

‘મહારાજ ! બ્યાખ્યાનમાં કડવાશ ન આવે તો કશી અડચણ છે ? અંગ્રેજોને નારાજ કરવા ઠીક નહિ; વળી એથી અસર પણ સારી થવાની.’ ખમ્મનચીજી ધરધરતા બોલ્યા.

‘અરે રામ !’ હસીને મહારાજ જોડ્યા, ‘આમાં એવી તે શી વાત હતી કે તમે થોથરાઈ રહ્યા છો ? નાહક મારો સમય નષ્ટ કર્યો. સાહેબે કહ્યું હશે કે તમારો પંડિત કઠણું બોલે છે, ભાષણ બંધ થઈ જશે, આ ઘરે, ને તે ઘરે, એટલું જ ને ! અરે બાઈ, હું કાંઈ વાધ ટીપડો નહોતો કે તમને ખાધ જાત ! એણે તમને જ કહ્યું હતું તો તમે સીધા મને કાં ન કહી ગયા ? નકામો મારો આટલો સમય ખગડાવ્યો.’

એ સાંજની ઘટનાને કોણ બૂલી શકે ? આગલા દિવસના તમામ અંગ્રેજો-પાદરી સ્કોટ સિવાયના-હાજર હતા. વ્યાખ્યાનમાં સત્યનો વિષય આવ્યો. સત્યની વ્યાખ્યા કરતા કરતા સ્વામીજી જોડ્યા, ‘લોકો મને કહે છે કે સત્યને પ્રકટ ન કરો. કલેક્ટર ગુસ્સે થશે, કમીશ્નર નારાજ થશે, ગવર્નર સતાવશે ! અરે બાઈ, ચક્રવર્તિ રાજા બલે ને અપ્રસન્ન થતો ! હું તો સત્ય જ કહેવાનો. આ શરીર તો અનિત્ય છે. જેની મરણ થાય તે એને ભલે ઉડાવી દેતું.’ પછી આરે બાણુ તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ કરી સિંહનાદે ગરબ્યા ‘પરંતુ એવો એક શૂરવીર તો મને જાતાવો, કે જે મારા આત્માનો નાશ કરવાનો દાવો ધરે છે ! જ્યાં સુધી એવો વીર દુનિયામાં નથી, ત્યાં સુધી હું સત્યને દાખી રાખવાનો વિચાર સરખો પણ કરીશ નહિ.’

આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. મારું હૃદય ક્રાંત ! ક્રાંત ! થયું.

‘ભકત સ્કોટ આજ કેમ નથી દેખાતા ?’ ઋષિએ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થતાં જ પૂછ્યું. કેમકે એ સૌમ્ય પાદરી પર એમની પ્રીતિ હતી.

‘મહારાજશ્રી, પાસેના દેવળમાં આજે એમનું વ્યાખ્યાન હતું.’

‘ત્યારે તો ચાલો, ભકત સ્કોટનું દેવળ જોઈ આવીએ.’ એમ કહીને ઋષિ તમામ મેઢનીને લઈને ચાલ્યા. દેવળમાં સ્કોટ સાહેબે સામા આવીને સત્કાર દીધા. સ્વામીજીને વેદી પર જઈ કંઈક પ્રવચન કરવા વિનવ્યા. સ્વામીજીએ વીસ મીનીટ સુધી મનુષ્યપૂજના ખંડન પર વ્યાખ્યાન દીધું. આર્ય ધર્મના એક ધુરંધર પુરુષ ખ્રિસ્તીના દેવળમાં જાય એ ધર્મોદ્ધાર્ય હું કેમ જૂઠું ?

હું મોરલી પર નાચતા નાગની માફક મુગ્ધ બન્યો. પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષેની મારી ઘોર નાસ્તિકતા આઠે આવવા લાગી. હું ઋષિવર પાસે ગયો. નાસ્તિકતાના અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં એકસામટા અનેક આક્ષેપો ઇશ્વરની હસ્તી પર હું વરસાવી ગયો, પાંચ જ મીનીટના પ્રશ્નોત્તરમાં મહર્ષિએ મને એવો ગૂંગળાવ્યો કે માફ મોં બંધ થયું. હું બોલ્યો :

‘મહારાજ, આપની દલીલો તો બહુ જ તિક્ષ્ણ છે, મને ચુપ તો કરી દીધો, પણ પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ તો ન કરાવ્યો !’

મહર્ષિ કંઈ બોલ્યા નહિ. હું ફરીવાર તૈયારી કરી ગયો. ફરીને મારી હલીલો તુટી પડી. ફરીને પણ મેં એજ કહ્યું.

મહારાજ પ્રથમ તો હસ્યા. પછી ગંભીર સ્વરે બોલ્યા, 'ભાઈ, તેં પ્રશ્ન કર્યાં ને મેં ઉત્તર દીધા; એ તો યુક્તિની વાત થઈ. બાકી મેં ક્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તને હું પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ કરાવી દઈશ ? પ્રભુ પોતે જ તને વિશ્વાસુ બનાવી દેશે ત્યારે જ તને વિશ્વાસ પડશે.' એણે ઉપનિષદનો શ્લોક સલકાર્યો:

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન વહુતા ધ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય

સ્તસ્યૈષ વિવૃણુતે તનુ સ્યામ્ ॥

સાંભળીને હું ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી તો વર્ષો વીત્યાં.

ધંધાની શોધમાં

અભ્યાસ તો મારા કિસ્મતમાં નહોતો. કેમકે વારંવાર હું નાપાસ પડ્યો, દુર્ગુણોમાં ડુબ્યો અને ગૃહસંસારી બન્યો હતો. મારા પિતાની વગથી મને કમીરનરે તહસીલદારીમાં

મુકયો. પણ ત્યાં તો મારા મગજની સ્વતંત્રતાને આઘાત દેનારો એક બનાવ બન્યો. અમારી હૃદમાં ગોરાઓની ફ્રાજનો મુકામ થવાનો હતો ને મારે તેનો બદોબસ્ત કરના જુનું પડ્યું. વેપારીઓ મારી પાસે રોતા રોતા આવ્યા કે લરકર વાળાઓ પૈસા ચૂકાવ્યા વગર ઇડાં લૂટી ગયા ! મેં જઈને કર્નલને કહી દીધું કે 'જો આ ગરીબોના પૈસા નહિ ચુકાવો તો હું હમણાં ને હમણાં હુકાનો ઉઠાવી લેવાવીશ.'

ત્યાં તો કર્નલ બબૂકયો 'you will do it at your peril, what do you mean by being impertinent ?' [એમ કરીશ તો તું નેખમમા આવી પડીશ. આટલી બધી ઉદ્વેગતાઈનો શો સબબ છે ?]

હું પણ ન રહી ચકયો મેં રોકડું સબગાલ્યુ કે 'I am taking away my men, I cannot bear this insult you may do your worst' [મારાં માણસોને લઈને હું તો આ ચાશ્યો તારા અપમાન મારાવી નહિ સહેવાય. તારાથી થાય તે કરી લેજે !]

આટલું સાબળતા જ કર્નલ આગળ પડ્યો. એટલે મેં મારા હાથનો ચાણુક ઉગામ્યો. એ પાછો હટી ગયો. હું ઘોડે ચડી ચાશ્યો આવ્યો. આવીને તદ્દસીલદારને વાત કહી. એના ટાંટીઆ તો મુજબ લાવ્યા. પણ હું તો જમેશ રીપોર્ટ લખીને પઠાંચ્યો કલેક્ટર પાસે. જાઉં ત્યાં તો કર્નલ જા બેઠેલો હતો. કલેક્ટરે મને ધમકી દેવા માંડી મને

ખુરશી પણ ન આપી. મારો રીપોર્ટ વાંચીને મને હુકમ કર્યો કે ‘કર્નલની માફી માગ, નહિ તો તારી સામે પગલાં લેવાશે.’

જવાબમાં હું સાહેબને સલામ કરીને ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો. તુરત કમીશનર સાહેબનો સ્વાર મને ઝોલાવવા આવ્યો, મેં જઈને એમને બધી કથની સંભળાવી અને [વનબું] કે ‘આવી નોકરીથી હું ધરાઈ ગયો. હવે મને રજા આપો.’

કમીશનરે કલેક્ટરનો હુકમ રદ કર્યો, મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો અને નાખુશી સાથે માફ ચુલનામું સ્વીકાર્યું.

જસો રૂપિયા મેં મારા પગારમાંથી બચાવ્યા હતા તે મારી દેવીનાં કડાંના વેચાણની જે રકમની બચત પડી હતી તેમાં ભેળવીને મેં પિતાજીની પાસે ધરી દીધાં. અને કડાં વેચ્યાની તમામ કથની એમને સંભળાવી દીધી. પિતાજી મારા સત્ય પર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા ‘તું તો નાસ્તિક છે ને! નાસ્તિક તે કદી આવો સાચો હોય?’

દેવીનાં કડાં ફરીવાર હતાં તેવાં ને તેવાં કરાવી ઢંઢ હું પત્નીના ઋણથી મુક્ત થયો. અને હવે તો મારા બોબની ચિંતાથી પિતાજીને મુક્ત કરવા માટે હું વ્યવસાય શોધવા લાગ્યો. એક મિત્રની સલાહથી, ઘેરથી રૂ. ૬૦૦ લઈને લાહોર ગયો. ત્યાં દુકાન ખોલી. મિત્ર મેનેજર બન્યા. ખર્ચ પર ખર્ચ તો ચડવા લાગ્યું. પણ વેચાણ ન મળે.

મિત્રની શીખવણી હતી કે વિલાયતી દારૂનું લાઇસન્સ લઇએ એટલે દારૂમાંથી સારી પેઠે નફો રહેશે ! દારૂના પરવાના માટે હું કે. કમીશનરને વિનિતિપત્ર લખવા બેઠો. પણ લખતાં લખતાં લખતો છુટી. અરજી અડધી લખીને જ ફાડી નાખી દુકાન સંકેલી લીધી. રૂ. ૨૫૦ વધ્યા, મનમાં થયું કે ‘સસ્તામાં જ છુટ્યો !’ ફરીવાર નોકરીના સંકલ્પે જાગ્યા. બપોરે ત્રણ ત્રણ દિવસે નોકરી માટે અરજી લખીને ફાડી નાખતો, અંગ્રેજ સરકારની નોકરી પરથી બેઠેલું દિલ કોઈ દેશી રજવાડા તરફ દોડ્યું. પણ ત્યાં તો અંદરથી અવાજ સાંભળ્યો કે ‘ત્યાં તો પ્રિટિશ રાજ્યથી એ અધિક શુભામી છે.’

એ સંકલ્પ છોડી દીધો. મુખતીઆર (વકીલ)ની પરીક્ષા દેવા નિશ્ચય કર્યો. ને પરીક્ષામાં સફળ થયો. ફિલ્લોરમાં વકીલાત આદરી. જેવી રીતે પ્રમાદી પ્રાદાણ કોઈ અનિશ્ચિત યજમાનના દાન પર આધાર રાખીને પગ પર પગ ચડાવી બેસે, અને કોઈ દિવસ ભૂખ્યો રહીને તો કદી માલપુવા ખાઈને દિવસ વીતાવે, તેવી જ ગતિ નવા વકીલની પણ થાય છે, તે મેં અનુભવ્યું. કદી જાને ખિસ્સાં ભરાય તો વળી ચાર દિવસ હવા ખાવી પડે, પણ મારો સિતારો ખુલ્લું હતો. પહેલે મહિને ૭૫ ને બીજે ૨૦૦ સુધી રહ્યો. જઈને પિતાજીની પાસે હિસાબ ધરી દીધો. એમણે આશીર્વાદ સાથે કહ્યું કે ‘તારી પરીક્ષા થઇ ચુકી. હવે સુખેથી કમા અને સંસાર ચલાવ. મને સંતોષ છે.’

અધિકારની છેલ્લી રાત

પરંતુ પિતાણનો અફૂચ અટકી પડ્યો. મેં ક્રિસ્તોસ્થી જાલંધર જઈ વકીલાત આદરી. દેવી પિયરમાં હતી. તેથી મને રોકનાર કોઈ ન રહ્યું. હું કુસંગતમાં ઘેરાયો. ફરી મધ્ય પર ચડ્યો. અરે! અકકેક સીસા સુધી પહોંચ્યો.

વકીલાતની ખીણ પરીક્ષા માટે વ્યાખ્યાનો સાંભળવા હું લાહોર જવાની તૈયારી તો કરી ચુક્યો હતો. પરંતુ મધ્યમાંસના શોખીન મિત્રોના કુંસલામાં સપડ્યો. રોજ સાંજે એકાદ કોઈ મિત્રને ઘેર મુરઘાનાં ગળાં કપાતાં, ઈંડાં શેકાતાં અને ખ્યાલીઓની રેલમછેલ ચાલતી. દરરોજ દિવસભરનો અભ્યાસ એ સાંજની ખ્યાલીમાં ઠલવાઈ જવા લાગ્યો. એક દિવસ એક વકીલને ઘેરથી દીંથીદીંથીને રાતે હું પાછો વળ્યો. આવું ત્યાં તો જે મિત્રને ઘેર ઉતરેલો તે પણ સીસો લઈને જ બેઠેલા. બન્ને જણા ખ્યાલી પર ખ્યાલી ગટગટાવવા લાગ્યા. મિત્રને નશો ચડી ગયો એટલે મેં એને વધુ પીતો અટકાવીને સૂવા મોકલ્યો. એ ગયા પછી મેં એક વાર અને જ્યાં ખીણ વાર ખ્યાલી ભરી ત્યાં બાલુના ખંડમાંથી એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. હું અંદર દોડ્યો. જોઈ તો એક યુવાન અબળા મારા રક્ષસ-મિત્રના પંજમાંથી છૂટવા તરફડે છે જે જ ચીનીટ હું મોઢો પહોંચત તો એનું શિયળ હણાઈ જત. વિદ્યતને વેગે મારી દષ્ટિ સન્મુખ ધર્મલાગિની સજ્જાણીની પવિત્ર મૂર્તિ અને મારી ધર્માંગતા શિવદેવીની મુખપ્રકૃતિ તરવરવા લાગ્યાં. એ નરાધમ

મિત્રના ખન્ને હાથ પકડીને મેં એને એના પલંગ પર ધકેલી દીધો, અખળા થરથર કમ્પતી અંદર નાસી ગઈ, ને હું ખહાર જઈને બેઠો. આશુ' જીવન-પટ કલ્પનામાં રમવા લાગ્યું. મધ પર ધિઃક્ષાર વહૂટ્યો. લાગ્યું કે આ એક સીસો ખલ્લાસ કરી સહાને માટે પ્રલોભનથી મુક્ત થઈ જાઉં. એમ વિચારી ખ્યાલી ભરી, ત્યાં તો જાણે કાંઈને પડછાયો પડ્યો. અંતઃકરણના પટ પર એ કોણે જીભું હાંપું ? કોઈ પ્રભાવશાળી પુરુષસિંહ ! કેવલ એક કૌપીનભર : ઢેહ પર વિભૂતિ : ને હાથમાં મોટો દંડ : આહું આહું હસતી અને મારા પર નજર ઠેરવતી એ તેજ-મૂર્તિના મુખમાંથી ગંભીર નાદ નીકળ્યો 'હજીયે શું પ્રભુ પર તારો વિશ્વાસ નહિ બેસે ?' એટલું બોલીને એ આકૃતિ અંધકારમાં અલોપ થઈ ગઈ. મેં એને ઓળખ્યા. મહર્ષિજી દયાનંદજીની જ એ આકૃતિ હતી. મદિરાની ખ્યાલી ઉઠાવીને મેં જોરથી ઘા કર્યો. સામી દિવાલે પટકાઈને એના ટુકડા થયા. પછી સીસાનો ઘા કર્યો, એના પશ્ચ ચુરા થયા. અનુ-તાપની આગ સળગી બિટી. પરંતુ જોવાઈને મળી આવેલા પોતાના લોધપોધ બાળકને કપાળે કેમ જાણે જગજગનીને કોમલ કર-સ્પર્શ થયો હોય તેવી મધુર નિદ્રા મને આવી ગઈ. બીજા દિવસનું પ્રભાત મારા પરિવર્તનનું પશુ રમ્ય પ્રભાત જ બની ગયું. ૧૮૮૮ના ડીસેમ્બરમાં એ અંધાર-રાત્રિનો છેલ્લો પ્રકુર ખતમ થયો. ને હું લાહોર આશ્યો ગયો.

દીક્ષા

જી હોરમાં પહેલી રાત વીતાવી. પ્રભાતે ઊઠીને જાણે નવી દુનિયામાં દાખલ થયો. અંતરમાં ઉત્સાહ અને શરીરમાં રક્તિ પ્રગટયાં. એક ગાઉ ભટકયો, ફૂલવાડીમાં ખેડો, કિસ્તારને એની રચનામાં શોધતો શોધતો મુગ્ધ બન્યો. પછી ધીરે ધીરે પગ ધસ્તી ધર ઠેરાયા. દિવસભર લૌ કલા-સમાં ખેડો. નિયમિત અભ્યાસ આદરી દીધો. રવિવારે પ્રભાતે આર્યસમાજ મંદિરમાં હરિકીર્તનનો આનંદ લીધો. વિધવિધ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં. સાંજે ગ્રાહ્ય સમાજ મંદિરમાં ગયો. વેદી પર આચાર્ય શિવનાથ શાસ્ત્રીને વિરાજમાન દીડા. પ્રભુ-પ્રાર્થના વખતની એની શાંત મુખમુદ્રા, એનો હૃદયવેધક અવાજ અને એના પ્રેમરસલીના ચળદોએ માફે દિલ વશ કરી લીધું. વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો 'જક્ષિતનુ મહત્ત્વ' અને હું હતો પ્રભુ-મિલનનો પિપાસુઃ બનેનો મેળ મળી ગયો. એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે ગ્રાહ્ય સમાજ સંબંધે મળ્યાં તેટલાં પુસ્તકો તેજ વખતે ખરીદી, મારા કાયદાના અભ્યાસની સંગાથે એનો અભ્યાસ પણ મેં આદરી દીધો.

પરંતુ એ સીધા માર્ગ ઉપર એકાએક જાણે કે મારો ગતિમાન યાત્રારથ એક ઠેકાણે થંભીને ઊભો થઈ રહ્યો. વચ્ચે દો આવ્યો. એ શું હતું ? પુનર્જન્મનું ખંડનઃ ગ્રાહ્ય સમાજ

જીવાત્માની ઉત્પત્તિને માને છે, પણ પુનર્જન્મને નથી માનતો. અનંત પ્રગતિ—External Progress—ને જ નિરૂપે છે. મને એ ન સમજાયું. સુંઝાઈને હું દોડ્યો. એક વિદ્વાન ગ્રાહ્યસમાજ પાસે. એણે મને પોતાનું પુસ્તક આપ્યું. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જ એ પુસ્તક મેં પૂરું કર્યું, પણ મારી સમસ્યા શમી નહિ. ખીજે દિવસ ફરીવાર પહોંચ્યો. મારી શંકાઓ ધરી. મને કેશવચંદ્રનાં ને પ્રતાપચંદ્રનાં પુસ્તકો વાંચવાની સલાહ મળી. એ તો હું વાંચી ચુક્યો હતો. એટલે મારા પ્રશ્નો એને સાંભળવા જ પડ્યા. મને મળેલા ઉત્તરોથી હું ન સંતોષાયો. તુરત અંતરમાં કોઈ અજવાળું થયું હોય તેમ સ્વામી હયાનંદનો ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ યાદ આવ્યો, દોડ્યો. એ ગ્રંથ ખરીદવા સમાજ-મંદિરમાં એ મળતો હતો. પણ પુસ્તકાલ્પક્ષ લાલા કેશવરામ હાજર ન મળે. એના ઘરનું સરનામું લઈ ઘર ચોધી કાઢ્યું. પણ એ તારઓફિસે નોકરી પર ગયેલ. પહોંચ્યો તારઓફિસે. ત્યાં તો એ નીકળીને બપોરની રજા ગાળવા ઘેર ગયેલ. પાછો એને ઘેર આવ્યો. ત્યાં એ રવાના થઈ ઓફિસે ગયેલા ! પૂછ્યું ‘ક્યારે આવ્યો ?’ જવાબ મળ્યો કે ‘દોઢ કલાક પછી !’ બાત્રુની ગલીમાં મેં દોઢ કલાક આંટા દીધા. સાંજે ભાઈ આવ્યા. મને કહે ‘હું જમી કરીને પછી જ આવી શકીશ.’ મેં એને મારી કથની સંભળાવી. એટલે બિચારા તુરત સાથે ચાલ્યા. પુસ્તક ખરીદતાં જ ત્રણે કોઈ ખજાનો હાથ આવ્યો હોય તેવી ભિંમિ આવી. સવારનો ખૂપ્યો રાત જઈ જમ્યો. જમીને પુસ્તક વાંચવા બેઠો. નાસ્તિ-

તાના કિલ્લા તુટવા લાગ્યા. દિવસરાત એ વાચન ચાલુ રહ્યું અને આખરે એક દિવસ મેં મિત્ર સમીપે ઉચ્ચાર્યું કે 'યુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો નિર્ણય થઈ ચુક્યો છે. હવે હું દૈવ્યપૂર્વક આર્યસમાજની દીક્ષા લેવા તૈયાર છું.'

એનું એ આ મંદિરઃ એનું એ આ સંગીતઃ પ્રત્યેક રવિવારે સાંભળતો તે જ આ નાનક-કબીરનાં કીર્તનોઃ પરંતુ આજે જ્યારે સારંગીનાં આલાપ અને તબલાની ધાપી સાથે ભૈરવ સૂરમાં ટપકતું ભજન સાંભળું છું કે

‘ઉતર ગયા મેરે મનદા સંસા,
જબ તેરો દરશન પાપો.’

ત્યારે એના અર્થો પલટી ગયા દિસે છે. દિવ્યધામનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે. સંશયો સર્વ તૂટી પડ્યા છે. આજે મેં દીક્ષા લીધી. કંઈક ગોઠવાનો આશ્રહ થતાં મેં નાતું પ્રવચન લીધું. સમુદાયમાં વાત ચાલી કે ‘આજે સમાજમાં નવી સ્કૂર્તિ (સ્પીરીટ) આવી છે. જોઈએ, એ તારે છે કે ડુખાવે છે !’

મને યાદ છે કે તે જખતે લાહોર આર્યસમાજની કેવી હાલત હતી એક પગારદાર ઉપદેશક સિવાય કોઈ ઉપદેશનું કામ નહોતું કરતું, ને જે સુસલામન રવાળીઓ સિવાય કોઈ ઈશ્વર-સ્તુતિ નહોતું કરતું !

માંસનો ત્યાગ

આર્યપ્રકાશના હૃતાશનમાં પાપોની ખાખ થવા લાગી

છે. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે હું મારી રોજીંદી આદત અનુસાર
 ચહેર બહારથી ભમતો ભમતો ચાલ્યો આવું છું. બાગ
 બગીચાનાં રમણીય દ્રશ્યો મારી દૃષ્ટિમાં તાજેતર રમતાં
 થયાં છે. સૂર્યોદયના પુનિત સાથિયા પૂરીને પ્રભાતે સ્વાગત
 આપતી પૂર્વ દિશા મારી કલ્પનાને કેક કંકુવરણ શણગારેથી
 પંખાળી રહી છે. અને ફૂલવાડીઓનો સુગંધીમય વાયુ હજી
 મારા કાનમાં મહેકતો અટક્યો નથી. તેવી મુખભરી મનો-
 દશ્યામાં મેં મારી સન્મુખ શું દીકું? માથા પર માંસનો
 ટોપલો મૂકીને એક માણસ ચાલ્યો આવે છે. અને એના
 ટોપલામાંથી, ચામડી ઉતરડેલ બકરાંના લાલચોળ ટાંટીઆ
 લટકતા જાય છે. જાણે એ લટકતા ટાંટીઆ મારા પ્રાણમાં
 સૂતેલી કર્ણાને જાગૃત કરવા કરગરી રહ્યા છે. બાથવસ્ત્રાથી જ
 હું માંસાહારી હતો. શત્રિયને માટે માંસ-ભક્ષણ તો સ્વાભાવિક
 હોય તેમ જ મારું કુટુંબ માનવું હતું. છતાં આ કતલ
 થયેલાં બકરાંના ટીંગાતા પગે મારું અતર શી રીતે ઓગાળી
 નાખ્યું? કોણ જાણે! એ પગ નજરથી અદૃશ્ય ન થયા ત્યાં મુઠ્ઠી
 હું એની સામે એકી ટચે તાકી જ રહ્યો. પછી તો એ વાત વિચારે
 પડી. પરંતુ પેર જઈ એક બાપણની તૈયારી માટે સત્યાર્થપ્રકાશનો
 દયમો સમુદ્ગમ વાંચવા બેઠો અને અણધાર્યો ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો જ
 પ્રસંગ એમાં આવી પડ્યો. વાંચતો ગયો તેમ તેમ પ્રભાતનો
 દેખાવ નજર સામે તત્ત્વરે લાગ્યો. લોજનનો સમય થયો.
 લાપપગ પોષને ઘાળી પર બેઠો. બીજી વાનીઓની સાથે
 એક કંદોરામાં માંસ ખજ દીકું. દેખતાંની વાર જ એવો

ધિકાર છૂટ્યો કે કટોરો ઉપાડીને મેં દિવાલ પર ફેંક્યો. કટોરાના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. શું થયું ! શું થયું ! શું માખી પડી ! એવા સવાલો બિઠ્યા. મેં ઉત્તર દીધો કે ‘આર્યને માટે માંચબાક્ષણ મહાપાપ છે. મારી યાળીમાં મુકતા નહિ.’ આ સાંજળીને તે વખતે સહુ ચુપ રહ્યા. પણ પાછળથી મને કહેવામાં આવ્યું કે ‘કટોરાને તોડી નાખવાની શી જરૂર હતી ? ખસેડી દેવો હતો.’ મેં જવાબ તો ન દીધો, પણ અંતરમાં સમજતો હતો કે મારી કાય-રતાને કારણે જ એમ ક્યું હતું. લાંબા સમયના કુસંસ્કારોની બેડીઓ શાંતિથી કાપી નાખવાની શક્તિ તો કોઈ વિરલ બહાદુરોમાં જ હોઈ શકે. મારામાં તે નહોતી. પરંતુ આટલા ઉંચ આચરણનું મંગલ પરિણામ એ આવ્યું કે ખીજ દિવસથી જ માંસ ખાવું તો શું પણ માંસાહારીઓના રસોડામાં બેસીને લોજન લેવું પણ મને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

ધાર્મિક કસોટી

આને નિર્જળા એકાદશી છે. મતનો આદેશ તો છે નિર્જળો ઉપવાસ કરવાનો, પરંતુ મતધારીઓએ તો જગત્પણને દિવસભર તરબૂચ અથવા શરણતનાં પાન આદરી દીધા છે. બિમાર પડી જાય એટલો હલ સુધી તરબૂચ આદરો ! કેવી અદભૂત લીલા છે આ ધર્મિષ્ઠોની !

આજે મારી ધાર્મિક પરીક્ષાનો દિવસ છે. પિતાજી પોતાના ઇષ્ટદેવની પૂજામાં ઠલી આજસ ન કરતા, છતાં ખીજી બાજુ મુસ્લિમોની કબરોને પૂજનારા અનેક હિન્દુઓને તેમાંથી અટકાવવા તત્પર રહેતા. સેંકડો માણસોને એણે કબ્રસ્તાનમાંથી વાળી લઈ ઠાકોર-પૂજા પર સ્થિર કર્યા હતા. આજ પક્ષાઘાતથી પીડાતા પિતા આખા કુટુંબને હાથે સંકલ્પ કરાવતા હતા. ઘડામાં પાણી ભરેલું ને ઢાંકણી પર અઠકેક તરખૂચ અને દક્ષિણા મૂકેલ; મારા સિવાય સહુ કુટુંબીજનો હાજર થઈ ગયેલ : એમણે સંકલ્પ કરાવવા માટે મને યોગાવવા માણસ મોકલ્યો. મેં ઊંઘવાનો ઢાંગ કર્યો, પણ નોકરે મને ન છોડ્યો. મારે જવું જ પડ્યું. એ દૃશ્ય હું ઠલી નહિ બૂલું. રવેશમાં ઘડાઓની લાંબી હાર, અને પ્રત્યેક ઘડાની સામે મારો અઠકેક કુટુંબી બેઠેલો : એક ઘડાનું આસન મારે માટે ખાલી પડેલું. હું જઈ છાનોમાનો ભિલો રહ્યો.

પિતાજી બોલ્યા ‘આવ મુન્શીરામ ! ક્યાં હતો ? બધાએ સંકલ્પ કરી લીધો છે. હવે તું પણ કરી લે. એટલે હું નિવૃત્ત થઈ જાઉં.’

સ્પષ્ટ કહેતાં હું કર્યો. મેં ઉડાઉ ઉત્તર દીધો ‘પિતાજી, સંકલ્પનો સંબંધ તો દૃશ્યની સાથે છે. આપે સંકલ્પ કર્યો છે, તો તે આપનું જ હાન છે. ચાહે તેને હો.’

હું આર્પણમાજી બન્યો તે ખજાર પિતાજીને મગી ચુક્યા

હતા. પણ બિમારી દરમ્યાન બૂઝી ગયેલા તે એમને અત્યારે યાદ આપ્યું. દુઃખાઈને એ બોલ્યા :

‘કેમ મારું ધન એ તારું નથી ? તો પછી એમાંથી દાન દેવાનો તારો અધિકાર કેમ નહિ ? સાચું કારણ કેમ કહેતો નથી ? શું તને એકાદશી અને પ્રાદ્યણપૂજા પર વિશ્વાસ નથી ?’

‘પ્રાદ્યણપૂજા પર તો વિશ્વાસ છે, પરંતુ જેઓને આપ આ દાન દેવા માગો છે તેઓ મારી દૃષ્ટિએ પ્રાદ્યણ નથી અને એકાદશીના દિવસમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા પણ નથી.’

સાંભળતાં જ પિતાજી ચકિત થઈ મારી સામે નિહાળી રહ્યા. મારાં નેત્રો નીચાં ઢળ્યાં. પિતાજી બોલી ઊઠ્યા :

‘મેં તો મોટી આશાએ તને નોકરી છોડાવી વકીલાત પર વાળેલો. તારી પાસેથી ઘણી મોટી સેવાની મને આશા હતી. એ બધાનું શું આ ક્ષણ મળ્યું ? મારું, જાઓ !’

જે ત્રણ દિવસ સુધી તો પિતાજીએ મારી સાથે અબોલા રાખ્યા. હું પણ તેમની સન્મુખ જતાં શરમાયો. પરંતુ મારા ઉપરના એમના વાતસલ્યની સામે આ અબોલા ટકી ન શક્યા. નિર્જળા એકાદશીનો પ્રસંગ તો જોતજોતામાં વિસારે પડી ગયો. મારી રબજો પણ પિતાજીની સારવારમાં તેમજ ઋગ્વેદ ઇત્યાદિના વાચનમાં ખૂણાસ થઈ ગઈ. અને મારી વિદાય વેળાએ કસોટીનો ખીજો અવાજ આવી પહોંચ્યો. એ અવાજ વધુ ઘોર હતો.

નાથેરી બળદ બેઠાવીને અમારી માંઝોલી મને લાહોર લઈ જવા તૈયાર રખાવી હતી: અને હું પિતાજીને પ્રણામ કરવા ગયો. મારા નમેલા મસ્તક પર બિમાર પિતાજીએ પોતાનો હાથ મૂકી મને આશીર્વાદ દીધા પણ હું ચાલતો થાઉં ત્યાં તો પિતાજીએ કહ્યું ‘એસ જરા વાર.’ નોકરને ઇસારત કરવામાં આવી. તુરત એક થાળીમાં મીઠાઈ અને મીઠાઈ ઉપર એક આઠઆની હાજર થયાં.

‘જા બેટા,’ પિતાજી બોલ્યા, ‘ઠાકોરજીને આ થાળી ધરી માથું નમાવી, પછી વિદાય થઈ જા. હનુમાનજી તારી રક્ષા કરશે.’

સાંભળીને હું તો સ્તબ્ધ બની રહ્યો. કાપો તો લોહી ન નીકળે! મોંમાંથી જવાબ પણ નીકળી શક્યો નહિ. ચૂપચાપ બનીને હું થંભી રહ્યો.

‘ભીમા,’ પિતાજીએ નોકરને આજ્ઞા દીધી, ‘આ આઠ-આનીને બદલે રૂપિયો મૂક તો!’ પિતાજીએ મારા સદાના ઉઠાર સ્વભાવ પરથી મારી ચુપકીદીને એવો અર્થ બેસારી દીધો કે દીકરાને કદાચ આઠઆની જેટલી કુદ્ર રકમથી લગ્ન આવતી હશે!

રૂપિયો હાજર થયો. પિતાજીએ મારી સામે નેઘને કહ્યું ‘લે બેટા, જા, હવે બસ થયું ને? જા, થાળી ધરાવી આવ.’

‘ના પિતાજી!’ મેં આખરે બ્રમણા લેદી; ‘એ કારણ નથી. પરંતુ હું મારા સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ વર્તન તો શી રીતે

કરી શકું ? હા, સાંસારિક વ્યવહારમાં આપ જે આજ્ઞા આપો તે ઠીકાવવા હાજર છું.’ એટલું કહીને હું ચુપ થઈ ગયો.

‘શું ! ! !’ પિતાજીએ ચોખથી તપી જઈને હાકલ દીધી
‘શું તું મારા ઠાકોરજીને પત્થર સમજે છે ?’

‘મારે માટે તો પરમાત્માથી બીજો દરજ્જો આપ જ મારા આશ્રય દેવતા છે. પરંતુ આપ શું એમ આહો છે પિતાજી, કે આપનું સંતાન પાખંડી બની જાય ?’

‘કયો બાપ પોતાના સંતાનને પાખંડી બનાવવા આહે ?’
હાથકડતી જીભે પિતાજીએ હુંકાર્યું.

‘તો યહી મારે મન તો આ મૂર્તિઓ પાખંડ સિવાય બીજું કશું જ નથી.’

‘હાય રે ભગવાન !’ પિતૃદેવનું અંતર ભેદાતું હોય તેમ નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો. ‘મને હવે જરોસો નથી, કે મરતી વેળા મારા મોંમાં કોઈ પાણી મૂકનાર પણ રહેવાનો. ઠીક પ્રભુ ! જેવી તારી ઇચ્છા !’

જાણે કે હું ધરતીમાં ખૂંચી ગયો. દસ મીનીટ સુધી મને શુદ્ધિ ન રહી. પિતાજી પણ પ્રતિભાવત ચુપ થઈ ગયા. આખરે એણે મને ધીરેથી કહ્યું :

‘ઠીક, હવે રસ્તે પડો. મોડું ચાલ છે.’

ચુપચાપ પ્રણામ કરીને હું માંજોલીમાં ચડી બેઠો. માંજોલી લાંબોરને માર્ગે પડી.

રસ્તામાં મને વિચાર ઉપડ્યા : જો હું પિતાજીની ધાર્મિક માન્યતાઓની સાથે સંમત નથી, જો હું એમની સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિનું સાધન નથી બની શકતો, જો એમની પાછળ શ્રાદ્ધ, તર્પણ, ઇત્યાદિ વહેમી ક્રિયાઓ આચરવા હું તૈયાર નથી, તો મને શો અધિકાર છે કે એમની કમાણીનો હું ભાગીદાર બનું ?

ખરચીના જે રૂપિયા પચાસ મેં ચાલતી વેળા પિતાજી પાસેથી લીધેલા તેનું પડીકું બાંધીને મેં પાઠરમાંથી જ એક પિછાનવાળા માણસ બેડે પિતાજીને પાછા મોકલી દીધા. અને સાથે એક ટૂંકો પત્ર લખ્યો કે ‘આપની માન્યતા વિરુદ્ધ વર્તીનાર પુત્રને આપશ્રીનાં અન્ય સુપાત્ર સંતાનોના વારસામાં જરી પણ ભાગ પડાવવાનો અધિકાર નથી રહેા. બાકી તો પ્રભુ આપણુ બન્નેને ભવતા રાખશે તો મારી પુત્રભેટ આપના ચરણમાં ધરતો જ રહીશ.’

માંજોલી અરથો ગાઉ તો માંક ગઈ હતી ત્યાં તો પાછળ ઘોડેસવાર આવતો દેખાયો. માંજોલી ઊભી રાખી. આવીને એણે મને રૂપિયાનું પડીકું પાછું સોંપ્યું અને પિતૃદેવનો મોઢાનો સંદેશો સંભળાવ્યો કે ‘તું પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો છે કે મારી સાંસારિક આજ્ઞાઓ નહિ ઉઠાપે. મારી સાંસારિક આજ્ઞા છે કે આ રૂપિયા લઈ જા અને બીજા રૂપિયા બરાબર નિયમિત મંગાવતો રહેજે.’

જાલંધરમાં પિતાજી પેન્શન લેવા આવ્યા. હું એ વખતે આર્યસમાજના ઉત્સવના સપ્તાહમાં રોકાયો હતો. પિતાજી

આવ્યાના બખર મળતાં જ મંદિરમાંથી ઢોડી એમને નમસ્કાર કરી ચરણસ્પર્શ લીધો, પિતાજીએ પૂછ્યું ‘શું અધિવેશન સમાપ્ત થઇ ગયું ?’ એ સંકોચાઇને કહ્યું ‘લોજન અને આરતી બાકી છે.’ પિતાજીએ પ્રેમભરપૂર શબ્દે કહ્યું ‘ત્યારે શા માટે ઉતાવળ કરી ? અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી જ આવવું હતું ને !’

સાંભળી હું વિસ્મય પામ્યો. તલવનમાં તે દિવસ મૂર્તિ પાસે યાજ્ઞ મૂકવાની ના પાડતી વેળાનો શેષ ક્યાં ! ને આજનો આ પ્રેમ ક્યાંથી ! સમજાયું નહિ. પણ વળતે દિવસે બધો ભેદ ખુલ્લો થયો.

બનેલું એવું કે જલંધર જતી વેળા ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ અને ‘પંચ મહાયજ્ઞવિધિ’ નામના મારા બે ગ્રંથો ઘેર પડ્યા રહ્યા હતા. પિતાજીએ આ પુસ્તકો ઢેખીને પડિત કાશીરામજીને કહ્યું ‘વાંચી સંભળાવો તો ! પણ ભેજો હો નિંદાથી ભરપૂર નાસ્તિકતાનો ગ્રંથ હોય તો તે મારે નથી સાંભળવો.’ પડિત કાશીરામ ચતુર હતા. એણે પહેલો પ્રથમ ગ્રંથયજ્ઞનો પાઠ સંભળાવ્યો. પિતાજી સાંભળતા ગયા તેમ તેમ શ્રદ્ધા વધતી ગઇ. પછી સત્યાર્થપ્રકાશનો પ્રથમ સમુદ્ધાસ સંભળાવ્યો. સાંભળીને પિતાજી બોલ્યા ‘પડિતજી ! હું તો આજ સુધી અવિદ્યામાં જ પડ્યો રહ્યો. મારો મોક્ષ શી રીતે થશે ? આજ સુધી તો મેં નકામી ક્રિયાઓ કરી ! હવે તો હું વેદની જ સંધ્યા કરીશ.’ પિતાજીએ વેદમંત્રો ને અર્ચો કંઠે

કરવા માંડયા. અને ફરીવાર મને જલંધરમાં જોયો ત્યારે મારા પરની એમની નારાજી પ્યાર રૂપે પલટી ગઈ.

પિતાજીનું અસીમ વાતસલ્ય ફરીવાર પ્રગટ થયું. એમની ફરીવારની ખિમારીને કારણે હું ઘેર ગયેલો હતો. અને એનો મંત્રથી ઉપચાર કરવાનો ઢાંગ આચરનાર એક સાધુને મેં ઉઘાડો પાડ્યો હતો. સાધુજીને રવાના કરી પિતાજીએ મને એકાન્તે બોલાવ્યો. નોકરને ઈસારત કરતાં જ નોકરે એક કાગળનું પરખીડિયું હાજર કર્યું.

‘એને બોલ તો બેટા !’ પિતાજી આજ્ઞા કરી. મેં એ બોલ્યું. અંદર બેઠું તો એક તામ્રલેખનું પત્રું અને એક કાગળ પર લખેલું વસિયતનામું હીહું. વસિયતનામાની અંદર વાંચું તો ત્રણે મોટેરા લાઈઓના નામ પર કેવળ મકાન ને જમીન : અને તમામ રોકડ દ્રવ્ય તેમજ આબૂપણો મારા નામ પર ! વિશેષમાં બધાં ધર્મ-કાર્યો પણ મને જ ભળાવવામાં આવેલાં ! મારા શિર ઉપર કાંઈ આકૃત બિતરી હોય તેવો ગમગીન બનીને હું બેઠો રહ્યો. પિતાજી પૂછ્યું :

‘કેમ રે મુન્શીરામ ! ગ્રુપ કાં થઈ ગયો ?’

‘મારા બ્યાજખી હિસ્સા ઉપરવટનો લગાર પણ વારસો સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી.’ મેં નરમાશથી કહ્યું.

‘બેટા !’ ઉભરાતા પ્યાર સાથે પિતા બોલ્યા; ‘તારા આર્યસમાજમાં બેડાવાથી મને જેટલો રોષ થયો હતો તેટલો બલકે તેથી પણ વિશેષ સંતોષ મને આજે તારા પ્રતિ થઈ

ચુકયો છે, ને મારી ખાત્રી થઈ છે કે મારી ધાર્મિક આશાઓ પણ તું જ પૂરી કરવાનો.’

‘પ્રથમ મને એક કોલ આપો.’

‘માગી લે, મારો કોલ છે.’

‘જો આપ વસિયતનામું કર્યો, તો હું મારો વ્યાજખી હિસ્સો પણ સ્વીકારવાની ના પાડું છું. ને જો વસિયતનામું ફાડી નાખવાની રજા આપ્યો, તો હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જે ધર્મ-કાયો મારી પાસે કરાવવાના આપના સંકલ્પ છે, તેને પાર ઉતારવા હું મારું જીવન અર્પી દઈશ.’

‘આ તામ્રલેખ તથા વસિયતનામું તો હવે તારી જ માલિકીની વસ્તુ છે, તેને તું ચાહે તે કરી શકે છે.’

પિતાજીની આજ્ઞા મળતાં મેં વસિયતનામાના દુકડા કપ્યાં. એમના ચરણોમાં શિર નમાવીને હું ચાલ્યો આવ્યો.

ત્યાર પછીના મારા જીવનમાં જે કાંઈ શુભ કાર્યો મારાથી બની શક્યાં છે, તે બધાં પિતૃદેવ પાસેથી તે દિવસ કવેલી પ્રતિજ્ઞાનાં જ ફળો છે. એ ઘટનાના સ્મરણમાનથી પણ હું અનેક જાંડી ખાઈઓમાં મળડતો બન્યો છું. કામ ક્રોધ ઇત્યાદિ ચરુઓના હુમલામાંથી પણ પિતાજીની એ દિવસની કરૂણાભરી દૃષ્ટિનાં સ્મરણોએ જ મને ઉગ્રારી લીધો છે. માતાના મૃત્યુ પછી પિતાજીએ જ મને માતૃપ્રેમથી અપનાવ્યો હતો. જનેતાના હેતુનો અભાવ મને એણે જણાવ્યો હતો. અને આજે જ જો મારા અંતરમાં પણ મારાં

પુત્રપુત્રીઓને માટે કદી જનેતાની વહાલપ જાગતી હોય, તો તેનું પ્રેરક હૃદય મારા પિતાજીનું જ છે.

ફરીવાર પિતાજીની હાલત ગંભીર હોવાના સમાચાર આવ્યા ને હું તલવન જવા ચાલી નીકળ્યો. મને દેખતાં જ એમનો જર્જરિત હાથ ઊંચો થયો ને મને એમણે આશીર્વાદ દીધા. મેં જોયું કે મોટાભાઈ પ્યાલામાં કાંઈક પીવાનો પદાર્થ લઈને ઊભા છે. તુરત પિતાજીએ કહ્યું :

‘જો મુન્શીરામ કહે કે આમાં માંસ નથી, તો હું પી જઈશ. મને જીવાડવા ખાતર પણ એ જૂઠું નહિ બોલે’

હું ચક્રિત થયો. ભાઈને અલગ લઈ જઈને મેં ભેદ પૂછ્યો. ખબર પડી કે કોઈ એક હકીમે મુરઘીનાં બચ્ચાંને શોરબો અનુપાન તરીકે બતાવ્યો, તે પરથી ભાઈએ એ બનાવી, ચણાનો ક્ષાર કહીને પિતાજીને પાચો. પીતાંની વાર જ પિતાજીએ થૂંકી નાખ્યું અને તે પછી અદાર કલાક થયાં કાંઈ પણ ખાવાપીવાનું લીધું નથી. તેથી જ અત્યારે સાચા ચણાના ક્ષારમાં પણ તેમને માંસનો ભેજ હોવાની શંકા પડી છે !

મેં જઈને ખ્યાલો ધર્યો. પિતાજીએ પૂછ્યું કે ‘પી લઉં ?’ મેં કહ્યું ‘હા !’ એટલું કહેતાં જ એ ઉતારી ગયા. પણ એમનો અંત નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. દવાની કારી ફાવી નહિ. મને પાસે બેસારીને ઉપનિષદના પાઠ કરવા કહ્યું. હું રટવા લાગ્યો. પણ હેઠકી જોરથી ઉપડેલી તેથી સંભળાતું નહોતું. પિતાની

છેલ્લી આજ્ઞા થઈ કે ‘હવન કરાવો !’ ‘લજન બોલો !’ અમારા મુન્શી કૃષ્ણભજન કરવા લાગ્યા એટલે પોતે બોલ્યા કે ‘કેઈ નિર્વાણ-પદ બોલો.’ તુરત સૂરદાસજીનું પદ ઉપડ્યું. જાલંધરથી હવનની સામગ્રી આવી પહોંચી. સાંજે હું વેદનું ગુંજન કરવા લાગ્યો. મારા કાકાએ ગીતાનો પાઠ ઉપાડ્યો. સાંભળતાં સાંભળતાં જ પિતૃદેવની નાડી બંધ પડી ગઈ. ‘મારાં ધર્મકાર્યો તું જ પાર ઉતારજો !’ એ પિતૃ-સંદેશ મારા અંતરમાં ગુંજી રહ્યો.

પરીક્ષાની કતલ

પરીક્ષાના દિવસે સમીપ આવ્યા. મેં પરીક્ષા પહેલાં જ દિવસથી વાંચવું બંધ જ કરેલું. એ દેખીને મારા એક સહાધ્યાથી મુખતીયાર બંધુ તો મને બનવર જ માની બેઠેલા ! અને મેં એ નાદાનને ત્યારે પરીક્ષાના સમય પહેલાં એક કલાક સુધી પણ જોખતો જોઈને દયા લાવી એને પોપટમાંથી મનુષ્યાવતારમાં આણવા યત્ન કર્યો, ત્યારે એ પ્રેમના ઇન્દ્રિય રૂપે મને એણે ઘોડી ગાળે ચખાડી. બીજી અબ્દયખી મારા માટે સહુને એ થવી હવી કે ત્રણ ત્રણ કલાકમાં પણ પૂરા

ન થઈ શકે એવા પ્રશ્ન-પત્રોને હું દોઢ જ કલાકમાં પતાવી
દઈ શી રીતે બહાર નીકળી આવતો ! અને છતાં એ લેખન
-પરીક્ષામાં હું પાસ કેમ કરીને થયો !

જે. પરીક્ષકો

ખીલ સ્મૃતિ એક પરીક્ષકની પણ છે, કે જેણે મને
જે જ દોકડા માટે નાપાસ કર્યો હતો. મૌખિક પરીક્ષા માટે
બધા વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર કરી, પછી એક પછી એક વિદ્યાર્થી
પરીક્ષક પાસે બોલાવવામાં આવતા. અને વિદ્યાર્થી
પોતાની મૌખિક પરીક્ષા પૂરી થયે પાસ નાપાસનું પરિણામ
ત્યાં ને ત્યાં સાંભળી પાછળની સીડી પરથી લોડાની ચમ-
ચમાટી બોલાવતો નીચે ઉતરી જતો. મારો વારો આવતાં,
પરીક્ષકની સાથે (જેનું નામ બાબુ ચૌગેન્દ્રનાથ વસુ હઈ
ને જે મોટા દેશમજૂત ગણાતા) પહેલા જ પ્રશ્ન પર ટપાટપી
બોલી ગઈ પછી એણે મને કોઈ પણ પ્રશ્ન પર એક
મીનીટથી વધુ સમય આપવા ના પાડી. એક પ્રશ્ન તો પાઠ્ય
પુસ્તકની બદારનો હતો, અને એની ઉપર તો મોટી હાઈ-
કોર્ટના પણ પારસ્પર વિરુદ્ધ મત પડેલા, એના જવાબમાં
મેં પંચમ સીફ કોર્ટ તથા કલકત્તા હાઈકોર્ટથી મળેલ
જતાવી મતસહ હાઈકોર્ટ સાથે સંમતિ નોંધાવી એ જવાબ
બદલ મને મોંઢું મળ્યું ને જે જ દોકડા માટે હું નાપાસ
પડ્યો. પરીક્ષક આંબેડને મેં પૂછ્યું કે ‘કયા પ્રશ્નમાં મને
મોંઢું મળ્યું છે ?’

‘I refuse to argue on this point : એ વાત પર વાદ કરવા હું તૈયાર નથી.’ એવો ઘમંડી જવાબ મળ્યો ! પ્રસન્ન વદને હું નીચે ઊતર્યો, મને હર્ષથી ઉછળતો દેખી મિત્રો સમજ્યા કે હું પાસ થયો છું. મારી વાત તેઓએ માની જ નહિ.

આ દેશભક્ત પરીક્ષક ! હવે એની સરખામણીમાં એક વિદેશી પરીક્ષકનાં વર્તનની વાત પણ લખું છું : દિવાની કાયદાની મૌખિક [Oral] પરીક્ષા લેનાર ઊરીસ્ટર હીગીન્સ હતા. મારે તો એક વિષયમાં નાપાસ થઈ ગયા પછી બીજા વિષયમાં એસવાની ઇચ્છા જ નહોતી. પણ મિત્રોએ મને આગ્રહથી ધકેલ્યો. પ્રથમ તો હું એપરવાઈથી પ્રશ્નો સાંભળવા લાગ્યો. પણ પરીક્ષકનું પ્રેમભર્યું વર્તન બાળીને લલિજત બની મેં સીધા ઉત્તર દેવા માંડ્યા. ચાર પ્રશ્નોમાં ચાલીસ ઢોકડા મળી ગયા એટલે બંદાએ તો કહી દીધું કે પાંચમાનો જવાબ નથી આવડતો. મી. હીગીન્સે મને પાંચ મીનીટ વિચાર કરવાની દીધી. તો પણ મેં એજ જવાબ દીધો ત્યારે એણે મને પ્રેમભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું કે ‘હું તને જે મીનીટ વધુ આપું છું. ચલ કરીને ઉત્તર દે. અરધા ઢોકડા જરૂર આપીશ. મને નિરાશ ન કર’ એજ સમયે મને ઉત્તર યાદ આવ્યો; પાંચ ઢોકડા વધુ મળી ગયા.

પરીક્ષા દઈને હું બહાર આવ્યો. પરીક્ષાની કતલમાં ધાયલ થયેલા અનેક ઉમેદવારો મારે ઉત્તારે એકડા થયા.

લાલા લાજપતરાયજી પણ એ જ વર્ષે પરીક્ષામાં બેઠેલા. અમે સહુએ સંપીને કાનૂની પ્રોફેસર કાર સ્ટીવન્સન સાહેબના મકાને ગયા. અને સહુની વતી મેં વિનંતિપત્ર રજૂ કર્યું. સાહેબે મને એકલાને જુદો લઈ જઈ સંભળાવ્યું કે 'મારા વિષયમાં તને સહુથી વધુ ઢોકડા મેળ્યા છે. એટલે તું એકલો જ જો અરજી કરીશ તો હું સિક્કારસ કરીશ. બાકી બધાની સાથે રહીશ તો તારું કોઈ નથી સાંભળવાનું.'

લાંચીઓ લાપેન્ટ

ચુપચાપ હું પાછો ફર્યો અને અલાયદી અરજી કરવામાં આખા સમૂહનું અપમાન સમજી ચાંત બેસી ગયો. પરંતુ મને એક અજાયબી માલૂમ પડી : મારી સાથેના ત્રેન નિરાશ થઈને પાછા ફરેલા અમુક સાથીઓના હૃદયમાં પાંચ સાત દિવસ વીત્યે પાસ થવાની આશા ક્યાંથી બંધાવા લાગી ! અરે એમાંના અમુક તો પાસ થઈને વકીલ સાહેબો પણ બની બેઠા. આનું રહસ્ય તુરત જ ખુલ્લું થયું. જલંધર પહોંચતાં જ મને જણાયું કે પંબળ યુનીવર્સિટીના નવા રજીસ્ટ્રાર મી. લાપેન્ટે રૂશવત લઈ પાસ કરવાની ઢુકાન માંડી લીધી છે. મને સંદેશો મળ્યો કે મારાથી ત્રેન ઉતરતા ઢોકડાવાળા સાથીઓએ પણ પાંચસો રૂપિયા ચુકાવીને પદવી મેળવી લીધી છે. અને લાપેન્ટ સાહેબ મારી પણ રાહ જુવે છે અને મારે માટે તો તેઓશ્રી અઢીસો રૂપિયા પણ બસ માનશે !

રૂશવત દેવાનો ઇન્કાર કરીને મેં તો મી. લાર્જેન્ટને લખી પણ નાખ્યું કે ‘ જાહેર પત્રોમાં તારી પોલ ઉઘાડી પાડીશ.’ ખીજા એક સુરેઝીઅને પણ જાહેર લવાડો કરવાનો હમ દેખાડ્યો. પરિણામે અમે રૂશવત ન દેનારા પણ પેલા પાંચસો પાંચસો દેનારાઓની સાથેસાથ પાસ થઈ ગયા. અમારામાંથી એક વીર નીકળી આવ્યો. એતુ નામ લાલા ભક્તરામ. જાલધર આર્યસમાજના એ ઉપપ્રધાન. પેલા દેશભક્ત પરીક્ષકની ધૂરીએ એને પણ ધાયણ કરેલા લાર્જેન્ટ સાહેબે એની પાસેથી રૂપિયા અઢીસે ની રૂશવત માગી. એક સ્નેહીએ રૂપિયા લાવીને હાજર પણ કર્યા. પરંતુ એ રીતે પાસ થવાનું વીર ભક્તરામે હરામ માન્યું. એલ. એલ. ની પદવી લોકોમાં જગબત્રીસીએ ચડી ગઈ, ‘ લાઈસેન્સીએટ ઇન લો ’ ને બદલે લોકોએ એનો ‘ લાર્જેન્સીઅન લૉયર ’ એવો અર્થ બેસાડી દીધો !

પરંતુ લાર્જેન્ટ-લીલા એટલેથી જ સમાપ્ત નહોતી થઈ ગઈ. ખીજે જ વર્ષે મેં વકીલની પરીક્ષા દીધી. મહિનાઓ સુધી એતું પરિણામ બહાર ન પડ્યું. કારણ કે ગયા વર્ષના એ નવશિક્ષિત લાર્જેન્ટ સાહેબે આ વર્ષે તો અનુભવમાં આરપાર બની બે હાથે છયોક રૂશવત લેવી શરૂ કરી દીધી. પાસ થવાનું મૂલ્ય રૂા ૧૫૦૦ ખુલ્લેખુલ્લું બોલાતું હતું. સાહેબ બહાદુરે દલાલો પણ રોકી દીધા હતા. ૨૦૦ એ દલાલના અને ૧૩૦૦ સાહેબના. કોઈ કોઈ અક્ષલના એધ-

મીર તો એવા નીકળ્યા કે પાસ થવાથી જ સંતોષ ન પક-
 ડતાં પહેલા ખીજ આવવા માટે ૫૦૦ અને ૨૫૦ દીધા.
 એટલું જ નહિ પણ જે પાસ થયા હતા તેઓને ઘેરે પહોં-
 ચીને પણ સાહેબના દૂતે કોથળીઓ ખાલી કરાવી. મને
 પણ હું પાસ હોવા છતાં ૧૦૦૦ ચુકળ્યા વગર પ્રમાણપત્ર ન
 મળવાની ચેતવણી પહોંચી. આ પાપનો ઘડો ફેડવાના
 આવેશ સાથે હું લાહોર પહોંચ્યો. પણ તે પહેલાં તો લાલા
 ચુડામણિએ વાઘસ ચેન્સેલરની પાસે જઈ શેર મચાવી દીધો.
 વાઘસ ચેન્સેલરે એ જ વખતે પરિણામની ફાઈલ તપાસી.
 યુનીવર્સિટિએ એક ચુડામણિ સિવાય તમામને નાપાસ કર્યા.
 હું પણ ખજવાની અંદરના નિરપરાધી ખાળકની
 માફક એ ગોળીનો શિકાર બન્યો. લાપેન્ટ પર
 આરોપ મૂકાયો. સાક્ષી પૂરાવા શરૂ થયા. કેટલાક રૂશ્વત
 દેનારા પહોંચ્યા અને તેઓ સાહેબને ડરાવી પોતાના
 તેરસો તેરસો રૂપીઆ પાછા પડાવી આવ્યા. ખાકીતું દ્રવ્ય
 સાહેબે મુકદ્દમે લડવામાં અને ઉત્તરાવસ્થા સુખમાં ગુન્-
 રવામાં યોગ્યુ. એને કંઈક શિક્ષા પણ મળી. પરંતુ એના
 પાપના ભોગ તો મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને જ થવું
 પડ્યું. મારી નિષ્ફળતા તો મને વકીલાત પરથી વાળી લઈ
 ધાર્મિક આંદોલન તરફ લઈ ગઈ. એટલે એ એક ઇશ્વરી
 આશીર્વાદ જેવી જ થઈ પડી.

વકીલાતની ગાડી

વકીલાતની ગાડી જેંચવામાં વકીલ ઘોડાને સ્થાને છે; પરંતુ પૈડા વિના ઘોડાનું જોર શા અપનું ? દાપટીપ રૂપી પૈડાં જોઈએ. વકીલ ચાહે તેવો ઉત્તમ વક્તા હોય, કે તિવ્ર દક્ષિણો હોય, પણ જો એની જોડક શબ્દગારેલી ન હોય અને એના કબાટમાં પુસ્તકો ભર્યાં ન હોય, (પછી ભલેને પુસ્તકો કાયદાનાં હો કે નવલકથાનાં) જો કચેરીમાં એ ગાડીમાં બેસીને જવાને બદલે ખાસડાં ઘસડતો જતો હોય; અને જો એનો પોશાક ભડકામણો ન હોય તો કોઈ અસીલ એની પાસે નહિ ડાકાય ! મારે તો આમાંનો કશો કાઠ નવો નીપજાવવાનો નહોતો. મારા પિતાંજીની પાસે ઘોડાગાડી હતી. ખુરશીઓ પણ હતી, અને કાયદાનાં પુસ્તકોને બદલે સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથો તો ભરપૂર હતા. સાચે યજ્ઞવેદ ઋગ્વેદનાં ભાષાન્તરો પણ મળી ગયાં. બસ ! કબાટ શોભી બિઠ્યા ! મારો મુન્શી મારી ગેરહાજરીમાં સહુને કહેતો કે ‘મુન્શીરામજી મોટા વકીલ છે, કેમકે આપું’ પુસ્તકાલય તો ફક્ત એ જ વકીલોને ઘેર છે !’

હવે વકીલાત રૂપી ગાડીમાં કોચવાન પણ જોઈએ ને ! એ કોચવાન એટલે વકીલોના મુન્શીઓ ! મારા મુન્શીનું એક દષ્ટાંત આપું : હું બપોરે લાહોર વકીલાતનો અધ્યાસ

કરવા ગયો ત્યારે થોડા મુકદ્દમા મારી પાસે બાકી હતા. તેનો નિકાલ તો મારા અમુક મિત્રોએ કરી નાખ્યો. પરંતુ મારા મુન્શી સાહેબ તો મારી ગેરહાજરીમાં જૂના મુકદ્દમાઓની ફી વસૂલ કરવા ઉપરાંત નવા મુકદ્દમા પણ હાથ ધરવા લાગ્યા ! અને મારા વકીલોની પાસેથી એમ કહીને કામ લેવરાવવા લાગ્યા કે ‘આ તો જૂના પડ્યા છે !’ જો કેાઈ જૂનો અસીલ આવી ચડે તો મુન્શીજી એમ જ કહી દે કે ‘ખીજો વકીલ કરવો હોય તો કરી લેયો, પણ ફાવશે આ વકીલ કરવામાં.’ ત્યારે અસીલ પૂછતો કે ‘પણ બાધ તો નથી. એટલે કેસની તજવીજ કેાણુ કરશે ?’ મુન્શી જવાબ દેતો ‘અરે ગાંડા ! લાહોરમાં આ બધા વકીલોની નિશાળ છે, ત્યાં સરકારને એક બાહોશ શિક્ષકની જરૂર પડી હતી. ખીજો કેાઈ બાહોશ લાણુવનાર દેખ્યો નહિ તેથી સરકારે લાઈને બોલાવેલ છે. તેની ગેરહાજરીમાં કેાઈ વકીલ આપણને હરાવી નાખે તો ચ’ શું ? બાધ આવીને તુરત અપીલ કરશે. ખબર છે ?’ મુન્શીજીના આવા કાંટામાં કેાઈ કેાઈ માછલાં ફસાતાં પણ ખરાં !

હુકામનું પાટિયું બનાવરાવવા મેં મુન્શીને આજ્ઞા દીધેલી. લખાઈને પાટિયું આવી પહોંચ્યું. જોઈ તો મારા નામની જોડે ‘મુખતીઆર’ને બદલે ‘લીગલ પ્રેક્ટીશનર’નું પદ લગાડેલું. આ જૂઠાણાથી હું મુન્શી પર અત્યંત નારાજ થયેલો. મને જવાબ મળ્યો કે ‘મેં તો આપના બલ્લા માટે

કર્ચું હતું.' મેં કહ્યું કે 'મારે એવું લાડું ન જોઈએ.' પાટિયું પાડું મોકલી 'વકીલ' શબ્દ છેકી 'મુખતીઆર' શબ્દ લખાવ્યો.

ધીરે ધીરે મારી મુખતીઆરીનું કામ બલકવા લાગ્યું. ઘણા ઘણા વકીલો કરતાં પણ મારી આમદાની ચઠીઆતી થઈ ગઈ. પરંતુ સત્યાસત્યની એક એવી કસોટીમાં હું મુકાયો કે સત્યની ખરદાસ્ત કરવા બદલ મારી તમામ પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠામાં પલટાઈ ગઈ. બન્યું એવું કે મુન્શી મારી પાસે એક મુકદ્દમા લાવ્યો. કેાઈ વેપારીના ચોપડાના ખાતાના બાકી રૂ. ૧૦૦૦નો સાધારણ દાવો કરવાનો હતો. મેં ચોપડો જોયો તો બાકી લેણા રૂ. ૧૦૦૦ ઉપર ટીકીટ અને સહી નહોતાં. મેં કહી દીધું કે આ દાવો નહિ ચાલી શકે, એ વખતે તો એ વેપારી આઘ્યો ગયો. પણ ચોડા કિવસ પછી એણે બાકી રકમ પર પોતાની જ ટીકીટ લગાવી, દાવો લખાવી અદાલતમાં દાખલ કરી દીધો, અને મારા મુન્શીને મળી મુખતીઆરનામા પર મારી સહી પણ કરાવી દીધી.

સહી શી રીતે કરાવી ? એ સમજવા જેવું છે. જે પ્રભાતે સહી કરાવવા આવેલ હોત તો હું ચોપડો જોવા માગત. પણ કચેરીમાં જવા માટે હું ગાડીમાં ચડ્યો અને મુન્શીએ મુખતીઆરનામું સહી માટે ધર્ચું. મેં કહ્યું કે 'ચોપડો જોવો જોઈએ' મુન્શી કહે કે 'ચાહો! મામૂદ ચોપડાના ખાતાના રૂ. ૧૦૦૦નો દાવો છે, એમાં રૂ. ૫૦૦ તો ફી આપે છે. રૂ. ૨૫ તો લઈ પણ લીધા છે, રૂ. ૨૬.

એકજ સુનાવણીનું કામ છે. એમાં મોટી શી વાત છે ?' હું ભોળવાઈ ગયો. રૂ. ૨૦ના કામમાં રૂ. ૫૦ મળતા હતા ખરા ને ! એટલે મેં સહી કરીને ગાડી હાંકી મૂકી.

મોટી અદાલતમાંથી કામ કરી હું મુન્સફની કચેરીમાં પહોંચ્યો. એજ દાવા માટે મારી રાહ, જોવાઈ રહી હતી. મુન્સફ મારા પર અત્યંત કૃપા રાખતા. મને દાવો રજૂ કરવા ફરમાવ્યું. પ્રતિવાદીનું બચાવનામું વાંચતાંની વાર જ મને સંદેહ પડ્યો. મેં મારા અસીલના મોં સામે જોયું અને ચોપડાનું ખાતું કાઢ્યું. બસ, મને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે આ બધું અસીલ મહાશયનું કારસ્થાન જ છે ! હું લગાર પથ્થુ ન અચક્યો. મુન્સફ સાહેબને સભળાવી દીધું કે 'સાહેબ મારા, અસીલે જૂઠી સહી (Forgery) કરી છે. હું એને મુકદ્દમા નહિ લડી શકું.' મુન્સીને મેં કહ્યું 'એના રૂ. ૨૫ પાછા આપી દેજો.'

અદાલતમાં એક જાણે મોટો કડાકો થયો. મુન્સફે અંગ્રેજીમાં મને બહુ સમજાવ્યો કે 'તારી પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડશે, તારી કમાઈને હાનિ પહોંચશે.' પણ હું ન માન્યો. ચાલી નીકળ્યો.

બીજે જ દિવસ મારો ગ્રહ બદલી ગયો. મારી પાસે આવનાર અસીલોને અન્ય વકીલોએ ચેતવી દીધા કે 'પોતાના જ અસીલની ગરદન કાપનાર એ મુખતીઆર પાસે જવા કરતાં એવા વકીલ પાસે જાઓ કે જે પોતાના અસીલને ખાતર બધા ઠવાઠાવા રમવા તત્પર હોય !' અને સાચેસાચ

એમ જ બન્યું. મારી કમાઈ રૂ. ૫૦૦ થી ઉતરીને ૧૫૦ જેટલી થઈ ગઈ. મારા મુન્શીને મેં રૂબરૂ આપી. છતાં મને કશો શોચ નહોતો. હું બેસતો હતો કે 'સળ દિન હોત ન એક સમાન !' જે માસમાં જ લોકો મારા કૃત્યને વિસરી ગયા અને ફરીવાર મારી પ્રતિષ્ઠા ચડવા લાગી.

ત્યાર પછીનાં દસ વર્ષો મારા સંસારી અને ધાર્મિક જીવનની એક અનોખી તવારીખ સરજે છે. વકીલાતની ઉત્તરોત્તર ઉજ્જવલ સફલતા : ધર્મોપદેશ : આર્યસમાજની સિન્ન સિન્ન શાખાઓમાં પ્રાણસંચાર : મેળામાં વેદધર્મનો પ્રચાર : ઉત્સવો : બલંધર કન્યામહાવિદ્યાલયની સ્થાપના : 'સદ્ધર્મપ્રચારક' પત્રનો જન્મ : અને શાસ્ત્રાર્થની ધૂન : ઇત્યાદિ અખંડિત પ્રવાહમાં પ્રવૃત્તિ કરતો ગયો. પરંતુ મારા અંતરમાં બાણે કે દેવદાનવનો સંગ્રામ જામતો હતો. તા. ૧૧-૧-૧૮૯૧ની રોજનિશિમાં મેં લખ્યું છે કે 'જો કે મેં આ દશમિયાન આર્યસમાજની અત્યંત સેવા કરી છે, એકલે હાથે જ, 'સદ્ધર્મપ્રચારક'નું સંપાદન કર્યું છે, વર્ણવ્યવસ્થા પર એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે, શાસ્ત્રાર્થો પણ કથા છે, વેદધર્મપ્રચારનાં ઘણાં ઘણાં ગ્રંથોના દીધાં છે, પરંતુ શું મારી આત્મિક અવસ્થામાં વાસ્તવિક ઉન્નતિ થઈ છે ખરી ? હે અમારા અંતર્યામી ! તું એક જ બાણે કે આ ઉપલક દેખાવની પાછળ કેટલી અપવિત્ર ચેષ્ટાઓ છુપાયેલી છે. હે પ્રાણેશ્વર ! મને બલ આપ કે જેથી હું ધર્મમાર્ગ પર ચાલી શકું ને હૃદય રહું.'

એ વખતનાં લખાણો પરથી જાણી શકું છું કે વકીલાત છોડવા માટે હૃદયમાં યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૧૮૯૧ની ૧૨મી જાનેવારીની રોજનિશિમાં મેં એક મહાન્તના હુરાયારનો અહેવાલ લખ્યો છે. સંન્યાસ-આશ્રમની હૃદયશાત્રુ વર્ણન કર્યું છે કે 'માતૃભૂમિના પુનરુદ્ધાર માટે ઉચ્ચ તપવાળા આત્મસમર્પણની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે આવી ઘટનાઓ ખતાવી આપે છે.' એ જ દિવસે કચેરીમાં જવાનું વૃત્તાંત લખ્યું છે કે 'વકીલોના ખંડમાં આ ધંધાના ધર્માધર્મ પર વાતચીત થઈ. હું વારંવાર મારા અંતરાત્માને પૂછી રહ્યો છું કે વેદધર્મની સેવાનું વ્રત ધારણ કરતો છતાં હું વકીલાત શી રીતે કરી શકું? મને સાચો માર્ગ કેાણ ખતાવે? પરમ પિતાની પાસે જ આ માર્ગ પૂછવો પડશે. આ સંશયાત્મકતાનો અંત આવવો જ જોઈએ. સેવા માટે સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવું જ જોઈએ. પરંતુ આ કુટુંબનો મોટો અંતરાય છે તેનું શું? હે પિતા! તમે જ હવે તો હાથ જાડો ને માર્ગ દોરો!'

છેલ્લી ગાંઠનું છેદન

પરમાત્માના હરખારમાં મારીં આ પ્રાર્થના પહોંચી ગઈ. સંસાર સાથેની છેલ્લી ગાંઠ છૂટી જવાનો સમય અતિ નિર્દય ડગ ભરતો આવી પહોંચ્યો. મારી ધર્મપત્ની શિવદેવી, કે જે પોતે ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસ ઉપરાંત મારા અન્ય વિચારમાં પણ સહભાગી થઈ ચુકી હતી, અને મારી પુત્રીઓને

સ્વહસ્તે જ શિશુઓ આપવા ઉપરાંત પદ્મની રૂઢી ફગાવી
 દઈ મારા રઝળપાટોની અંદર મારી સાથે ફરતી હતી,
 એના ઉપર મૃત્યુદેવના ઓળા ઊતરવા લાગ્યા. કુટુંબને
 ‘અંતરાય’ ગણવા પછી સાત જ મહિને દેવીને પાંચમી
 પ્રસૂતિ આવી ને તે સમયે એને બહુ છટ થયું. બાલક
 મરી ગયું ને માતા નિર્જલ બની ગઈ. અડા શરૂ થઈ
 ગયા. બહુ ઇલાએ કર્યા, પણ કોઈનું કાંઈ ન ચાલ્યું. રાતે
 એની મા જરા દૂર ગઈ, એટલે પુત્રી પાસે ખડીઓ કલમ
 મગાવીને એણે કાંઈક લખ્યું. લખીને એ કાગળ કલમઢાનના
 ખાનામાં મૂકી દીધો. એક બન્ને મેં એને ઔષધ પીવડાવ્યું
 એટલે એણે મને પ્રણામ કર્યા. એના લાઈએ પૂછ્યું ‘કાં
 બહેન, બજન સાંભળવું છે ?’ એણે હા પાડી. ભાઈએ બજન
 ઉપાડ્યું. ‘પ્રભુજી ! ભેટ ધરું કયા મેં તેરી !’ એ સ્તવન
 ગવાતું ગયું તેની સાથોસાથ દેવી પોતાના હોઠ ફફડાવતી
 ગઈ. બજન સમાપ્ત થયું. એની માતાએ રોઈને પૂછ્યું
 ‘દીકરી, બચ્ચાં કોને બળાવી આણી ?’ ઉત્તર મળ્યો કે
 એની મેળે જ મોટાં થઈ જશે.’ આખરની ઘડી આવી
 પહોંચી. બે વાર મને એણે બોલાવ્યો ‘બાબુજી ! બાબુજી !’
 અને છેલ્લી ઘડીએ ‘હું’ ઉચ્ચારણ કરી પોતાના પ્રાણ
 તણ દીધા. એ યુનિત મૃત્યુ પર રોવાફૂટવાની અમે મના
 કરી, એ મૃતદેહને અમે સ્મરણને લઈ ગયા. અને મારા
 એ અમુલ્ય ધનને અગ્નિમાં બસ્ત્રીબૂત થતું હું મારે
 હૃદયે લોઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે પ્રભાતે હું મારી દેવીને સામાન સંભાળતો સંભાળતો એનાં સ્મરણ-ચિહ્નોને સ્પર્શ કરી રહ્યો હતો ત્યાં તો મારી મોટી પુત્રી કલમદાન લઇને આવી અને મને કહ્યું કે 'બાપુ, માતાજીએ એક કાગળ લખીને આમાં મૂકી રાખ્યો છે.' મેં એ કાગળ ઉખેળીને વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું:-

‘સ્વામીનાથ ! હું તો હવે રજા લઉં છું. મારા અપરાધ ક્ષમા કરજો. આપને તો મારાથી વધુ રૂપાળી અને બુદ્ધિશાળી ઠાસી મળી રહેશે. પરંતુ આ બચ્ચાંને ન વિસારજો હો ! મારા છેલ્લા પ્રણામ સ્વીકારજો.’

મારા અંતર પર એ શબ્દો અંકાર્ઠ ગયાં. રાત્રિએ બધાં બચ્ચાંને બોલાવીને મેં એક કલાક સુધી પરમાત્મા પાસેથી સહનશક્તિ મેળવવા પ્રાર્થના કરી અને તે ક્ષણથી મહાવ્રત લીધું કે આ બચ્ચાંની માતાની જોડ હું પોતે જ પૂરી પાડીશ. આજે મારાં બાળકો બોલી શકશે કે એ સંકલ્પ મેં પાર ઉતાર્યો છે કે નહિ.

મારી સમીપે એ ક્ષણે ખડાં થયેલાં પ્રલોભનમાંથી મને એક સ્વામી દયાનંદના સદ્બોધોએ તેમ જ વેદધર્મના આદેશોએ તો ઉગારી લીધો, પરંતુ મારા અંતરમાં માતૃ-ભાવનો સંચાર કરી, માતા અને પિતા બન્નેનું સ્થાન પૂરું કરવા બંધાયેલ એવો ગુરુકુળનો યૌવ્ય આચાર્ય જો મને કોઇએ બનાવ્યો હોય, તો તે બનાવનાર મારી દેવીને છેલ્લો સંદેશો જ હતો.

મારાં બીજાં બધાં બચ્ચાંને લઈને મારી લાલી તલવન ચાલી ગઈ. અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રને લઈને મેં સાર્વજનિક જીવનનો રસ્તો લીધો.

માંસભક્ષણની વિરુદ્ધ ઉશ્ચ ચુદ્ધ લડતો લડતો હું ધૂમવા લાગ્યો. એ મત પરત્વે આર્યસમાજમાં એ પક્ષો પડી ગયા. અને જે પાપ આજ સુધી ગુપ્ત આવતું હતું તે પ્રગટ બની પોતાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યું. એમ કરતાં આખા પંજાબના આર્યસમાજની પ્રતિનિધિસભાના પ્રધાનપદે મારી ચૂંટણી થઈ, તે વખતથી મારું જીવન મારું પોતાનું ન રહ્યું. એ જીવન સાર્વજનિક બની ગયું. અને તેથી જ હું મારી જીવનયાત્રાની બીજી મજલને આંહી જ સમાપ્ત કરું છું. હું એને આશ્રમ નથી કહેતો કેમકે ધ્વજચર્યાશ્રમની સાથે તો મારો સ્પર્શ સરખો થે નહોતો થયો. તેમ વળી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ વેદ ધર્મના નિયમાનુસાર મેં નથી પાળ્યો. હા, આ પૂર્વે મેં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી આરંભી લીધી હતી. અને નવ વર્ષ એ તૈયારીમાં વીતાવ્યા પછી કેવી રીતે મેં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તથા એ આશ્રમ-ધર્મના પાલનમાં મને ક્યાં ક્યાં ઠોકરો લાગી તેના વર્ણનનો સમય હજી નથી આવ્યો. એટલે પછી ચોથા આશ્રમમાં (સંન્યસ્તમાં) પ્રવેશ કરવાનું વર્ણન તો હજી ઘણું ઘણું ફર છે.

આત્મકથાની પૂર્ણાકૃતિ

આર્યસમાજનો ઉદ્ધારક

એ સમય તો સદાને માટે દૂર જ રહી ગયો. કલ્યાણ-
માર્ગના એ મહાન પ્રવાસીને સ્વપ્નપ્રેમી જ પોતાના તીવ્ર
જીવનસંશ્રામનો આ રોમાંચક ઇતિહાસ સાંભળ્યા પછી
એના જીવનના આકાશચુંબી મિનારાઓ કેવી કેવી રીતે
ચણાયા તે વૃત્તાંત તો આપણે જ એની છટીછવાયી નોંધમાંથી
તારવી લેવું રહ્યું છે. કેં કેં અણમોલ ઘટનાઓ તો એમના
એકલાના જ અંતરમાં ગુપ્ત પડી પડી આત્મનિવેદનનો ખીજો
કોઈ અવસર શોધી રહી હશે, તે તો હવે એમની ચિતામાં
જ ભસ્મ થઈ ચુકી છે. ચાલો પાઠક ગણ, આપણે હવે એ
અમૃતઝરણી વાણીના આત્મોદ્ગારોની આશા ત્યજી દઈ, એણે
પોતાની પાછળ મૂકેલા અનેક કીર્તિસ્થંભોનાં ઉપરછલાં જ
દર્શન કરી લઈએ.

નાસ્તિકતાનો એ પ્રબલ પ્રવાહ જે દિનથી આસ્થામાં
પલટી જઈ વેદ ધર્મના પુનરુદ્ધાર રૂપી મહાસાગર તરફ
ચાલી નીકળ્યો, તે જ દિવસે એના સામર્થ્યની જાણ શહેર
શહેર થવા લાગી હતી. જાણધરના આર્ય સમાજ તરફથી કહેણ
મળ્યું કે ‘અમારી શાળાના પ્રધાન બનો!’ મિત્રોનું

આકરૂં દબાણ એને મૂંઝવવા લાગ્યું. પણ એની સમ્મતિ અને એનું ગાંધીય એટલાં બધાં જાગૃત હતાં કે પોતે જિંડા વિચારમાં પડી જઈ, પોતાની નબળાઈનો તોલ બાંધી, આખરે જાહેર કયું કે ‘ભાઈ, આર્યસમાજના પ્રધાનપદની જવાબદારી તો એક રાજના શાસન કરતાં પણ કઠિન કહેવાય !’ સાંભળીને એના મિત્રો ખડખડ હસી પડ્યા. ‘અરે મુન્શી-રામજી, રોકડા ચાર તો એના સભાસદો છે. છોકરાંની ઘોલકી જેવી તો એની દયા છે. એમાં તમે એની રાજવહીવટ સાથે સરખામણી કરી નાખી, ભલા માણસ !’ સાંભળીને મુન્શીરામજીનું ગાંધીય પણ હાસ્યથી તૂટી પડ્યું. આવી એક નજીવી બાબતમાં પણ પોતે શા માટે વધુ પડતું મહત્ત્વ કહી લીધું ? પોતે જ લખે છે કે ‘સાધારણમાં સાધારણ પ્રશ્નને પણ હું જીવન-મૃત્યુનો પ્રશ્ન બનાવી લઉં છું. આ ઘટના પર નજર કરતાં જ સહુ સમજી જશે કે ખીજાઓની પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતા છતાં પણ મેં અનેકને શા કારણથી જાહેરજીવનમાં મારા શત્રુઓ બનાવી દીધા હતા !’

નાનામાં નાની વાતમાં પણ પ્રાણ પરાવી દેવાની એ પ્રકૃતિ બલંધર સમાજનું સુકાન લેવાની સાથે જ ચમકવા લાગી. પ્રથમ જીમ્નેસ્ટ લીધી શાસ્ત્રાર્થોની લડત લડવાની. શાસ્ત્રાર્થોમાં પસંદી સહાય ન લેવાની એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. વેદોની પુનરાવૃત્તિ આદરી. રોજ પ્રાતઃકાળે અગ્નિહોત્ર પછી વીસ વીસ વેદ-મંત્રોનો પાઠ ચાલવા લાગ્યો. વેદ-ભાષ્યનો પણ સમય ઠરાવ્યો. વ્યાકરણ ન જાણવા છતાં યે મંત્રોમાંથી

ઉચ્ચ, ગંભીર અને આત્માસક ભાવો આપોઆપ અનુભવાવા લાગ્યા. પંડિતોએ જ્યારે મુન્શીરામજીને વ્યાકરણની મદદ વિના પણ મંત્રોના ઊંડા મર્મો વલોવતા દેખ્યા, ત્યારે તેઓએ વિસ્મય પામીને ઉચ્ચાર્યું કે વેદના ભેદ પામવા માટે વિદ્વતા કરતાં વધુ અગત્ય તો માનસિક શુદ્ધિની જ છે.

ચપટી લોટ

હિન્દુ સમાજની જડતા તોડવા નીકળેલો આર્યસમાજ પંડિતોને, શાસ્ત્રીઓને અને લંપટ ધર્મશુરુઓને મન તો હિન્દુત્વનો મહારિપુ હતો. અને તેથી એને ધાર્મિક મદદ દેનારા બહુ ઓછા હતા. એટલે પ્રાચીન દાન-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની કલ્પના દોડાવીને મુન્શીરામજીએ તથા મિત્રોએ બે ફંડો :કાઢ્યાં : એક ‘આટા ફંડ’ ને બીજું ‘રફી ફંડ.’ ‘આટા ફંડ’ એટલે કે પ્રત્યેક રવિવારે આર્ય-સમાજનો સભાસદ ઘેર ઘેર જઈને ચપટી લોટ માગી આવે અને તેમાંથી સમાજનું કામ ચલાવે. આ પ્રથાનો પ્રચાર એટલે તો લોકપ્રિય બન્યો કે ‘દયાનંદ કોલેજ’ની આવકમાં તેનો હિસ્સો ઘણો મોટો બની ગયો. ઘણાં ખરાં ઘરોમાં તો ‘ધર્મ-ઘટ’ એટલે કે ‘માટલી’ જ મૂકવામાં આવી હતી અને ગૃહિણીઓ રોજ પ્રાતઃકાલે ઘંટીમાંથી લોટ ઉધરાવ્યા પહેલાં એક ચપટી લોટ આર્યસમાજને નિમિત્તે એ ધર્મ-ઘટમાં પધરાવતી હતી. આ પ્રથા બનાવનાર કોણ હતો ? એક ‘રમતારામ’ નામનો લાંબો, પાતળો સાધુ હતો. એક વાર

ઓર્ચીતો એ આર્યસમાજની સભામાં આવ્યો અને એક મર્મસ્પર્શી વ્યાખ્યાન કરી એણે ઉપરની યોજના સમજાવી. ત્યાર પછી એ ચાલ્યો ગયો. ફરી એનો પતો મળ્યો જ નથી. મુન્શીરામજી કહે છે કે ‘ધર્મોદ્ધારના અગ્નિથી પ્રજ્જ્વલિત એ. રમતારામ કોઈ ધૂમકેતુની માફક આવ્યો અને અદૃશ્ય થયો. નથી ખબર કે એવા કેટલા ધૂમકેતુઓ આવ્યા અને ગયા, કે જેને આર્યસમાજમાં ન કોઈએ જોયા કે ન પિછાન્યા.’ ‘રફી ફંડ’ની યોજના એવી હતી કે સભાસદોના ઘરમાં પ્રત્યેક મહિનાની અંદર જેટલા રફી કાગળ એકઠા થાય, તે તમામને આર્યસમાજનો ચયરાસી ઉપાડી લાવે અને એને વેચી નાણાં કરે. આ ફંડની આવકમાંથી આર્યસમાજના પુસ્તકાલયને માટે પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો મગાવવામાં આવતાં. પોતાની સંસ્થાને આવું ગરીબીવ્રત ધારણ કરાવનારા મુન્શીરામજી દેશની હબરો સંસ્થાઓને લખત ટકાવવાનો કેટલો હળવોફૂલ માર્ગ જાતઅનુભવથી આચરીને બતાવી ગયા છે !

સમાજનું પ્રધાનપદ મુન્શીરામને માટે લખન-મૃત્યુના જ પ્રશ્ન જેવું હતું. તેવું એક ખીલું ઉદાહરણ મળી આવે છે. ગુરૂદાસપૂર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પર જતાં એને માલૂમ પડ્યું કે એ શાખાના સંચાલકો દારૂડીઆ, માંસાહારી અને ‘શિકારી’ છે. એમાંના એક બાઈએ તો કીલ્લોર ગામના નવા ભિલેલા આર્યસમાજના મદિરમાં જઈ, વેશ્યાઓ જોલાવી, સ્થાનિક મંત્રીઓને પણ પોતાના પાપમાં બાગીદાર

બનાવી પોતાનું મોં કાળું કર્યું હતું. ત્રીજે દિવસ ક્રિસ્ટોર જતાં મુન્શીરામજીને માલુમ પડ્યું કે એ વેશ્યાએ, પોતાને પૈસા ન મળવા બદલ આ આર્યસમાજ મંત્રીઓની સામે સરકારમાં ફરિયાદ નોંધાવેલી, પણ ત્યાંના એક ખાનદાન મુસલમાન તહસીલદારે, આર્યસમાજ મંત્રીઓને બદનામીથી બચાવી દેવાને માટે વેશ્યાને પોતાના પહરના પાંચ-દસ રૂપિયા દઈ અરજી ફાવી નાંખી છે ! મુન્શીરામજીએ આ કૃપા બદલ તહસીલદાર સાહેબને કહ્યું કે ‘આપને ધન્યવાદ દઉં છું. પરંતુ ભાઈ, આપે પાપ કર્યું છે.’ તહસીલદાર તાજજીબ થયો. પરંતુ મુન્શીરામજી એટલેથી જ ન અટકી ગયા. એ ને એ વખતે જ સાંજે વ્યાખ્યાન દેવાનો ઠંઠરો પીટાબો અને એ સભાને અંતે પોતે જાહેર કરી દીધું કે ‘આંહીંના સમાજના અધિકારીઓ ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી હવે ક્રિસ્ટોરમાં આર્યસમાજને તાજું દેવામાં આવે છે.’ બલિહારી તો એ જ છે કે આ પગલાથી ગુરૂદાસપૂરનો પેલો પાપાચારી વકીલ મુન્શીરામજીનો જીવનભરનો શત્રુ બની, પોતાની પૌરાણિક જ્ઞાતિનો મહાન અગ્રેસર બની ગયો. એવા દુશ્મનોનું તો મોટું દળ બંધાઈ ગયું હતું. મુન્શીરામજીએ પણ ભયને કદી જાણ્યો નહોતો.

એ વીરત્વની કસોટી તો કપૂર્થલા રાજ્યની અંદર એક દિવસ થઈ ગઈ હતી. અછરમલ નામના એક એ રાજ્યના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ આર્યસમાજના એવા તો કદા દુશ્મન હતા કે પોતાના મકાનની દિવાલ પર આર્યસમાજના

અધિવેશનની વિસ્તારપત્રિકા પણ બે કોઇ ચોડવા નાથ, તો એને મારીને કાઢી મૂકે, ને બે એની નજર ચૂકાવીને પત્રિકા ચોડી દીધી હોય તો આખી દિવાલને પાછીથી ધોવરાવી નાખે ! એક વાર એ ગામમાં એક આર્યબંધુની માતાની હહનક્રિયા કરાવવા માટે મુન્શીરામજીને ત્યાં જવાનું બન્યું. આ આર્ય ધર્મ અનુસારની અત્યેષ્ટિ ક્રિયાની વિરૂદ્ધ પણ એ અધિકારી અછરૂમલે ઝુમ્બેશ ઉઠાવી. તે છતાં મુન્શીરામજીના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને પાંચસો સ્ત્રીપુરૂષો અછરૂમલની સત્તાને લાત મારી સ્મશાનયાત્રામાં બન્યાં. એ અગ્નિ-સંસ્કાર વખતની મુન્શીરામજીની પ્રભુ-પ્રાર્થનાએ અનેક નરનારીઓ પર વેદધર્મનું નાકુ છાંટ્યું. રોષમાં સળગતા અછરૂમલે કહ્યું કે ‘આ વખતે તો મરણ-પ્રસંગ હોવાથી જવા દઉં છું, પણ ફરી આવીશ તો હું તને બેડીઓ પહેરાવીશ.’ આ નિમંત્રણને વધાવી લઈ મુન્શીરામજી કેં કેં વાર કપૂર્થલા ગયા, પરંતુ અછરૂમલજી પોતાનો બોલ પાળવા એકેય વાર તૈયાર ન થયા. એ વાતનો મુન્શીરામજીને અકસોસ રહી ગયો.

કન્યાકેજવણીના પિતા

કચેરીમાંથી વકીલાત કરીને એક દિવસ મુન્શીરામ ઘેર આવે છે. તે વખતે એની પુત્રી વેદકુમારી દોડતી સામે આવે છે અને પિતાજીની પાસે બણે કે પોતાની હુશિયારીની વધાઈ ખાતી હોય તેમ ભજન ગાવા લાગે છે કે—

એક વાર ઇસા ઇસા મોલ
તેરા ક્યા લગેગા મોલ
ઇસા મેરા રામ રસિયા
ઇસા મેરા કૃષ્ણ કનૈયા

વગેરે વગેરે !

સાંલગતાં જ મુન્શીરામ ચમકી ઊઠ્યા. પૂછ્યું કે ‘બેટા, તું આ ક્યાંથી શીખી ?’ જવાબ મળ્યો કે ‘અમારી ખ્રિસ્તી કન્યાશાળામાંથી.’ એટલું જ બસ નહોતું. વિશેષ પ્રશ્નો પૂછતાં એવો સાર નીકળ્યો કે આર્ચ પુત્રીઓને એ નિશાળમાં પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોની નિન્દા પણ શીખવાઈ રહી છે !

એ ખ્રિસ્તી કન્યાશાળાની કથની આવી હતી: જલંધરમાં એક વૃદ્ધ પહાડી સ્ત્રી રહેતી. સહુ એને ‘માઇલાડી’ કહી બોલાવતાં, અને હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં જે કાંઈ નજીવું અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું તે આ ‘માઇલાડી’નો જ પ્રતાપ હતો. મુન્શીરામજીનાં પત્ની પણ એની પાસેથી જ ભણ્યાં હતાં. પછી તો આ બાઈને ખ્રિસ્તીઓએ મોટી લાલચ આપીને પોતાની શાળામાં લઈ લીધી એટલે એની પાસે ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની પુત્રીઓને પણ એ બાઈની સાથે જ ખ્રિસ્તી કન્યાશાળામાં ભણવા મોકલવા લાગી. એનું પરિણામ આજે ઓર્ચીતું નજરે ભેઠને મુન્શીરામજીનું ખૂન તપી આવ્યું. આર્ચ કન્યાઓને શિક્ષણ લેવાનાં સાધનનો અભાવ બાળીને એનું અંતર વલોવાઈ ગયું. એ વલોવાટમાંથી ‘જલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલય’ નામની સ્ત્રી-કેળવણીની સંસ્થા નીકળી.

રાતોરાત જાગી, અપીલ લઈ, મહર્ષિ દયાનંદની જન્મ-તિથિને પ્રભાતે પોતાને આંગણે હવન કરી, એણે ક્ષણે ચલાવ્યો. પોતાના ‘સમ્મર્મપ્રચારક’ નામના પત્રમાં ‘અધુરો ઇન્સાફ’ એ નામની લેખમાળા શરૂ કરી, સ્ત્રીઓને સુશિક્ષિત થવાને અધિકાર પુરૂષોના જેટલો જ છે એ બરોબર બતાવી, પુત્રીઓને યજ્ઞ ગુરૂકુળની અંદર એકલવાની જરૂરિયાત ગમતી દીધી.

આ બધી રમતો તો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર જ રમાઈ ચુકી હતી. આર્યસમાજની પ્રગતિના પાયા એણે ક્યારે ને કેવી રીતે પૂર્યા, તેની આટલી નજીવી ઝાંખી કરીને હવે આપણે એના જીવનની એક અમર કમાણીનાં દર્શન કરીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પિતા

ઈ. સ. ૧૮૮૪નું એ વર્ષ આલતું હતું. સરકારી નિયામોમાં અપાતી, ન તો સંપૂર્ણ પરદેશી કે ન તો શુદ્ધ દેશી એવી કઠંગી કેળવણીના ફલ નીચે આપણા આર્ય-ત્વને લોપનારૂં અને રાષ્ટ્રીયત્વનું જ્ઞાન બહાવનારૂં શિક્ષણ આલી રહ્યું હતું. આર્યાવર્તના બાલકોની બુદ્ધિનો રસ

ઉકાળી ઉકાળી ગુલામી અને કારકુનીનાં બીબામાં રેડીને એમાંથી નિષ્પ્રાણ પ્રજા તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. મુન્શી-રામે ખુદ પોતાના જ પુત્રોને એ કેળવણીના ભક્ષ બનતા દીઠા. અને બીજા બાળુ આખા આર્યસમાજનું અંતર ચાલુ શિક્ષણ-પદ્ધતિ સામે સંકુળ્પ હતું, અને મહર્ષિ દયાનંદે કલ્પેલા શિક્ષણના આદર્શોને આચરણમાં ઉતારવા તલસતું હતું, પરિણામે લાહોરમાં ‘દયાનંદ એન્ડે વેદિક કોલેજ’ની સ્થાપના થઈ. પરંતુ ૧૮૬૧માં એ કોલેજના ચાલકો વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ ફાટી નીકળ્યો. પ્રશ્ન એ હતો કે શિક્ષણક્રમમાં પ્રધાનપદ કોને આપવું? અંગ્રેજ અને વિશા-નને? કે વેદના અધ્યયનને? મુન્શીરામજીએ મત પોકાર્યો કે ધાર્મિક જીવન-સુધારનું જે મહાન આંદોલન આપણે સમા-જમાં લઈ આવ્યું છે, તે બાલકોના જીવનમાં વેદોને વણી દીધા સિવાય આવવાનું નથી; સામા પક્ષે આ મત ધરાવનાર મુન્શીરામજીને તથા તેમના સાથીઓને ધર્મઘેલડા કહી કોલેજની વ્યવસ્થામાંથી બાતલ કર્યા. એટલે એ ચૌદ જણાની નાની સેનાએ શપથ લીધા કે તક્ષશીલાની પ્રાચીન વિદ્યાપી-ઠના આદર્શ પ્રમાણે એક નિરાળી સંસ્થા સ્થાપવી. મુન્શી-રામજીએ અનુભવ વિનાં, પણ જાવનાની વેધક દષ્ટિ વડે પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમોની શિક્ષણ-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની એક યોજના ઘડી અને એના જ મસ્તક પર એ મંડળીએ નવા શિક્ષણના નિર્માતા તરીકેનો કળશ ઢોળ્યો. પ્રારંભિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જ રૂ. ૩૦ હજારની જરૂર હતી. એ બીડું

પણ મુન્શીરામજીએ જ ઝડપ્યું. ૩૦ હજારમાં એક દુકાની પણ ઉભી રહે ત્યાં સુધી પોતાના ઘરમાં પગ ન મૂકવાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ઝોળી ઉપાડીને એ બિહુક ચાલી નીકળ્યા.

લુધીઆનાની એક મોટી દુકાન સાથે જિલો રહીને એ બિહુક અહાલોક પુકારે છે : કેવળ એકલો જ એ જિલો છે : વસો પર ધૂળના ચર બાઝ્યા છે : પગ ઉઘાડા છે : માથાના અને ઢાઢીમૂછના વાળ અસ્તવ્યસ્ત વધી ગયા છે : દુકાનદારે આ દિવાનાની સાથે બેઠને હસે છે. પણ ‘મહારાજ ! આગલી દુકાને જાઓ !’ એટલું કહેવા જાય તે પહેલાં તો દુકાનદાર એની આંખોની જ્યોત નિહાળી થંભી જાય છે. સુપચાપ પોતાની ‘કોથળીમાંથી’ દસ રૂપિયા લાવીને અતિથિની ઝોળીમાં ધરી દે છે. ‘મશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે !’ એટલો જ આશીર્વાદ દઈ એ મુંગો અતિથિ આગળની દુકાને ચાલ્યો જાય છે.

એવા વેશમાં મુન્શીરામ છ મહિના ભટક્યા. ત્રીસે હજારની આખી રકમ ઉઘરાવી ઢાઢી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી સમા વયોવૃદ્ધ અને દેવતુલ્ય નેતાને પણ જે સમયે ખસે-પાંચસોથી વધુ ફાળો નહોતો મળતો, તે વખતે મુન્શીરામજીને મળેલો આ વિજય અસાધારણ લેખાયો. એ ફળ દેનારી એની તપશ્ચર્યા જ હતી.

રૂપિયા તો મળ્યા, પણ કાર્યકરોનો પ્રશ્ન સાથે આવી

બિલો. ઘરબાર છોડી જંગલમાં જીવન વિતાવવા કોણ તૈયાર થાય ?

એ માટે પણ પહેલ કરવા મુન્શીરામજી જ તૈયાર થયા. એ માટે માણસે વાનપ્રસ્થ બની જવું જોઈએ. પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યો. તેની અસરથી જાલંધરના લાલા શાલિ-આમજી કે જેણે જન્મભર અવિવાહિત રહેવાનું વ્રત લઈ લીધું હતું તે અને બીજા એક પં. ગંગાદત્ત હતા કે જેમને ગૃહસ્થાશ્રમની કરી જાંઝટ નહોતી. તે બેઉ કાર્યકરો તૈયાર થયા.

રૂપિયા મળ્યા, કાર્યકરો મળ્યા, પણ વિદ્યાર્થીઓનું શું ? પોતાનાં સંતાનને પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી વિખૂટું કરવાની છાતી ક્યાં માતપિતાની ચાલે ? એમાં પણ પહેલ મુન્શીરામજીએ કરી, પોતાના જ એ પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર તથા ઈદ્રચંદ્રને એમણે આ નવા પ્રયોગમાં સમર્પિત કર્યા. એનો પ્રભાવ અન્ય મિત્રો પર પણ પડતાં મિત્રોના પુત્રો પ્રાપ્ત થયા.

આ ૧૦-૧૫ બાળકોને લઈને બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો પ્રારંભ ગુજરાનવાલા શહેરમાં કર્યો, પણ તુરંતજ અનુભવ થયો કે શહેરના ગંદા વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ન જ ચલાવી શકાય, એ માટે તો કોઈક તપોવન જેવી જગ્યા જોઈએ.

પણ સ્થળ ક્યાંથી કાઢવું ? મુન્શીરામજી આકાશમાં નજર નાખી અને સાચેસાચ સ્થળ એ આકાશમાંથી જ ઊતરી પડ્યું. હિમાલયની સમીપમાં, ગંગામૈયાને તીરે, હરદ્વારના તીર્થ-ક્ષેત્ર નજીક, મુન્શી અમનસિંહ નામના એક આરોગ્ય-

હીન, સંતતિહીન જમીનદારે પોતાની પત્નીના ધર્મભાવથી પ્રેરાઈને ખેરીઆત દીધેલા એ નવજ્ઞ સો એકરના આખા કાંગડી ગામ પર-જેની ઝાડીઓમાં વાઘ ગજાંતા અને ચોમાસે જ્યાં પહાડમાંથી હાથીઓ ઊતરીને જળકીડા રમવા આવતા-તે પર મુન્શીરામજીનો આત્મા ઠર્યો. ત્યાં એણે પોતાની ધર્મજવાલા પેટાવી. પોતે વાંચેલું હતું કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓએ પૃથક્કરણ કરીને ગંગાના પાણીમાં પ્લેગ તથા કોલેરાનાં જંતુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ શોધી છે. એટલે સને ૧૯૦૨માં-એટલે કે સં. ૧૯૫૮ના ફાગણ વદી ૧૪ ને દિવસે, સાંજે ચાર વાગે એ ત્યાગીએ પોતાનાં ઘરખાર છોડી, પત્ર પ્રહારચારીઓ સાથે એ ભૂમિ પર પગ દીધો અને કાંગડી ગુરૂકુલનાં તોરણ બંધાયાં. વેદકાલના ઋષિ-આશ્રમનું સ્મરણ કરાવતા એ ગુરૂકુલમાં હિન્દી સંસ્કૃતિનું જ શિક્ષણ, માતૃભાષાનું જ શિક્ષણવાહન, સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ પ્રેરણા-સેવન અને એકેશ્વરવાદી વેદધર્મ અંગીકાર થયો. છતાં પશ્ચિમની વિદ્યા સાથે ખારણું ખીડી ન દેવાયાં. હસ વર્ષની ઉંમરે બાલક દાખલ થઈ શકે અને પચીસમે વર્ષે પરિપક્વ બનીને જ બહાર નીકળી શકે, ગરીબી અને બ્રહ્મચર્યનાં મત ધારણ કરે, એવો કડક નિયમ રખાયો.

મુન્શીરામજી એ ગુરૂકુલના ‘ગવર્નર’ નિમાયા. પ્રથમથી જ પોતાનું રૂ. ૮૦૦૦નું ગુરૂકુલ તો એણે અર્પણ કરી

જ દીધું હતું, અને તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં, ગુરૂકુલના નવમા વાર્ષિકોત્સવ વખતે જલધરનો પોતાનો ભવ્ય ખંગલો ને ફૂલવાડીનું પણ દાન કર્યું, જેની કિંમતના રૂ. વીસ હજાર ઉપજ્યા.

શિક્ષણ તો પ્રથમથી જ મફત અપાતું, પણ ભોજન તથા નિવાસનું જે ખર્ચ બાલકો પાસેથી લેવાતું, તેને પણ કાઢી નાખવાનો પ્રસ્તાવ જિલ્લાં એ શિક્ષક મંડળની વચ્ચે ‘એછો પગાર’ લેવાની સ્પર્ધા ચાલેલી. રૂ. ૨ થી ૩૦ સુધીનો માસિક ઘટાડો સ્વીકારવાની આ શિક્ષક બાઈઓની હરિકાઈને પરિણામે બાલકો તદ્દન માફી બની જઈ કુટુંબ-ભાવથી જિભરાવા લાગ્યાં. એવો તો એ સંસ્થાના સ્વાર્પણનો ઇતિહાસ છે.

જીવનની કઠિનતાઓ સામે અડગ ટક્કર ઝીલી શકાય એવી દિનચર્યા યોજવામાં આવી. ત્રણે ઋતુમાં ઉઘાડાં માથાં : ઉઘાડા પગ : કઠકઠતી ઠંડીમાં-એટલે કે ૪૦ ડીગ્રી સુધી પારો જિતરી જાય તેવા દિવસોમાં પણ વહેલા પ્રભાતે ગંગાસ્નાન : પહાડો અને ખરણોનું પરિભ્રમણ : પ્રભાતે ને રાતે ઉપનિષદના ગીત-લલકાર : યજ્ઞ અને અગ્નિહોત્ર : પ્રકૃતિની મસ્તીભર રમતગમતો : અને એ બધાની વચ્ચે વદ્યા કરતી મુન્શીરામ-જીની વાત્સલ્ય-ધારાઓ : એ વાત્સલ્યનું એક દૃશ્ય આવું મળી આવ્યું છે :—

‘વરસાદના આખરી દિવસોની અંધારી રાત હતી. ટમ

ટમ છાંટા વરસતા હતા. ચારે દિશાઓ કાળીઘોર ઘઈ ગઈ હતી. ટીનના છાપરાં પર ટપક ટપક પાણીનાં ટીપાં ટપકવાને લીધે નિદ્રાને વધુ ગાઢ બનાવનારો મર્મર ધ્વનિ ઊઠતો હતો. પતરાથી છળેલા એક ઓટા પર ઘણાં બાળકો કામળીઓમાં સંકોડાઈ સંકોડાઈને પોઢેલાં હતાં. તે વખતે એ ઓટાની પાળે એક ભવ્ય મૂર્તિ ખડી હતી. એના ઠાપા હાથમાં દ્રાનસ હતું ને જમણા ખભા પર લાંબી ખંઠક પડી હતી. એની વિશાળ છાતી પર પીળા રંગનો એક દુપટ્ટો ઓઢેલો હતો. સૂસવતા કાતિલ પવનની અંદર એની દાઢીના કેશ ફરફરતા હતા. એની મોટીમોટી આંખો પ્રેમ અને શાંતિભરી ચિંતાના ભાવો રેલાવતી હતી : અરધી સત ઘઈ ગઈ હતી. પરંતુ એની આંખમાં નીંદ નહોતી. ચોમેર શિયાળવાં બોલી રહ્યાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે ચિત્તાઓના ધુરંદાટ પણ સંભળાતા હતાં. પણ આ મહાન ચોકીદાર તો એ હિંસક પશુઓની સામે અને ઓટા પર ચડી આવતા ઝેરી સર્પોની સામે પોતાનાં બ્રહ્મચારી બાળકોની રક્ષા કરતો બિલો હતો. એ ચોકીદાર મહાત્મા મુન્શીરામજી હતા.'

જેલું જેલું ગુરૂકુળ જોયું તે તમામ મુગ્ધ બની ગયા. અમેરિકાવાસી પ્રવાસી મી. ફ્રેડ્ક, લોર્ડ ઇસ્ટર્લીંગ્ટન, અને માઈકલ સેડલર સરખા પરદેશી માંધાતોએ ને શિક્ષણ-ચાસી-ઓએ કાંગડી ગુરૂકુળની યાત્રા કરી મોંમાં આંગળી નાખી હતી. અને આજથી બાર વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડના મન્નૂરવર્ગનો સમર્થ સરદાર, પાર્લામેન્ટનો તેજસ્વી સભાસદ અને એક કાળે

સામ્રાજ્યના પ્રધાનમંડળનો વડો પ્રધાન મી. રામસે મેકડોનાલ્ડ આર્યાવર્તને પ્રવાસે આવ્યો હતો તેણે પોતાની એ મહાન યાત્રાનાં જ્વલંત સંસ્મરણો ઉલ્લાસભરી વાણીમાં અંગ્રેજ આલમ સન્મુખ નીચે પ્રમાણે ધરી દીધાં છે :

રામસે મેકડોનાલ્ડની દૃષ્ટિએ

‘જેઓએ હિન્દી રાજદ્રોહ વિષે વાંચ્યું હશે, તેઓએ એ ‘શુરકુળ’નું નામ પણ સાંભળ્યું હશે, કે જ્યાં આર્ય-સમાજના બાળકો શિક્ષણ લે છે. આર્ય સંસ્કૃતિનાં ભાવના અને સિધ્ધાંતોનું એ સચોટ આવિષ્કરણ છે. અને આ આક્રમણકારી ધર્મમંડળને બાંહેલા તમામ સંદેહોનું એક કેન્દ્ર છે. સરકાર એ સંસ્થા પર ભકુટી ખેંચી રહેલ છે, પોલીસ અધિકારીઓ એની વિરુદ્ધ લખાણો કરી રહ્યા છે, અને હિન્દી અંગ્રેજો એને ધિકારી રહ્યા છે. એની યાત્રાએ જવા હું દિલ્લીથી રેલગાડીમાં ચડીને ઘસઘસાટ સૂતો ગયો.

‘સવારમાં વહેતો હું હરદ્વાર પહોંચ્યો. પહાડોના દુર્ગની અંદર રમણ ખેલતી ખેલતી ધૂધવતી ગંગા નદીને ખુદાર નીકળી મેદાનને માર્ગે થઈ મહાસાગર સાથે મિલન-યાત્રા આદરવાના આ ખુબદાર પર પોતાના આત્માને ગંગાનાં નીરમાં નવરાવી પાવન કરી લેવાને માટે દૂરદૂરથી આવેલાં, અમરત્વ શોધતાં યાત્રાળુઓ સ્ટેશનમાં ઊભરાતાં હતાં. અરણ્યની ઓઢણીમાં શોભતી ટેકરીઓ ઊંચેથી અમારા ઉપર નિરખતી હતી ને તેની વચ્ચે થઈને અમે કડકડતી ઠંડીમાં પગરસ્તે

પ્રવાસ આદર્યો, નદીને કિનારે પહોંચતાં જ ઊંચા પહાડોનું મહાદેશ્ય ઉઘડવા લાગ્યું અને કોઈ પ્રચંડ દેવાલયના ધુમ્મટો ઊભા હોય તેવા ખરફાંકયા સફેદ હિમાલય-શૃંગોને ચરણે એ બધા ડુંગરાઓ જાણે કે દીન ભક્તિભાવે વંદના કંઈ રહ્યા દેખાયા. નદીનું પ્રત્યેક હિમધવલ મેદાન સૂર્યોદયમાં ઝળહળતું થયું. એવો સૂર્યોદય મેં કદી જોયો નથી.

‘ત્યાંથી અમે ત્રાપામાં બેઠા.’ આસલેટના ડબા ઉપર વાંસડા ઢાળીને બનાવેલ એક તકલાદી ત્રાપો, આંખના એક મિચકારાની અંદર તો અમને મધવહેનમાં ઉપાડી ગયો. ઊંડા ઊંડા ધૂનાઓમાં અમે લહેરથી તરવા લાગ્યા, ત્યારપછી વળી નદીનો પ્રવાહ અમને થપાટો દેવા લાગ્યો અને નાચુક ત્રાપો આમ તેમ ઊછળવા મંડ્યો. વળી પાછું ઊંડું પાણી : ને ફરીવાર પાછાં પાણીનાં ભરખર ચક્કર : ધુમરી ખાતી, વાંક વળતી ને થપાટો ફેટી એ ગંગા પોતાની પીઠ પરના આ નાનકડા બોખને વેગથી ખેંચતી હતી અને અમારી બન્ને બાજુ વાંદરાં બોલતાં હતાં, જંગલનાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ બહાર ડોકાઈ ડોકાઈને પાછાં લાંબા ઘાસની ઓથમાં છુપાઈ જતાં હતાં. એક રેતાળ આરે અમે ચિતર્યા અને એક ધગધગને, ધૂળ ભરેલે રસ્તે થઈને અમે જંગલમાં દાખલ થયા. અમારા માથોઠાથી પણ ઊંચું પીચું ઘાસ ઊંચું હતું : પહાડની શીતળ લહરીઓ હવે અમારી પછવાડે આવતી નહોતી, અને સૂર્ય અમને ખાળતો હતો. આખરે અમે એક લાંબા, સીધા અને

કંઈક ઝાડની છાંયડીવાળા માર્ગ પર આવ્યા. આવે આવે
જેથું તો એક ભિંચા સ્થંભ ઉપર વાવટો ફરકતો હતો :
ચુરકુળ દેખાતું હતું.

“એ શાળા આંહી શા માટે ? જનતાથી દૂર દૂર :
જગતના વાયરા જ્યાં બાળકોના આત્માને સ્પર્શી ન શકે
એવી કોઈ નિર્જનતાને ખોળે શા માટે ? કારણ કે એ કંઈ
સરકારી કોલેજ નહોતી ખોલવી : લલા હિન્દી યુવકોને
નમાલા અંગ્રેજો નહોતા બનાવવા. આર્યાવર્તના સંસ્કારોને
તેઓના પ્રાણમાંથી ઉખેડી લઈ તેને ગદ્ગદ પરદેશી અપલક્ષ-
ણાનું ઘાસ ઉગાડનારી અવિદ્યા નહોતી આપવી : ત્યાં જનનારા
બાલકને તો પોતાની હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ પયપાન કરવાનો,
માતૃભાષા ભારફતે જ જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવાનો, અને પાશ્ચાત્ય
ભાષાજ્ઞાન તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને તો એના શિક્ષણક્રમમાં
ગોણુ સ્થાને જ ગોઠવવાનો આ સંસ્થાનો નિશ્ચય હતો :
એટલું જ નહિ પણ આ સંસ્થાનો અધ્યાસકાળ પૂરો થતાં
વિદ્યાર્થીઓએ પવિત્ર વેદગ્રંથોમાંથી નિતારેલી વિદ્યાને મગજમાં
ભરી અને અંતરમાં ધર્મભાવના ધારણ કરી સ્વામી દયા-
નંદનો જ જ્ઞાન-દીપક ફેરવવા જગતમાં વિહરવાનું ધ્યેય હતું :
પોતાનો નિર્વાહ એણે સરકારી નોકરીમાંથી નહિ, કાયદાના
કાવાદાવામાંથી નહિ પણ વૈદક, ખેતી અને શિક્ષણ સરખા
પ્રજના રોજીંદા છવનની સાથે સંકળાયેલા વ્યવસાયોમાંથી જ
મેળવવાનો હતો. એટલા માટે જ આ શાળાને જગતના

ધોરી માર્ગેથી આવે અને શહેરોથી દૂર રાખવાની હતી. દુન્યવી મારામારીના કોલાહલ ત્યાં પહોંચવા ન જોઈએ, અને શહેરી યંત્રકારખાનાંના ધુમાડાના ઝોછાયા ત્યાં ઊતરવા ન જોઈએ એવી રચના કરવાની હતી. એ સંસ્થામાં શિક્ષણ-શાળા અને સાધુમઠ એ જન્મે તરવોનો સમન્વયમ કરવો હતો. માટે જ મુન્શીરામે જંગલ શોધ્યું.

*

*

*

‘અધિકારશાહીની દૃષ્ટિમાં તો આ બધું ગોટાળાભર્યું થઈ પડ્યું છે. એના શિક્ષકમંડળમાં કોઈ અંગ્રેજ ન મળે, શિક્ષણના વાહન તરિકે અંગ્રેજી ભાષા ન મળે, પંજબ યુનીવર્સિટીએ ઠરાવેલાં પાઠ્યપુસ્તકોનો આંહી ઉપયોગ નહિ, યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં કોઈ વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવે નહિ, ગુરૂકુળ પોતે જ પોતાની પદ્ધતિએ આપે ! આટલો આટલો વિરોધ જોતાં જ તાત્કાલિક બનતા અધિકારીઓના મોંમાંથી હેરાનભર્યો ઉચ્ચાર નીકળતો કે ‘રાજદ્રોહ !’ પરંતુ ગુરૂકુળ ઉપરનો આ ફેંસલો આખરી નહિ લેખાય. મેકોલેના લખેલા ૧૮૩૫ના ખરીતા પછી, હિન્દી કેળવણીની અંદર આ એક અસાધારણ ક્રાંતિ હતી. મેકોલેના ખરીતાનાં શૈક્ષણિક પરિણામો ખટકતાં તો હતાં એકેએક હિન્દીને, પણ એ વેદનાને નવા પ્રયોગોમાં રેડી દેનાર તો આ ગુરૂકુળના સ્થાપકને એકને જ મેં જોયો.

‘પ્રતાપ છાંટતી છટાથી ડગલાં દેતી એ ઊંચી અને ભવ્ય .

આકૃતિ અમારો સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવે છે. આધુનિક સંપ્રદાયનો ચિત્રકાર ઇસુ ખ્રિસ્તના ચિત્રને માટે નમૂના તરિકે સ્વીકારે એવી એ માનવ આકૃતિ ! અને મધ્ય યુગની અભિરૂચીવાળો કલાકાર એમાંથી સંત પીટરની શકલ સરજે એવી એ મુખમુદ્રા !

‘મહાત્માજી અમને નમસ્કાર કરીને ઓ અક્ષરે શોભતા સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. મારા ઓરડાની અંદર એક મેજ પર ફૂલ સરખું શ્વેત વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર બે પીત્તળનાં ફૂલદાન મુકેલાં. આથી વધુ મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી યે નહિ મળ્યો હોય. અમારા હાથ પર એક નોકર પાણી રેડે છે, હાથમાં ટુવાલ આપે છે, અને જોડા બહાર જ કાઢીને અમે રસોડામાં જઈએ છીએ. મહાત્માજી અન્નદેવની પ્રાર્થના ઉપાડે છે, અને અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. લોજન પરની અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે, પણ આજ સાંભળી તે તો અદ્વિતીય હતી. અમારા યજમાન મહાત્માનો બુલંદ અવાજ સંસ્કૃત સ્વરે ઉપર લંબાણથી ઠરતો ઠરતો એ આભાર-સ્તવનમાંથી સંપૂર્ણ સંગીત સર્જાવતો હતો.

‘લોજન પૂરું થયે અમે યાજ્ઞાને ચાલતી જોવા ગયા. ચારે દિશામાં સુવ્યવસ્થા અને પ્રસન્નતા જ મહોકે છે. તેજસ્વી ચળકતી આંખોવાળા નાના બહુકો અને ગંભીર મુખમુદ્રાવાળા મોટી વયના બ્રહ્મચારીઓ, માટીમાંથી આકાર રચતા, એક

ધોરી માર્ગેથી આવે અને ચહેરોથી દૂર રાખવાની હતી. હુન્યવી મારામારીના કોલાહલ ત્યાં પહોંચવા ન જોઈએ, અને ચહેરી યંત્રકારખાનાંના ધુમાડાના ઝોછાયા ત્યાં ઊતરવા ન જોઈએ એવી રચના કરવાની હતી. એ સંસ્થામાં શિક્ષણ-શાળા અને સાધુમઠ એ બન્ને તત્ત્વોનો સમન્વયમ કરવો હતો. માટે જ મુન્શીરામે જંગલ શોધ્યું.

*

*

*

‘અધિકારશાહીની દૃષ્ટિમાં તો આ બધું ગોટાળાભર્યું થઈ પડ્યું છે. એના શિક્ષકમંડળમાં કોઈ અંગ્રેજ ન મળે, શિક્ષણના વાહન તરિકે અંગ્રેજી ભાષા ન મળે, પંજાબ યુનીવર્સિટીએ કરાવેલાં પાઠ્યપુસ્તકોનો આંહી ઉપયોગ નહિ, યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં કોઈ વિદ્યાર્થીને ચોકલવામાં આવે નહિ, ગુરૂકુળ પોતે જ પોતાની પદ્ધતિઓ આપે ! આટલો આટલો વિરોધ જોતાં જ તાત્કાલિક બનતા અધિકારીઓના મોંમાંથી હેરતભર્યો ઉચ્ચાર નીકળતો કે ‘રાજદ્રોહ !’ પરંતુ ગુરૂકુળ ઉપરનો આ ફેંસલો આખરી નહિ લેખાય. મેકોલેના લખેલા ૧૮૩૫ના ખરીતા પછી, હિન્દી કેળવણીની અંદર આ એક અસાધારણ ક્રાંતિ હતી. મેકોલેના ખરીતાનાં ચોચનીય પરિણામો ખટકતાં તો હતાં એકેએક હિન્દીને, પણ એ વેદનાને નવા પ્રયોગોમાં રેડી દેનાર તો આ ગુરૂકુળના સ્થાપકને એકને જ મેં જોયો.

‘પ્રતાપ છાંટવી છટાથી ડગલાં દેતી એ ઝિંચી અને બળ્ય .

આકૃતિ અમારો સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવે છે. આધુનિક સંપ્રદાયનો ચિત્રકાર ઇસુ ખ્રિસ્તના ચિત્રને માટે નમૂના તરિકે સ્વીકારે એવી એ માનવ આકૃતિ ! અને મધ્ય યુગની અભિરૂચીવાળો કલાકાર એમાંથી સંત પીટરની શકલ સરજે એવી એ સુખમુદ્રા !

‘મહાત્માજી અમને તમસ્કાર કરીને એ અક્ષરે શોભતા સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. મારા ઓરડાની અંદર એક મેજ પર ફૂલ સરખું શ્વેત વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર એ પીત્તળનાં ફૂલદાન મૂકેલાં. આથી વધુ મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી થે નહિ મળ્યો હોય. અમારા હાથ પર એક મોઝર પાણી રેડે છે, હાથમાં દુવાલ આપે છે, અને જોડા બહાર જ કાઢીને અમે રસોડામાં જઈએ છીએ. મહાત્માજી અન્નદેવની પ્રાર્થના ઉપાડે છે, અને અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. લોજન પરની અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે, પણ આજ સાંભળી તે તો અદ્વિતીય હતી. અમારા યજમાન મહાત્માનો ખુલ્લું અવાજ સંસ્કૃત સ્વરો ઉપર લંબાણથી ઠેરતો ઠેરતો એ આભાર-સ્તવનમાંથી સંપૂર્ણ સંગીત સર્જાવતો હતો.

‘લોજન પૂરું થયે અમે ચાળાને ચાલતી જોવા ગયા. ચારે દિશામાં સુખવસ્થા અને પ્રસન્નતા જ મહેકે છે. તેજસ્વી ચળકતી આંખોવાળા નાના બહુકો અને ગંભીર સુખમુદ્રાવાળા મોટી વયના બ્રહ્મચારીઓ, માટીમાંથી આકાર રચતા, એક

સાથે પાઠ બોલતા. સ્લોકો લલકારતા, અને શિક્ષકોનાં પ્રવચનો સાંભળતા, વર્ગમાં બેઠા છે. વર્ગો પૂરા થાય છે કે તુરત રમતના મેદાન પર મેદની જામે છે : પ્રત્યેક બાલક પોતાના ગુરુદેવને પદસ્પર્શ કરી અંજલિ બેડી વંદના દેતો જાય છે.

‘સંધ્યાના શીતળ સમયે અમે જંગલમાં ફરીએ છીએ, અને મહાત્મા મુન્શીરામ અમને વાતો સંભળાવતા જાય છે. એ વસ્ત્રો : એ શરીરનો મરોઠ : એ લાંબો ઠંડ : એ દેહની આકૃતિ : એ બધાં મારી બાહ્યાવસ્થામાં મેં પ્રત્યેક રવિવારે નિરખેલાં ગેલીલીનાં ચિત્રોમાંની ઇંસુની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. સૂર્યાસ્તના દેદીપ્યમાન પ્રતાપમાં પશ્ચિમ દિશા પ્રજ્જ્વલતી રહી છે : માથા પરનો અર્ધચંદ્ર ધીરે ધીરે રૂપાવરણી પ્રભા ધરતો જાય છે; રાત્રિનું વાતાવરણ સ્તબ્ધ બનવા સાથે લાંબું ઘાસ પણ શાંતિ ધારણ કરે છે : જીવજંતુનાં હલચલન પણ સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે : અને અમારા ઉપર ઠંડી ઊતરે છે. આખું ગુરુકુળ અંધકારમાં ડૂબ્યું છે. પરંતુ વચલા ખંડના બારણામાંથી અગ્નિના ભડકા દેખાય છે. મત્રોચ્ચાર કરતા બટુકેના સૂરોથી એ મેદાન ગુંજી ઊઠ્યું છે. સાઠડીઓ ઉપર અને ઘાસ ઉપર નાના નાનાં સ્વેત બટુકો બુદ્ધની પ્રતિમાઓ જેવાં બેસી ગયાં છે. એ નથી હલતાં ચલતાં, કે નથી અમારી સામે બેતાં : એકત્રિત પૂજા પૂરી કરીને હવે તેઓ પ્રત્યેક પોતાની પ્રધાન્ત ધ્યાનમગ્નતામાં એકાકી બની બેસી રહ્યાં છે.

‘ભીતરમાં, ખંડની વચ્ચે જોદેલા એક ખાડાની અંદર અગ્નિ સળગે છે, એની સામે ગૃહપતિઓની પંક્તિ બેઠી છે, અને એની ચોમેર વીંટાઈને બ્રહ્મચારીઓ બેઠેલ છે. એ બધા અગ્નિહોત્ર નામની એક અતિ પ્રાચીન ક્રિયા કરી રહ્યા છે. જ્વાલાને અજવાળે અમે જોઈએ છીએ કે ગૃહપતિ પોતાની સામે પડેલા કટોરામાંથી ચમચી ભરીને કંઈક અગ્નિમાં હોમે છે, તુરંત જ જ્વાલા છલંગ મારે છે અને બહુકે એકસાથે ગાય છે કે ‘પ્રભુને, સર્વજ્ઞને, જ્ઞાનદાતાને, પરમ જ્યોતિને અમે અર્પણ કરીએ છીએ.’ પછી વિરામ ખાય છે ને જ્વાલા શમી જાય છે. ફરીવાર આહૂતિ છંટાય છે ને ફરીવાર જ્વાલા ચડે છે. આખો ચોરડો પીળી પ્રભાધી ઊભરાય છે, અને દિવાલો પર બીંબણ પડછાયા નાચી ઊઠે છે. ફરી વાર પાછા બાલસ્વરો સ્તવન ગાય છે કે ‘ઓ પ્રભુ! તને-સર્વશક્તિમાનને અમે અર્પણ કરીએ છીએ.’ એમ ફરી વિરામ, ફરી જ્વાલાના આરોહ ને ફરીવાર સ્તવન ચાલ્યા જ કરે છે. ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે અને અગ્નિ યોગવાય છે. કેવળ તારાઓ જ ગુરૂકુલના યોગાનને અજવાળતા ટમટમે છે.

‘ફરી વાર અમારા હાથ પર નોકર પાણી રેડે છે અને ઉધાડે પગે અમે ખુટલી હવામાં રાત્રિ-યોજન કરવા માટે સાઠડી પર બેસીએ છીએ. અમારી સન્મુખે જ ગંગા પથ્થરો વચ્ચે મધુર રાગે ગાતી ચાલી જાય છે. ઊંચા ઊંચા ઘાસનાં

કૂલો અંદ્રની સલામાં નાચે છે. અરણ્ય આખું કેમ બાણે
 ઓકળલર્ચું હોય તેમ ઝળકે છે અને દૂરદૂરથી સંભળાતા
 વાયુના સુસવાટા મને પ્રેતોનું ને રાહબુલ્યા આત્માઓનું સ્મરણ
 કરાવે છે. બાણે કે સ્વપ્નમાં મને કોઈ કહેતું લાગે છે કે
 ‘અમે બીજું કશું નથી માગતા, અમને ફક્ત એકાન્તે પ્રભુ-
 પૂજા કરવા દો ! રે, શું એ પણ રાજદ્રોહ ?’

‘રાજદ્રોહ ! હા, રાજદ્રોહની શંકાના અપરંપાર ઓછાયા
 આ પવિત્ર તપોવન ઉપર છવાતા જ આવ્યા છે. સરકાર
 પ્રત્યેના રાજદ્વારી અસંતોષનું જે દેશબ્યાપી આંદોલન પ્રસ-
 રેહું હતું, તેના તમામ વાયરા બાણે કે ગુરૂકુલમાંથી જ
 છૂટતા હોય તેવા સંદેહ સરકારી દૃઢ્યમાં રમતા હતા.
 દેશના કોઈ પણ ખૂણાખાંચરામાં કર્યો પણ સરકાર વિરૂદ્ધનો
 ખળખળાટ બિઠે-એટલે એનો આરોપ આર્યસમાજના આ
 મથક ઉપર : લાલા લજપતરાય અને સરદાર અણતસિંહ
 આર્યસમાજીઓ, માટે એનું પ્રેરણાસ્થાન આ ગુરૂકુલ : તમામ
 વિશ્લવકારી ટોળીની બાણે કે આ બખોલ : તમામ કાવતરાં
 અને કારસ્તાનોનું આ આશ્રયસ્થાન : એવા સંદેહ પરથી
 સરકારે ગુરૂકુલના ઊંડાણ સુધી ગુપ્તચરો પહોંચાડી દીધા.
 અને તેઓએ આ શ્રદ્ધાચારીઓના આશ્રમને અળખામણે
 કરનારા અહિવાલો સરકારમાં રજૂ કર્યાં.

આ મુનિત તપોવનની સામે સંશયભરી વાતો વડે
 સરકારના કાન બંધેરનાર કોણ હતા ? પાદરીઓ અને

મુસલમાન અધિકારીઓ હતા. બન્ને વર્ગને મન આર્યસમાજ બયાનક રિપુ સમાન હતો. અને સરકાર પણ પ્રથમથી જ આ આશ્રમની શિક્ષણ-પ્રણાલીના નવા તેજથી એટલી તો ચોંકી ઊઠી હતી કે પાદરીઓની બંભોરણીને એણે સત્તાવાર સત્યસ્વરૂપ માની લીધી એમાં અચંબો નહોતો. સરકારે તો સંયુક્ત માંતના એક પ્રવીણ પોલીસ અધિકારીને રોકી આખા આર્યસમાજની ચળવળ પર એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખાવ્યો કે જેમાં એ મંડળને બન્યું તેટલું નીચે પછાડવાના પ્રયત્નો થયા છે.

પરંતુ એ સરકારી સંશયના ગાઢ અંધારા વચ્ચે, માનવ જાત કશી થકે તેવા બધા કાવાદાવાની સંભાવના વચ્ચે, નિર્ભય વીર મુન્શીરામ પોતાના તપોવનમાં ઝંકારના લલકાર કરાવતાં લગારે અચકાયા કે થડકયા નથી. છપી પોલીસના જાસૂસોથી લઈ વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ સુધીના અનેક સત્તાધીશોએ શુરૂકલની મુલાકાતો લીધી. તમામની નજરે એક અને એક જ દૃશ્ય દેખાતું ગયું. તમામે એ લાગીરથીના તટ ઉપર વેદકાલના આયાવર્તનો અવતાર નિહાળ્યો. અગ્નિ-હોત્રની જ્વાલા, બ્રહ્મચર્યના તેજપુંજો, ગર્વજર ઉચ્ચ મસ્તક લઈ ફરનારાં મનુષ્યો, છતાં નિઃસ્વકાય અને નિરભિમાની અતિથિ-સંકાર દેખ્યા.

ફેફસાની નજરે

અને સરકારની સમસ્યાનાં વાહણાં વિખેરનાર એક તેજનો

ગોળો છેક અમેરિકામાંથી આવી પહોંચ્યો. એ મહાન દેશનો એક સુવિખ્યાત શિક્ષણકાર, જેનું નામ મી. માયરન એય, ફ્રેલ્મ્સ હતું, તે ઇ. સ. ૧૯૧૧ની અંદર, હિન્દી સરકારની તમામ દહેશતો પોતાના મગજમાં ભરીને, પ્રથમથી જ ભરમાયેલું વહેમાયેલું હૃદય લઈને તપોવનને આરે ઉતર્યો. એક દિવસ નહિ, બે ચાર દિવસ નહિ, પણ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ એ ચકોર મુસાફરે ગુરુકુલમાં ઉતારો રાખી એની રજેરજ ભવન-ચર્યા તપાસી લીધી. ત્યાં એણે આર્ય-ત્વને ઘડાતું દીઠું. પોતાના નિરીક્ષણની ઉશ્ચ આગમાંથી શુદ્ધ કંથન રૂપે સિદ્ધ થયેલી એ સંસ્થાનું વૃત્તાંત આ અમેરિકા-વાસીએ, એક પછી એક નવ લેખો દ્વારા અલ્હાબાદના એંગ્લો-ઇન્ડિઅન વર્તમાનપત્ર 'પાયોનિયર'માં પ્રગટ કર્યું. સરકારના કાળમમાં ઊઠેલા રાજદ્રોહના ફેફસાટની એ પર-દેશીએ સારી પેઠે હાંસી કરી કાઢી; અને સરકારની ફળવણી ઉપર પ્રહારો વરસાવતી એ નિષ્પક્ષપાતી લેખમાળામાં, ગુરુકુલના ખાલકોનાં અભ્યાસ, રીતભાત, ચારિત્ર વગેરે પર સ્તુતિ ઢાળતી એ વિદેશી કલમ લખે છે કે—

‘આશ્રમની અંદરના મારા છ અઠવાડીઆના વસવાટ દરમિયાન મેં એક પણ રીસાયેલી મુખમુદ્રા નથી દીઠી, એક પણ ઉતાવળીઓ અથવા ક્રોધાળ ઉચ્ચાર નથી સાંભ-ળ્યો, કે એક પણ બાળકમાં અસંતોષ, અસુખ અથવા અણોસરાપણ (Homesickness) નું ચિહ્ન સરખું નથી

દેખ્યું. x x x ઉનાળામાં સળગતા મધ્યા પછુ તે બચ્ચાં ઉઘાડે પગે હંમેશાં આનંદથી ચાલ્યાં જાય છે. ઠંડીનો પારો ૪૦ ડીગ્રીએ ઊતર્યો હોય ત્યારે પણ બ્રહ્મચારીઓ તાપણી તાપતા નથી. કેવળ લહેરને ખાતર તેઓ કોઈ કોઈ વાર તો એક દિવસમાં જ બાર ગાઉનું ચક્કર લઈ આવે છે. તરતાં તો ચોથા વર્ગ ઉપરના તમામને આવડે છે અને ઘણા કુમારો તો હરદ્વારથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી, એકી સાથે ઢોઢ ઢોઢ ગાઉ સુધી તરી જાય છે; કઠિનમાં કઠિન શારીરિક મહેનતમાં તેઓ હસતા હસતા ઉતરી જાય છે. નદીના વહેનનો ધસારો અટકાવવા માટેની વિશાળ દિવાલ તેઓએ જ સ્વહસ્તે બાંધેલી છે. નદીના તોફાની પૂરથી હરદ્વાર જવાની સડક તૂટી ગયેલી, તેનાં નાળાં અને ગરનાળાં તેઓએ જ જાતમહેનતથી નવેસર બાંધ્યાં હતાં. મુન્શીરામ-જીએ મને એક વખત કહેલું કે ‘હૈદરાબાદ તરફ એક વાર જીવણ જળપ્રવૃત્તિ થયો. કુમારોએ એ સમાચાર છાપામાંથી વાંચ્યા. મેં તેઓને એક શબ્દ પણ નહોતો કહ્યો. પણ તેઓએ મારી પાસે આવીને એક સભા બરવાની મરજી જણાવી, મેં હા પાડી. પણ હું સભામાં ન ગયો. મને પાછળથી જાણ થઈ કે તેઓએ પંદર દિવસ સુધી ઘી, દૂધ અને દાળ વગર ચલાવી લઈ, બચત રકમ એ હોનારતનાં ભોગ થઈ પડેલ માણસોને મોકલવા ઠરાવ કર્યો હતો. અને બલિહારી તો એ હતી કે સ્વામી નિત્યાનંદ નામના એક સંન્યાસીને કૃત્ત તે આર્યસમાજ હોવાના જ શુના

બદલ હૈદ્રાબાદ રાજ્યે હદયાર કરેલો છતાં પણ કુમારોએ હૈદ્રાબાદને આ મદદ મોકલી !

‘એક વાર પાસેના ગામમાં ગામ લાગી. એ વખતે રાત હતી. છતાં કુમારો ત્યાં પહોંચ્યા, અને ઉઘાડે પગે, જવાણાઓમાં અંપલાવી, તેઓએ લોકોના જાનમાલ બચાવ્યાં.’

‘અમારા આશ્રમમાં એકવાર એકસામટા અદાર જણા ટાઇફાઇડ તાવમાં પટકાયા. તે વખતે કુમારોના સ્વાર્પણે એમને બચાવ્યા. આખી રાત તેઓ દર્દીની સારવાર કરતા અને દિવસે અભ્યાસ ચલાવતા.’

શુરકુલના સ્નાતકોએ હિન્દી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તો એટલો ફાળો આપ્યો છે કે દર સાત સ્નાતક દીઠ એક તો અવશ્ય સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર બન્યો હશે. શુરકુલે વેદ ધર્મના નામાંકિત ઉપદેશકો નીપજાવ્યા છે. દક્ષિણ પ્રદેશનું વૈદિક-મીશન શુરકુલના જ સ્નાતકો ચલાવી રહ્યા છે. ત્રણ સ્નાતકો તો પૂર્વ આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચાર માટે પર્યાટન કરી આવ્યા છે. એકંદરે ૭૦ ટકા સ્નાતકો અત્યારે જાહેર સેવામાં જ ધૂમી રહ્યા છે. આટલી સેવા અન્ય કોઈ પણ જાહેર સંસ્થાએ હજી નથી નોંધાવી. અસહકારના યુગમાં કોઈ પણ અન્ય રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં કારાગૃહની ખરદાસ્ત કરનાર શુરકુલના જ સ્નાતકો હતા. પરજાતિમાં લગ્ન કરનારી સહુથી મોટી સંખ્યા પણ શુરકુલની અંદરથી જ નીકળી છે.

અને આ ગુરુકુળની પ્રેરણાનાં જળ પી પીને તે આર્યાવર્તની ભૂમિમાં ઠેર ઠેર ગુરુકુળોના અંકુરો ફૂટી નીકળ્યા છે. આ મહાન વડલાની ખાર વડવાઈઓની છાંયડી નીચે અત્યારે એક હજાર પ્રજ્ઞાચારીઓને તપોવનની કેળવણી મળી રહી છે. એક કન્યાગુરુકુળ દિલ્હીમાં જન્મ્યું છે, ને એક આયુર્વેદિક કૌલેજ પણ ચાલે છે. સરકાર તરફથી આ બધા શિક્ષણ-પ્રચારની તપાસ સમિતિ નીમાઈ હતી, અને એ સમિતિએ આયુર્વેદિક કૌલેજનાં મુક્તકંઠે સ્તુતિગાન કર્યાં હતાં. પરંતુ એને સહાય કરવાની બલામણુ લખવા જેટલી હિંમત એ સમિતિની છાતીમાં નહોતી. બલામણુ થઈ હોત તો પણ ગુરુકુળે તેનો ઇન્કાર જ કર્યો હોત. સ્વાશ્રય તો એના પ્રાણદાતા શ્રી મુન્શીરામજીનો જીવનમંત્ર હતો.

કમલાગ્યે ગંગામૈયા એક વર્ષ પર કોપાયાં હતાં અને ગુરુકુળનાં મકાનો એ ગળી ગયાં હતાં. આજે એ ઇમારતોને અભાવે પ્રજ્ઞાચારીઓ પારાવાર સંકટો સહે છે. પરંતુ પ્રભુ પર શ્રદ્ધા પોકારીને તેઓએ આ જ માસમાં ગુરુકુળની રીઘ્ય-જયન્તી ઉજવવા નિમિત્તે દસ લાખ રૂપિયાની ભિક્ષાનો આહ્વાન ગજવ્યો છે.

પંદર વર્ષ સુધી એ પોતે વાવેલા વડલાને આત્મતેજનાં નીર સીંચી સીંચી મોટો કરી લીધા પછી, એ મમતા પણ છેદી નાખવાનો અવાજ મુન્શીરામજીનાં અંતરમાં એક દિવસ ગુંજ બિઠ્યો. ગુરુકુળનાં પ્રેમ-બંધનોમાંથી એ તપસ્વીને

આખી વસુંધરાએ પોતાના વિશાળ કુટુંબની સાર લેવા સાદ દીધો. મુકિત : પરબ્રહ્મ સાથેનું અંતિમ મિલન : એ વેદધર્મે કલ્પેલી છેલ્લી ભૂમિકા : એની મુસાફરીએ ઉપડેલો યાત્રાળુ અંતરિયાળ રોકાઈ જાય નહિ, તે માટે તેા જીવનના ચાર આશ્રમેા ઠરાવ્યા છે. એમાંના છેલ્લા સંન્યસ્ત આશ્રમની અંદર પ્રવેશવાનો સમય મુન્શીરામજીને માટે આવી પહોંચ્યો.

એ માટેની માનસિક તૈયારી સતત ચાલુ હતી પણ એમને રાજીંદા કાર્યો કરતા ડેખી કોઈને શંકા જ ન આવે કે એ સદાનો ત્યાગ કરવાના છે. એ જ જૂની લગનીથી પોતે હરરોજની ફરજો અદા કરે જતા હતા. છેવટે સંવત ૧૯૭૪ના વૈશાખ શુદ્ધ પડવાનો એ પ્રયાણ-દિન આવી પહોંચ્યો. આગલી સાંજે પહેલાં તેા પોતે મુખ્ય બ્રહ્મચારીઓને જોલાવ્યા-ઉપદેશ આપી કરીને વિદાય લેવાનો નિર્દેશ કરવા યત્ન કર્યો પણ વધુ જોલી ન શક્યા, અવાજમાં ફરક પડી ગયો. જલદી વિદાય-જોલ પૂરા કરી લીધા.

એ વિદાય-યાત્રાતું દૃશ્ય અતિ કરુણ હતું. સૌની આગળ મહાત્મા મુન્શીરામજીની વિશાળ ભૂર્તિ પીળો દુપટ્ટો ધારણ કરી અને હાથમાં દંડ લઈ ચાલતી હતી. તેની પછી રનાતકો, પછી બ્રહ્મચારીઓ વગેરે નિઃસ્તબ્ધ શાંતિથી ચાલતા હતા. ચાલતું ચાલતું સરઘસ ત્યારે અધ્યાપકોનાં કુટુંબો રહેતાં હતાં તે જગ્યાએ આંખું ત્યારે મુન્શીરામજીનો પૌત્ર રોહિત ‘દાદા ! દાદા !’ કરતો અને

રહતો રહતો દોડ્યો, પણ એ તરફ નજર સરખીય કર્યા વગર, પોતે ધીરગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા.

નવા સ્થાને જઈ પોતે એકલા જ ત્યાં રાત રહ્યા અને વળતે દિન, સંવત ૧૯૭૪ના વૈશાખ પ્રતિપદાને પ્રભાતે દાઢી, મૂછ અને મસ્તકના કેશતું નિર્મૂલ્ય મુંડન કરાવી, ગુરકુલનો પીળો દુપટ્ટો ઉતારી એણે ભગવો અંચળો અને કમંડળ ધારણ કરી લીધાં. મુન્શીરામજી મઠીને એ.શ્રધ્ધાનંદ સંન્યાસી બન્યા. એ ને એ દેહે બાણે નવો અવતાર લીધો.

રાજદ્વારે સંન્યાસી

પરંતુ શ્રધ્ધાનંદના તો સંન્યાસની પણ એક અપૂર્વ જ તવારીખ લખાવાનું સફળયુગ હતું. ભગવાં વસ્ત્રો માનવ જાતને માટેના રાજપ્રકરણી યુદ્ધમાં પણ સ્વાર્પણનો કેવો રૂડો વાવટો ફરકાવી શકે તેની ખાત્રી આ સંન્યાસીને હાથે દુનિયાને ધવી નિર્માયેલી હતી.

પાંચ વર્ષો મુધી એ વૈરાગ્યની સાધનામાં જગતની નિર્જનતાને જોળે દટાઈ રહ્યા. પાંચ વર્ષ મુધી હિમાચળનાં શિખરો સાથે આ વિશ્વના ભેદોની શુભ વાતો ચલાવી.

પ્રહાર્યપાલન અને આચારશુદ્ધિરૂપી સાચા આત્મિક સ્વરાજના સંદેશા વડે ગામોગામ ભરી દીધાં, ધોળપુરના મુસ્લિમ દીવાને એક મંદિરનો ભાગ તોડાવી ત્યાં બહોર પાયખાનાં કરવાનો ઇરાદો રાખેલ ત્યાં સફળ સત્યાગ્રહ કરી દીવાનની અકબલ ઠેકાણે આણી, ગઢવાળમાં હુકાળનિવારણનું કામ કર્યું. અને છઠ્ઠા વર્ષની પહેા ફાટતાં તો રણુશીંગાના ધનનિ એના કાન પર અથડાયા, અંચળો ખખેરીને સંન્યાસીએ નિર્જનતાને સલામ કરી. શાંતિનાં પાથરણું સંકેલી દીધાં. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનો વૈભવ એને વસમો થઇ પડ્યો, એકાંત આકરી ખની. કેમકે પોતાની જન્મભૂમિના ઢેહ પર એણે રાઉલેટ કાયદા રૂપી ફણીધરને ભરડો લેતો બાળ્યો.

૧૯૧૯નું એ ચાદગાર સંવત્સર : આખા દેશમાં પુણ્ય-પ્રકોપ-ભભૂકી ઊઠ્યો છે. ચાહે તેવા નિરપરાધી પ્રજાજનને પણ, અરધી રાતની સુખભરી નિદ્રામાંથી, વિના વાંકે, કેવળ રાજદ્રોહના સાચા યા બનાવદી શક ઉપરથી જ ઢંદોળીને સરકારની પોલિસ પલકારાનો અંદર બેડીઓ પહેરાવી ઉઠાવી જઈ શકે, અદાલતમાં એના પર આરોપ સાબિત થયા વગર પણ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એને પોલિસ કરાવાસમાં પૂરી રાખી શકે, તેવા એ કાળા કાયદા સામે કરોડો માતાઓ, પત્નીઓ બહેનભાઈઓ અને બાળકોના વિલાપસ્વર સંભળાયા. અને મહાત્મા ગાંધીજીએ એ કાયદા સામે સત્યાગ્રહનો મહાદંડ ઉગાર્યો. એ સત્યાગ્રહની અંદર સંન્યાસીએ પોતાના ઢેહને રમતો મેલી દીધો.

પોતે જ લખી ગયા છે—

‘લાંબા કાળથી હું’ જેલની વાટ જોતો હતો. રૌલટ બિલ વડી ધારાસભામાં રજૂ થયું અને સમસ્ત હિંદમાં હીલચાલ મચી ગઈ. ગુરૂકુલના એક સ્નાતકને આશીર્વાદ આપીને મેં દિલ્હીમાં ‘વિજય’ નામનું દૈનિક પત્ર શરૂ કરાવ્યું. એમાં ત્રણ મુખ્ય લેખ કેમાનુસાર નીકળ્યા. એનું મથાળું હતું ‘અમારી છાતી પર પિસ્તોલ.’ એ લેખોએ પ્રાંત-પ્રાંતમાં ધૂમ મચાવી. દિલ્હીમાં એની એટલી માંગ વધી કે સાત દુનર પ્રત છાપવા પછી પણ સેંકડો ઉત્સુક મનુષ્યો નિરાશ બની પાછા ગયા. ઉર્દુ રાણીના પાટનગર દિલ્હીમાં હિન્દી દૈનિકની આટલી ખપત ! દરેક આર્થ નારીને ‘વિજય’ એટલું વડાલું હતું કે, રાયબહાદુરોની પત્નીઓ પણ પતિ ‘વિજય’ને તાજે અંક હાથમાં લઈને ઘેર ન આવે તો ઘરમાં પગ મૂકવા ન દેતી.

‘આંદોલન તો પ્રચંડ બન્યું.’ એ જ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની ઘોષણા કરી, હું એ આંદોલનમાં કઈ રીતે સામિલ થયો એની કથા કેટલીયે વાર બહાર આવી ગઈ છે. મારા પરમ મિત્ર સ્વ. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેના મુખ્ય શિષ્ય મિસ્ટર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (મિસ્ટર અને શાસ્ત્રી એ બેના મેળ મળતો નથી પણ એમને તો એ જ મંજૂર છે.) ને હું પં. માલવિયાજીની પ્રેરણાથી મળવા ગયો. મારા

* આજે આપણને સાત દુનર પ્રત તો માત્રની લાગે છે.

મળવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે રાઉલેટ-ખરડાને મંજૂર કરાવવા નોકરશાહી ખડે પગે તાત્પર થઈ રહી છે, અને હિન્દી સભા-સદ્દો પોતાની નારાજી બતાવવા એ સભામાંથી ઊઠી જાય તો શાસ્ત્રીજીએ પણ એમની સાથે ઊઠી જવું. મેં શાસ્ત્રીજી સાથે આ ચર્ચા ઉપાડી અને એમણે મને કહી દીધું કે પોતે તો ગાંધીજીની જાહેરાતની વિરૂદ્ધ કલમ ઉપાડનાર છે. મેં કહ્યું કે જો પોતે ગાંધીજીના અભિપ્રાય કે કૃત્યો માટે જવાબદાર નથી તો નાહક કુહાડીના હાથા બનવાથી શો લાભ છે ? એ કશું જ કાને ન ધરતાં જ્યારે એમણે કહ્યું કે ‘વિરૂદ્ધ અવાજ ઊઠાવવો એ મારી ફરજ છે’ ત્યારે મેં જવાબ દીધો કે ‘તો પછી સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરવાની મારી પણ ફરજ છે.’ એ રીતે મારે માટે સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી મૂકવાનું આવશ્યક બન્યું.’

‘શાસ્ત્રીજીને મળીને પાછાં વળતાં તુરત એમણે ગાંધીજીને તાર કર્યો, ત્રીજે જ દિવસે ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા, એટલે સ્વામીજીએ તા. ૫ કે ૬ માર્ચ ૧૯૧૬ ના રોજ પહેલી જ વાર રાજનૈતિક આંદોલનમાં ભાગ લેવાની જાહેરાત કરી. પંદર દિવસ ગાંધીજી સાથે મુંબઈ, સુરત, બરૂચ, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે ધૂમીને પાછા દિલ્હી આવ્યા. અને એમના હાથમાં એક સરકારનો ખાનગી પત્રવ્યવહાર આવ્યો. એ હતો તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડનો, હિન્દી વજીર મિ. મોન્ટેશુ પર સાંકેતિક ભાષામાં ગયેલો તાર. એમાં લખ્યું હતું:—

‘આંદોલન સખત ચાલી રહ્યું છે. મહાત્મા મુન્શીરામ, કે જેમણે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ એવું નામ ધારણ કર્યું છે, તેણે ગાંધી સાથે સહકાર કર્યો છે. ઘણા ય કાળથી એ પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક નેતા રહ્યા, અને સામાજિક સુધારામાં પણ એણે બહુ ખ્યાતિ મેળવી છે. હવે જણાય છે કે એને રાજકીય આંદોલનમાં પણ મથકુર બનવું છે. જોવું છે કે એનામાં સહન કરવાનું કેટલું પરાક્રમ છે. એનો મોટો છોકરો થોડો સમય ખ્યુનોએરીસ નગર (દક્ષિણ અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત નગર રાજધાની)માં પ્રસિદ્ધ વિશ્લેષકારનો મહેમાન પણ બની આવ્યો છે. ને એનો નાનો દીકરો દિલ્હીમાં સરકાર વિરોધી ઉચ્ચ હિન્દી દૈનિક ચલાવે છે. જોઈએ શું બને છે !’

દિલ્હીથીર !

ઇસ્વીસન ૧૯૧૬ ના માર્ચ મહિનાની એ ૩૦મી તારીખ હતી : અને દિલ્હી નગરી પર તે દિવસે સંન્યાસીનાં રાજ ચાલતાં હતાં. અસંખ્ય રાજમુગટોને ધૂળમાં રોળી નાખી રાજકુળોનું વિશાળ સ્થાન સર્જનાર એ દિલ્હી નગરીએ, તે દિવસ એક નિઃશસ્ત્ર અને એકાકી વૈરાગીની ધૈર્યથી આણુ કબૂલી હતી. એની આંગળીના ટેરવા ઉપર હિન્દુ કે મુસલમાન પ્રજાનાં લાખો માનવીઓ મરવા યા મારવા તલપતાં ઊભાં હતાં. અંગ્રેજ સલ્તનત પોતાની પાટનગરીના પાયા રોલતા દેખતી હતી. અને તે દિવસે રાજસત્તાએ પોતાના વિપુલ લશ્કરને કિલ્લામાંથી બહાર કાઢી દિલ્હી નગરને ચોટે

ચોટે અને માર્ગે માર્ગે મશીનગનો, બરેલી બંદૂકો અને દારૂગોળાના રેંકડા ગોઠવી દીધા હતા. એક જ ઇસારો થતાં લોકોના હેઠમાં પરોવાઈ જાય તેવા કાતિલ સંગીનો કતલના હુકમની રાહ જોતાં, અનેક કાળા ગોરા સૈનિકોના હાથમાં તાત્પર બની ચમકતાં હતાં. ઈંદ્રપ્રસ્થ ઊધલી જવાના ભયની એ ભયાનક તિથિ હતી.

તે તિથિએ દિલ્હીનો એ બિનતાજ બાદશાહ, સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદ, ઘોડે માથે, ઉઘાડે પગે અને ભગવો અંચળો ફરકાવતો, પોતાના દિશાગજવતા શુભંદ અવાજે મૂંગા સમર્પણના મંત્રો છેડતો, લાખો માનવીઓની વચ્ચે માથડા ઉપર શેલો છે: સરકારી અન્યાયના જખમ વાગતાં ઘવાઈને અર્ધપશુ જેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી એ પ્રજાને સંન્યાસી ‘અહિંસા’નો આદેશ સંભળાવી ઉચ્ચ બલિદાનની મનોદશા પર ચડાવતા બિલા છે. રાજસત્તાની મનાઈના સ્ત્રીમાડા લોપતો એ માનવ-સાગર બાણે કે પોતાને ‘મોખરે કોઈ જળદેવતાના હુકમે’ સાંભળીને ભિમટતો હોય તેમ આજે પાયતખત હસ્તિનાપુરને યોળી દેવા હલકયો છે. મોખરે રૂદ્રરૂપી શ્રદ્ધાનંદ : અને ‘પાછળ દરિયાનાં મોજાં’ સમી છલકાતી માનવ-સેના : એક જ આત્માનો લાખો જીવાત્મા પર લાગી ગયેલો ધર્મ-અંકુશ : અને એ મહિમાવંત સવારી ચાલી જાય છે. આવી તો કોઈ પાદશાહની પણ સવારી ઈંદ્રપ્રસ્થને ટીંબે ઠલી નહિ નીકળી હોય. એ હતું મશીનગનના લોગ બનેલાઓનું શોક સરઘસ.

અચાનક એક સરકારી સૈન્ય આવીને આ સંન્યાસી-સમ્રાટનો રસ્તો રૂંધે છે. બે બંદૂકોની નળીઓ એ ધર્મ-સેનાની સામે લાંબી થાય છે. સંગીનો વીંધી નાખવા માટે આગળ વધે છે. અને સરકારનો સેનાપતિ લાલધૂમ ચહેરે, ખુન્નસભર્યાં નેત્રે હાકલ કરે છે કે ‘પાછા ફરો નહિ તો કાર થશે!’

સંન્યાસી વીરે પોતાની સેનાને શાંતિપૂર્વક આદેશ દીધો કે ‘પરવા નહિ; ચુપચાપ આગળ વધો.’

સરકારી ફાજના જીવલેષુ આદેશની સામે આવેા હુકમ આપનાર બેમાથાળો માનવી શું જીવતો આગળ કદમ ભરી શકે ? અગીઆર ગુરખા સૈનિકોનાં નાગાં સંગીનો આગળ થયાં અને આગળ ડગલું માંડતા એ પહાડ સરખાં પુરુષ-સિંહની છાતી સામે, કાળની લસલસતી જીભો હોય તેવાં એ સંગીનો ચકચકવા લાગ્યાં.

સંન્યાસીનો એક જ ચખ્ઠ-અને દિશ્ડીના ચાંદની ચોકમાં તે દિવસે લોહીની નદીઓ વહી હોત. પોતાના સરદારની આંખના પલકારા ઉપર પણ મીટ માંડી રહેલી લાખો આંખો-માંથી તે દિવસ એક જ દષ્ટિપાતનો તણુજો પડતાં એક દાવાનળ ફાટી નીકળત. પણ સંન્યાસીએ શાંતિ ગુમાવી નહિ. પોતાની સામે બંધે કે કૂલોની બિછાત પથરાઈ હોય, તેમ માનીને એણે આગળ કદમ મૂક્યો.

ગુરખાનાં કાતિલ સંગીનો પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવી બેઠાં.

સંગીનો હુલાવવા ગુરખાઓ એ સત્તાના ચત્રુ સામે ધર્યા. મૃત્યુને અને શ્રદ્ધાનંદને લગારે અંતર રહ્યું નહિ. અને સંન્યાસીએ પોતાના અંજ પરથી જગતું ઓઢણ ખસેડી એ સંગીનોની ખ્યાસ છીપાવવા માટે પોતાની લોહીછલકતી પહોળી છતી પાયરીને પડકાર્યું કે ‘આવો ! આ પ્રજાની ઉપર ગોળીબાર કરતા પહેલાં તો મને જ સુખેથી લીધી નાખો !’

મૃત્યુને આઠલા ખ્યારથી લેટવા તલસતા મહાવીરને સિપાહીઓએ આજે પહેલી જ વાર બેથે. જોતાંની વાર જ તેઓના અંતરમાં જગૃત થયેલી પાશવતા સ્તબ્ધ બની ગઈ. સંગીનો ઝાંખાં પડીને હાથમાં ને હાથમાં ઘંભી ગયાં. હજારો ઠંઠમાંથી ગમનલેદી ધ્વનિ ગાળ્યો કે ‘શ્રદ્ધાનંદની જય !’ અને જાણે કશું જ બન્યું ન હોય એવી આત્મશાંતિથી હા બરતા એ મૃત્યુજય પોતાની પ્રજા-સેનાની સાથે પોતાને પથે આગળ વંચા.

પછી દેશમાં રમખાણો થયાં, લશ્કરી રાજ્યવહીવટે પંખખમાં ફેર વર્તાવ્યો અને જલ્દીઆંવાલા બાગની કતલ ચાલી. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ સંકેલી લીધો. અને સંન્યાસી ફરી વાર પાછા થોડી ઘડી અદૃશ થાય છે. અને ક્યાં જાય છે ? પંખખને ગામડે ગામડે : લશ્કરી અમલના સિતમોની કથનીઓ એકઠી કરવા : એકઠી કરીને મહાસભા સમિતિના હાથમાં હેરત પમાડનારા પૂરાવાઓ ધરવા : અને એ ઓઢવાયરણાહીના સળગતા અંજારામાંથી અણહાઝતું બહાર આવીને ફરી પાછું એ પહાડી સ્વરૂપ અમૃતસરની

મહાસભાના અવસર પર આખા દેશને પોતાની છાયા આપતું ઊભેલું જોવાય છે.

અમૃતસરની યજ્ઞવેદી ઉપર

અમૃતસરની એ મહાસભા શ્રદ્ધાનંદ ન હોત તો ભરાત જ નહિ. એક તરફથી એ ૧૯૧૬ના અભાગી વર્ષની કાપાકાપીની તપાસ અર્થે વિલાયતથી હંટર કમિટિ આવી હતી. તેની સમક્ષ જુખાનીઓ આપવા તેમ જ મહાસભા તરફથી પણ એ હત્યાકાંડનો અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે મહાત્માજી, માલવિયાજી વગેરે રોકાઈ ગયા. અમૃતસરના અધિવેશન માટે તૈયારી ઉઠાવનાર કોઈ નર પંતળમાં રહ્યો નહિ; અને ખીજી બાજુ જો અધિવેશન ભરાય તો શુરખા અને ગોરા સૈનિકો તરફથી છેડતી થતાં જ પ્રજામાં ફરીવાર બળવો ફાટવાની હેઠશત હતી. માલવિયાજી કહે કે ‘શ્રદ્ધાનંદજી, રહેવા દો.’ પરંતુ યુગદ્ધાની આંખે એ સંન્યાસીએ નિહાળી લીધું કે જો આ અધિવેશન અમૃતસરમાં જ-અને તે પણ ડીસેમ્બરના છેલ્લા સપ્તાહમાં જ ભરાશે, તો જ ખચાવ થશે. નહિ તો આવતા અર્ધા સૈકા સુધીને માટે રાજદ્વારી આંદોલનનો અસ્ત થઈ જશે.

એણે માલવિયાજીની સાથે માઘાં પછાડી આખરે પોતાનું ધાર્યું કબૂલ કરાવ્યું. આવા સમારંભના અનુભવ વિના પણ સત્કાર-પ્રમુખની જુએદારી લીધી. દોડ્યા પંતળના નવા ગવર્નર પાસે. ઓળખાણ હતી તેના બદલામાં

માગી લીધું કે 'લરકર અને પોલિસનો દમામ દેખાડતા નહિ.' ગવર્નરનું કલેજું ફફડતું હતું. એણે પૂછ્યું કે 'દેશને ખૂલેખૂલેથી પંદર હજાર પ્રબળનો એકઠાં ઘડ જલ્દીઆંવાડા ખામતી શોષિતલીની જગ્યા પર ઊભાં રહેશે ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાઇને શું નહિ કરે?' સંન્યાસીએ કોલ આપ્યો કે 'હું એને શાંત રાખીશ.' અને ગવર્નરે મંજૂરી આપી.

પરંતુ મદ્રાસ, કલકત્તા અને મુંબઈના હજારો પ્રતિનિધિઓને ઉત્તર હિન્દની કાતિલ હંડીમાંથી રક્તિત રાખવા માટે અમૃતસરમાં પાકી ઇમારતો કોઇ આપતું નથી. તાંબૂમાં રાખવાથી તેઓ ટાઢ સહન કરી શકે તેમ નથી. પાકાં મકાનોના માલેકો, લરકરી દોરના લોગ ઘઈ પટેલા રાજદ્વારી અતિથિઓને ઉતારા આપી સરકારની ખડ્ગી વહોરવા માગતા નથી. ચંદ્રાનંદ મુંબઈને જોડા છે.

એમાં બીજો અકસ્માત બન્યો. અધિવેશન પહેલાં એક જ પખવાડીએ મહાસમાનો મંડપ બિંભો થવા લાગ્યો. અને એક જ અડવાડિયું કામ આપ્યા પછી ધોધમાર વરસાદ મંડાયો. ત્રણ વાર એ મંડપ માટે ખોદેલ ખાડો પાણીથી ભરાઈ ગયો. અને ત્રણ વાર સંન્યાસી પાણી ઉડેચું. પરંતુ જે દિવસે એ મંડપ છેતરને માટે ખડો કર્યો, તે બીજા બાજુ પ્રતિનિધિઓની ખાર સ્પેરયત ગાડીઓ જે દિનાસ આવીને ઊભી રહેવાની હતી, તે દિવસ છેતરા ૪૦ વાંચી નહોતો. ટીકો એવો બારી વરસાદ અમૃતસરનાં તૂટી પડ્યો.

પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓને તંબૂમાં ઉતાર્યા હતા, તેઓ પોતાના તમામ સામાન સાથે ઘૂંટણ ઘૂંટણ સુધી પાણીમાં દિગ્મુઠ બનીને બિભા છે. અને કેડ કેડ સમાણાં પાણીમાં રબડતા શ્રદ્ધાનંદજી શમીઆણાને બિલો કરવા મથે છે. શહેરમાં ઉતારા શોધવાને માટે એણે મોટર મગાવી, અને એની તપશ્ચર્યાને પ્રભાવે ત્રણ મોટાં મકાનો, તંબૂઓમાં પલળતા મહેમાનોને માટે તો પૂરતાં મળી ગયાં. પરંતુ રપેશ્યલો તો આવવા લાગી; ને હાથમાં હતાં તે તમામ મકાનો ખૂટી ગયાં. બીજી બાજુથી અવાજ પડ્યો કે ‘હજી આવે છે!’ મહેમાનો હજી ચાલ્યા જ આવે છે અને વસ્ત્રાદિ ધોધમાર વરસે છે. સ્ટેશનમાં ભરચક મેહની ખદખદ છે. પણ સંન્યાસી આકાશે નજર નાંખીને પ્રભુને પૂછે છે કે ‘હવે હું કયાં શમાવું?’

અને અંતરિક્ષે ઉત્તર દીધો. સંન્યાસી મોટર દોડાવતા મકાનો શોધે છે, તે વખતે પાછળથી શોર સંભળાયો : ‘સ્વામીજી ! સ્વામીજી ! સ્વામીજી !’

સ્વામીજીએ મોટર ધંભાવી. બેસું તો વૃષ્ટિમાં ભોંળતો એક માણસ દોડ્યો આવે છે. આવીને કહે છે કે ‘અરે સ્વામીજી ! મારી વાત કેઈ સાંભળતું નથી. હવે આપ સાંભળો તો ખરા !’

‘શું છે ભાઈ ! બોલ જલદી.’

‘હું મારા ઘરમાં પચાસ મહેમાનોને ઉતારવા તૈયાર છું.

‘બીજા અનેક મિત્રો એ જ રીતે પોતાના ઘર દીઠ પચીસ પચીસ પરાણાઓને વહેંચી લેવા તૈયાર છે. ને છતાં તમે શા માટે મુંઝાઓ છો ? અમારે ઘેર મોકલાવો ! અમારું બોલ્યું કોઈ સાંભળતું કેમ નથી !’

પ્રેમ અને કરુણાના એ દેવદૂતને દેખી સ્વામીજીનું હૃદય ગદ્ગદિત બની ગયું. એણે કહ્યું કે ‘રંમ રાખ્યો લાઈ ! તમે બધા ‘હાલ ગેટ’ પાસે જઈને બસ થાઓ, અને તમારે પ્રત્યેકને આંગણે પરાણાઓને લઈ જાઓ.’

પરિણામે રાતના બે વાગતામાં તો એક પણ અતિથિ રચળતો ન રહ્યો. નગરજનોએ તમામને પોતાના ઘરેઘરમાં શમાવી લીધા. સંન્યાસીનો જયજયકાર બોલ્યો. અને એ અધિવેશનની વેદી પરથી સ્વામીજીએ ઉચ્ચારેલી સ્વાગત-વાણીમાં માનવ-સેવાનું સંગીત ગાણ બિઠ્યું. એ રીતે રાજપ્રકરણ અને સંન્યાસ વચ્ચે ઢોરાચેલી રેખાને ભૂંસી નાખી, એક સંન્યાસી તરીકે રાજકારણમાં ગંપલાવવાની પહેલ કરનાર પણ સ્વામીજી જ હતા.

હિમાચળના એકાદ કોઈ છૂટા પડી ગયેલા ચિખર સરખા એ સ્વામીજીને ત્યાર પછી આપણે આખા હિન્દમાં ધૂમી જલીઆંવાલા બાગને માટે તેમ જ દિલ્હીના શહીદોના સ્મારક માટે દ્રવ્ય ઊઘરાવતા દેખ્યા. રાજદ્વારી લડાઈની વારેવારે ફરતી જતી વ્યૂહરચનામાં હાજર ને હાજર ઊભા રહી, સંન્યાસીને શોભે તેવી રીતે સ્પષ્ટવક્તૃતા વાપરતા અને મહાત્માજીને

એમની ભૂલો ખતાવતા એને આપણે દેખ્યા. ૧૯૨૧માં ગાંધી-જીની રીતિઓ સાથે મતભેદ પોકારતા દેખ્યા. અંત્યજ ઉદ્ધારની ચળવળમાં અંપલાવતા દેખ્યા. મહાસભાની અંદર હિન્દુ—મુસ્લિમો વચ્ચેની ઉપરછલ્લી મોહખતની અંદર ઝીણી ઝીણી ચીરાડ જોતા દેખ્યા. અને આખરે મલખારમાં મોપલાઓનાં દારૂઘુ અત્યાચાર પર એની ફાટેલી આંખ ને ચડેલાં ભવાં દેખ્યાં.

૧૯૨૧નો ડીસેમ્બર આવી પહોંચ્યો. અમદાવાદ મહાસભાનો મહાસાગર ધૂધળી ઊઠ્યો. પરંતુ સ્વામીજીના વક્ષસ્થળમાં તો એ અધિવેશનનું એક તીર આરપાર પડેવાઈ ગયું. અને તે હતું મોપલા પ્રકરણ સંબંધેનું; મોપલાઓના પૈશાચી વર્તાવ પર તિરસ્કારનો એક ઠરાવ આવ્યો. અને મુસલમાનો ભમૂડી ઊઠ્યા. ધીરે ધીરે એ ઠરાવ પર સુધારાઓ આવતાં આવતાં ફક્ત 'જેટલા મોપલાઓએ ખલાતકારે વટાળ તથા દુરાચાર કર્યો હોય તેટલાને જ માટે' તિરસ્કાર દાખવવાનો પ્રસ્તાવ ઘડાયો—અને તેની સામે પણ મુસલમાનોએ રોષ દેખાડ્યો. છતાં આખરે મુસ્લિમ અભિપ્રાય જ ફાળ્યો અને ઠરાવ સદંતર બિડી ગયો. ત્યારથી સ્વામીએ ફાટે નેત્રે નિરખી લીધું કે વાયરા કઈ દિશામાં વાય છે!

૧૨ : ૩ : ૨૨ ના રોજ, જે વખતે સત્યાગ્રહ સંબંધેનો એમનો સુધારો મહાસભાએ પાછો ખેંચાવી લીધો, તે વખતે પોતે મહાસભાનું સક્રિય કામ છોડી દઈ કુરુક્ષેત્રમાં બેસી

સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી : પોતે સતત માનતા હતા કે 'તદન અહિંસાત્મક સવિનયભંગ માટે દેશ સમસ્તનું વાતાવરણ કદી તૈયાર થવાનું જ નથી. માટે સત્યાગ્રહ મંડાયા પછી મહાસભા સિવાયના જહારના લોકો રમખાણો કરે, તો તેથી સત્યાગ્રહ અટકાવવાની જવાબદારી આપણી છે જ નહિ.' એથી વારંવાર સત્યાગ્રહ સુલતવી રાખવાની મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારણા તેમને મંજૂર નહોતી.

છતાં યથા છતાં ચે મહાસભાને માટે સ્વામીજીનું અંતર સદા ખળતું જ રહ્યું. ડેવદાસ અને જવાહિરલાલ ત્યારે સભા પાત્રી કેદમાં સીધાવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાના પ્યારામાં પ્યારા આર્યસમાજના પ્રમુખરથાનનું પણ રાજીનામું આપીને મહાસભાની કાર્યવાહીમાં કદી પડવાની સુચી બતાવી, પરંતુ પોતે પોતાનાં 'મહાસભાનાં સંસ્મરણો'માં ચીરાતે હૃદયે નોંધી ગયા છે કે 'તેજ અરસામાં રા. કેલકરને પણ મહાસભાની કાર્યવાહી પરથી રાજીનામું આપી નીકળી જવું પડ્યું અને એણે હકીમ અબ્દુલખાનના શબ્દો મને સંભળાવી દીધા કે 'કાર્યવાહકોએ મહાસભાની સાથે નો મતભેદ હોય તો તે બ્યક્ત નથી કરવાનો; કાં તો તેઓએ પોતાનું પદ છોડી જવું, ને કાં મૃગા મરી રહેવું.' આ શબ્દોએ સ્વામીજીની આંખો લિધાડી નાખી. એણે રાજીનામું ફરી વાર નારી કરાવ્યું.

એકાંતે બેઠાં બેઠાં પણ મહાસભા પ્રત્યે લક્ષિતભાવ અનુભવતો એનો અંતરાત્મા જપી ન શક્યો. પ્રજાએ મહા-

સભાના હાથમાં મૂકેલા એક કરોડ રૂપિયાની કેટલીક ખરબાદી દેખીને વલોવાતે હૈયે એણે એક પ્રસંગની ઘટના ટાંકી છે :

‘કુરૂક્ષેત્ર ગુરૂકુળથી હું અને ગુરૂકુળના વ્યવસ્થાપક, ખન્ને ફક્ત તે જ ગાઉ ઉપર આવેલા અંખાલા ગામમાં મહાત્માજીના કારાગૃહપ્રવેશની તિથિ-તા. ૧૮ : મે : ૧૯૨૨-ઉજવવા માટે ત્યાંના મહાસભા સમિતિના મંત્રીના બોલાવ્યા ઇન્ટર કલાસમાં ખેતીને ગયા. આખો દિવસ અને અધરાત સુધી કામ કરીને વળતા પ્રભાતે પાછા કુરૂક્ષેત્ર જવા માટે બ્યાં અમે સ્ટેશન પર આવીએ, ત્યાં મંત્રીએ મારા હાથમાં પહેલા વર્ગની બે ટિકિટો ધરી દીધી. મેં કહ્યું કે ‘મારે એ વૈભવ ન ખપે; જાઓ ઇન્ટરની ટિકિટ લઈ આવો.’ એ ભાઈ કહે કે ‘આપ મને આપની સેવા કરતો શીઠ અટકાવો છો ?’ જાણે કે એના આત્માને આઘાત થઈ રહ્યો હતો. આખરે આશ્ચર્ય અને રકાઝકને અંતે ભીતરનો ભેદ ખુલ્લો પડ્યો. મંત્રીએ એક દેશનેતાની વાત કહી : એ નેતાનું નામ હું નહિ આપું એ નેતા આગલે જ મહિને મારી જ માફક ૧૮મીના ઉત્સવ પર આવેલા અને રાતે પાછા ફરેલા. એમનું રેલભાડુ રૂ. ૨૫૦ થી અઢકું આવેલું અને એના માટેની ખાસ મોટર ગાડી રોકવામાં આવી તેનું ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ નું ચડેલું ! હું હેરાત પામી ગયો. મને યાદ આવ્યું કે મહાત્માજીએ એ એક કરોડ રૂપિયા એક જ વર્ષની અંદર પ્રજાહિતમાં ખરચી નાખવાની આજ્ઞા દીધેલી. મહાસભાનાં કાર્યો માટે મૂડી સંઘરવાના સિદ્ધાંતથી એ વિરુદ્ધ હતા. એણે તો કહેલું કે

હિન્દની પ્રજા પોતે જ આપણી મૂડી છે અને તેઓની 'શ્રદ્ધા' એ મૂડીનું બ્યાજ છે. માટે આપણે તો દર વર્ષે બ્યાજ જ ઊઘરાવીને વાપરી નાખવું રહ્યું : આ સૂત્રનું શુષ્કશઃ પ્રતિપાલન કરનારા એમના બક્તોએ દેશના દ્રવ્યને કેવું પાણીને મૂલે રેલાવી દીધું તેનું આ દષ્ટાંત છે !' [લીખરેટર : ૭ : ૧૦ : ૧૯૨૬]

જેલ—જત્રા

સુડસઠ વર્ષની ઉમ્મરે એક નૌજવાનને પણ શરમાવે એવા પરમ ઉલ્લાસથી સંન્યાસીએ જેલ—જત્રા સ્વીકારી લીધી. કારાગૃહનાં નોતરાં તો એને માટે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી નીકળું નીકળું થતાં હતાં. અને સંન્યાસી એ મિજબાની માણવા માટે જૂરતા હતા પણ પ્રત્યેક વાર સરકાર એ નોતરું પાછું એંચી લેતી હતી. 'ખંદીધર કે જિચિત્ર અનુભવ' નામની ચોતાની કારાવાસ-કથાની અંદર પોતે જ લખે છે :

‘૧૯૧૬ની ૩૦ મી માર્ચના રાજ દિલ્હીમાં સરકારી ફોજે પ્રજા પર ગોળીઓ ચલાવી, તે દિવસથી ખરાબર વીસ દિવસ સુધી હડતાલ પડાવનાર અને નગરીને ઉત્તજ કરનાર હું જ હતો એમ ચીફ કમીશનર પોતે સમજતો હતો; એણે અન્ય અનેકને ‘રેપેશ્યલ કોન્સ્ટેબલ’ બનાવી અપમાન

દીધું, પણ મને તો કોઈએ પૂછ્યું જે નહિ કે તું ક્યાં રહે છે. વારંવાર પ્રગટ થયું કે મારા નામનું વારંટ નીકળ્યું છે. અને ૧૦ મી એપ્રિલે જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે રાત્રિયે જ મને ગિરફતાર કરવાના છે, ત્યારથી હું મારા ઘરનાં, ઉપરનું તેમજ નીચેનું સીડીનું, બન્ને કમાડ રાત્રિભર ઉઘાડાં જ રાખવા લાગ્યો, કે જેથી પોલીસને મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં મુશ્કેલી ન પડે. એ દિવસોમાં હું એટલો થાકેલો હતો કે જેલમાં મને આરામ મળત. દોઢ-બે લાખ પ્રજાજનોને એ ઉશ્કેરાટની અંદર અહિંસાધર્મનું પાલન કરાવવું એ નાની સૂની વાત નહોતી. પરંતુ કોઈ યમદૂત મને એ વિશ્રામસ્થાને તેડી જવા ન આવ્યો—ન જ આવ્યો.

‘બીજી વાર મારી ગિરફતારીનો ગણગણાટ બિઠ્યો. પંજાબના ગવર્નર ઓઠવાયરને ખાત્રી થઈ ચુકી હતી. કે પંજાબમાં બધી મદદ દિલ્હીથી જ જાય છે અને એ મોકલનાર હું જ છું. હું ‘માર્શલ લૉ’ના લોગ થઈ પડેલાં કુટુંબોને લાહોર મદદ આપવા ગયેલો ત્યારે મને એક જૂના વખતનો ખાનગી હુકમ ખતાવવામાં આવ્યો. એ લખનાર માધકલ ઓઠવાયર જ હતા. એણે લખ્યું હતું કે ‘શ્રદ્ધાનંદને અમૃતસર ન રોકતાં લાહોરમાં આવવા દેવો. ત્યાં એના હાથપગમાં બેડી પહેરાવી, બન્નેરોમાં ફેરવીને બંદીખાને લઈ જવો, શહેરમાં મશીનગનો પણ ગોઠવી દેવી, જે હજાર હથિયારબંધ સેનિકોને બન્નેરમાં ખડા કરવા અને શ્રદ્ધાનંદને એવી રીતે અપમાનિત કરીને ફેરવવો કે લોકો કમ્પી બિઠે.’

‘અફસોસ ! આ ચિઠ્ઠી મારા હાથમાં બહુ જ મોડી આવી. હું એ દિવસોમાં લાહોર ન જઈ શક્યો. અને ઝોડવાયરની તેમજ મારી-બન્નેની દિલની દિલમાં જ રહી ગઈ.

‘કહેવાય છે કે દિલ્હીનાં ચીફ કમીશ્નર પર મને પકડવા માટે વાઈસરાયનું અને વીલીઅમ વીન્સન્ટનું હાજી ધમું, પછી ચીફ કમીશ્નરે જવાબ વાળેલો કે ‘શા મુદ્દા પર કેદ કરે’ ? સરકારને બદનામીમાંથી બચાવનાર તો શ્રદ્ધાનંદ જ છે. અને છતાં જો એને પકડવો હોય તો દિલ્હીનો વહીવટ થોડા દિવસને માટે હિન્દી સરકારે જ હાથમાં લઈ લેવો !’

‘તો છ વાર પકડવાની તૈયારી થઈ. દિલ્હીના નેતાઓ સીમલાની જવા ખાવા ગયેલા. એમાંથી એક રાવ બહાદુર, એક ખાનખાહુર અને એક વકીલ, એ ત્રણેને બોલાવીને સી. આઇ. ડી. ના વડાએ પૂછ્યું કે ‘શ્રદ્ધાનંદને પકડવા વિષે આપનો શો મત છે ?’

‘પકડાય તો શી અડચણ છે ?’ ત્રણેએ જવાબ દીધો.

‘તો આપ સહુ સરકારને સહાય કરશો ?’

‘હા, હા !’

‘માથું હલાવીને ત્રણ મહાપુરુષો ઘેરે ગયા. સહુ માથાં ખજવાળા લાવ્યા. વકીલ બંધુ બોલ્યા કે ‘યાર, તમે બહુ જ ભૂત કરી. સ્વામીને પકડવાથી લોકો છેડાઈ જઈશે’ તો ગજબ થશે હો ! પછી એની જવાબદારી આપણા ઉપર આવશે. ચાલો પાછા જઈને ના કહી દઈએ.

‘ત્રણે જણા પાછા ગયા. જઈને સાહેબને સંભળાવ્યું કે શ્રધ્ધાનંદને પકડવો હોય તો દિલ્હીમાં ન પકડજો. બહાર લઇ જઈને પકડજો, નહિ તો તોફાન ઝગશે.’

‘સાહેબે કયો જવાબ ન દીધો. શરમીંદાં મોં લઈને એ ત્રણે બહાર પાછા ઘેરે સિધાવ્યા.

‘ચોથી વાર : દિલ્હીની પોલીસે પ્રસિધ્ધ કર્યું કે મને બહાર નીકળવાનો હક્ક નથી. છતાં હું તો તુરત જ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂના નિમંત્રણથી પ્રયાગ જવા ચાલ્યો. અલીગઢ સુધી સી. આઈ. ડી.એ મારો પીછો લીધો, પણ મને કોઈએ કેદ ન કર્યો.

‘પાંચમી વાર અમૃતસરની મહાસભા વખતે: અને છઠી વાર મારી બ્રહ્મદેશની મુસાફરી વખતે. રસુન પહોંચતાં જ સર રેણનાલક કેડોકે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પાસેથી મને પકડવાની આજ્ઞા માગી. એ આખો પત્રવ્યવહાર જ કોઈ દિવસ પંખીડું મારા હાથમાં મૂકી ગયું. હું એક મહિને બ્રહ્મદેશમાં ધૂમ્યો. બ્યાખ્યાનો દીધાં. પચીસ પચીસ હજારની મેદની જામતી હતી. પણ મારા રહેવા દરમ્યાન બ્રહ્મદેશમાં એક પાંદડું પણ ન હતું.

‘ત્યાર પછી અંગ્રેજ સુવરણના દિલ્હી ખાતેના આગમન વખતે, હડતાલ પડાવવાનાં પ્રથમ વિશ્વસિપત્રો ફિરુડ સભા તરફથી મેં જ ચોડ્યાં. અને પં. માલવિયાજીને પ્રકટ તાર પણ કર્યો કે એ જોમાંસ ખાનાર સુવરાજને શું મોં લઈને

હિન્દુ યુનિવર્સિટી પદવીદાન કરવા બોલાવી રહી છે ! આમ છતાં પણ મને કોઈએ ન પકડ્યો.’

આખરે એ ગિરફતારીનો સહુથી વધુ ઉચ્ચવલ અવસર આવી પહોંચ્યો. અકાલીઓના મુદ્દમાં પોતે અમૃતસર જઈને અંપલાવવાની ઘોષણા કરી. ૧૯૨૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧મીના રોજ સાઠા પાંચ બજે એને પકડવામાં આવ્યા. અદાલતમાં એને ૧૧૭ મી કલમ પ્રમાણે એક વર્ષની, તથા ૧૪૩ પ્રમાણે આર માસની સાદી કેદની સજા પડી. તે જ વખતે પોતે માલુમ્મતે કહ્યું કે ‘સાહેબ, મેં પણ એક વર્ષની બિચ્ચ-વાણી કરી હતી !’

જેલ-જીવનનાં સંકટો તો સ્વામીએ પોતે જ એ પુસ્તકમાં વર્ણવી દીધાં છે. ચુંકારો પણ કર્યા વગર એણે તમામ વીતકોને વેડી લીધાં. અને પંબજ ગવર્નર સર એડવર્ડ મેકમેગને ત્યારે જેલમાં સ્વામીની મુલાકાત લઈ પ્રશ્ન કર્યો કે ‘are you comfortable here ?-આપને આંહી ઠીક પડે છે ને ?’ ત્યારે સ્વામીએ જવાબ વાળ્યો હતો કે ‘I am comfortable everywhere-મને તો સર્વત્ર ઠીક જ પડે છે !’

આખરે કારાવાસમાંથી છૂટતી વખતે એણે લખ્યું છે કે ‘જેલમાંથી નીકળતી વખતે મને સારું નહોતું લાગ્યું. સ્વતંત્રતા બહુ પ્રિય અવસ્થા છે, અને એની પુનઃપ્રાપ્તિથી આનંદ થવો જ જોઈતો હતો. સ્થૂળ દષ્ટિવાળાને

માટે તો જોલમાં મનુષ્ય પરતંત્ર જ થઈ જતો જણાય છે. પરંતુ મેં જોલની એકાન્તમાં આત્મચિન્તનના આનંદને જ સ્વતંત્રતા સમજી લીધેલ. એને મુકાબલે તો બહાર આવ્યા પછી હું દેશસેવા અને ધર્મસેવાના પ્રેમીઓને અપ્રસન્ન કર્યા વિના સાચો સ્વતંત્ર નહિ રહી શકું. ખેર ! આપણી અવસ્થાઓ આપણને સ્વાધીન ક્યાં છે !'

હિન્દુવટને હાકલ

કાગૃહના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ ઉબરમાં એ સંન્યાસીને માટે એક ધર્મચુદ્ધનું નોતરૂં તૈયાર બિંદુ હતું. જે મહાપંથ ઉપર શુરૂ ગોવિન્દસિંહનાં, શુરૂ તેજબહાદુરનાં અને એવા કેક ધર્મવીરોનાં કંકુ જેવાં લાલચોળ લોહીનાં છાંટણાં છંટાયાં છે, તે મૃત્યુના પંથ પર ચાલી નીકળવાનું આ નોતરૂં હતું. દિલ્હી નગરની જૂમામસ્જિદના તખ્ત પર ચડીને ખિલાફતની આપત્તિ વેળા હિન્દુમુસલમાનોને સંયુક્ત પ્રાણવિસર્જનનો પેગામ સંભળાવવાની ઐક્યભાવના તે કાળે આથમી ગઈ હતી. સૈકાઓના સૈકાઓ મુખી હિન્દુ જાતિના કલેશમાં જે મુસ્લિમ ધર્મજનૂનના કારમા ધા પડ્યા હતા તેના ઉપર પાટા બાંધીને, તવારીખનાં વૈર વિસરીને હિન્દુ-જાતિએ મુસ્લિમોને ખિલાફતનો જંગ જીતવાની જખરજસ્ત

મદદ દીધી, પણ ચૌરીચૌરાની હત્યાને લીધે રાજકારણી પ્રજાસંગ્રામ સંકેલાઈ ગયો તેના પરિણામમાં નવરાં પડેલાં લોકખજો કોમી ઝઘડાને પંથે પળ્યાં, પ્રજાના પ્રાણ પરથી એકતાનું તકલાદી રેવણકામ ઉખડી ગયું. ડગલે અને પગલે હિન્દુઓ પર હબડામણ ચાલી, મુસ્લિમો હિન્દુઓને વટલાવી જાય તે મંજૂર; પણ હિન્દુઓ એ વટલેલાઓને રાજીખુશીથી પાછા અપનાવે તો તે હસ્તામ સામે ગંભીર અપરાધઃ મુસલમાનો ચાહે તેટલાં અને ચાહે ત્યાં વાજીત્રો બનાવે, ગાયો કાપે, તે મંજૂર; પણ હિન્દુની દેવસ્વારીનો ઝીણી ટોકરી સુદ્ધાં જો મસ્જિદની પાસે બળવાય તો તેમાં તમાજનો ભંગઃ અરે, મહાત્મા ગાંધીને પણ કાફર તરીકે જહાનમને સ્વાધીન કરી હસ્તામ અંગીકાર કરવાનાં આમંત્રણઃ એવે એવે અનેક માર્ગે કોમી ઝનૂનનાં ખંજર ચમકવા લાગ્યાં. મોપલાઓએ તો મલબારમાં કાજો કેર વર્તાવ્યો. છતાં તે અકથ્ય અત્યાચારો સામે પણ મુસ્લિમ અગ્રેસરોનો કર્યો સબળ અવાજ ન બીક્યો. પાથવતા પ્રસસ્તી અને હંદ કુદાવી જતી દેખાઈ.

એ પાથવતાના પરિબળ સામે આ હિન્દુજાતિને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે લાચાર અને દયામણી શિકલે રડતી નિહાળી. એણે જોયું કે પૂર્વેનાં તેમ જ અત્યારનાં હામરો બલાતકારે વટલાયેલાં કુટુંબો પોતાના પ્રિય હિન્દુ ધર્મમાં પાછાં વળવા તલસે છે, પણ સ્થિતિયુક્તતાના ઘેનમાં ચક્રચુર પડેલી હિન્દુવટ તેઓને સંઘરવા ના પાડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને

અને ઇસ્લામને એણે વટલાવવા ઊભેલા દીઠા અને એણે શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હજારો મલકાના રજપૂતોને માટે હિન્દુવટના બધ બારણાં ઉઘાડા મૂકી દીધા. ફરસાવીને, ફરસ લાવીને, ડરાવીને કે લાલચ દઈને એણે કોઈને શુદ્ધિમા નથી ખેલાવ્યા એનો જીજ્ઞેષ આક્રમણકારી-જેરખુલમની નહોતી, પણ કેવલ રક્ષણકારી—રાજખુશીની હતી

પરંતુ કેવળ શુદ્ધિની જ ચળવળથી હિન્દુ જાતિ ઉગરી જાય તેમ નહોતું. નિઃપ્રાણ અને કુમખીની એ ૨૩ લાખની કોમમા જીવન ફૂંકવાની જીજ્ઞેષ તો ચતુરગી હતી એક તરફથી શુદ્ધિ, બીજી તરફથી મગકન, ત્રીજી દિશા માથી અત્યજ-ઉદ્ધાર અને ચોથી બાજુ કુરૂદીઓ તથા કુરિવાજોનું ખડન એમ સ્વામીજીની ચતુરગી વ્યુહરચના ચાવી હિન્દુ મહાસભાનો શખ પુકાયો. માયકાગલા હિન્દુ શરીરો આંહો તેના તિરસ્કાર, અપમાન અને માર ખાતા હતા, તેને બદલે અખાડામા જઈ કમરત કુસ્તી વડે વઝાચુધો જેવા બનવા લાગ્યા હિન્દુ જાતિના છેઠાંચેવા અગો એકત્રિત થઈ આત્મરક્ષણના ઇલાજો નહિ ધરે તો તે જાતિ હતી ન હતી થઈ જશે, તેવી ચોક્કસ ચેતવણીના સ્વરો વાતાવરણમા ગાજી ઊઠ્યા. આ બધી તયારી માત્ર આત્મરક્ષા જુની હતી ઝનૂની મુસ્લિમ ને કાયર હિન્દુ વચ્ચેની બનાવટી મેઝીને બદલે બન્નેએ સમગ્ર બનીને નવોવડીઆની મંત્રી બાધવાનો આ આશય હતો

પરંતુ થોડાકેના ધર્મજનને આ તૈયારીમાં પોતાની કોમના ઉન્નિષ્ઠતાનો હાથ દીઠો. મુસ્લિમ જાતિને ઉથલાવી નાખવાની કોઈ શુભ યાજ્ઞ સ્વાતી હોવાનો તેઓને અંદેશો પેઠો. અને 'કે' 'કે' શુભ ઉરકેસણીને પરિણામે. ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. દિલ્હીમાં બકરી-ઇદને દિવસે હિન્દુનું મંદિર તૂટ્યું, આઠ હિન્દુઓ ઠાર થયા અને ઘણા ઘવાયા. તે પછી ગુલબર્ગ અને કોહાટનાં ગંભીર હુલ્લડોએ હિન્દુ દેવાલયોના ચૂરા કર્યા, પ્રતિમાઓને બાંગી બ્રષ્ટ કરી, નિર્દોષ હિન્દુઓની સંપત્તિ લૂંટી, અબળાઓનાં શિયળ હુપ્યાં, અને વટલાવવાની અવધિ વાળી. તેના પર મૌલાના શૌકત-અબ્દીએ ચૂનો લગાવી બિલટા હિન્દુઓને વગોળ્યા.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના સમસ્ત જ્ઞેશને આ ઘટનાઓએ વેગે ચડાવી દીધું. ચોમેરથી એના મસ્તક પર આજ ચડવા લાગ્યાં. કોમી ઐક્યના કૈઠ ઇતેજરોને મન સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિ વિધનકર લાગી. વિધવાઓ અને અત્યજોના ઉદ્ધારની વાતો સ્થિતિચુસ્ત સમાજને ઠડવી ઝેર લાગી. અને કોમી અજ્ઞાવતાના તમામ પ્રસંગો એમના નામ પર ચડતા થયા.

એટલું જ બસ નહોતું. એના માથા પર મૃત્યુનું ચક્ર ફરવા લાગ્યું. એના પર મુસ્લિમોની બસાચિટ્ટીઓ આવતી થઈ કે 'શુદ્ધિસંગઠનની પ્રવૃત્તિ જો નહિ છોડ તો તારો જાન લેશું.' પરંતુ એ અમરત્વના આરાધકને એકોતેર વર્ષની અવસ્થાએ મૃત્યુના ડોળા હરાવી ચક્રે તેવું નહોતું. વિરોધની

શરવૃષ્ટિ વચ્ચે થઇને પણ રૂદ્રના ત્રિશૂલ શો એ યોગી હિન્દુ
જાતિની નિદ્રા ઉડાડવા ધૂમતો જ રહ્યો.

એમ કરતાં કરતાં એની કાયા હાથ ન રહી, એની
તંદુરસ્તી ખળભળી ગઇ.

મૃત્યુના પડછાયા

‘જી...હઓ, મેં તમને માફ વસિયતનામું લખી લેવા
માટે બોલાવ્યા છે.’ પોતાના ચાર આત્મજનોને પાસે બોલા-
વીને ભગમાર સ્વામીજીએ અંતરની વાત કહી.

પણ સ્વામીજીની દૃષ્ટિ જ્યારે ભવિષ્યના લેખ ઉઠેલતી
હતી, ત્યારે આ ગિચારાઓ વર્તમાનને ય પૂરે વાંચી ન
શક્યા. તેઓ બોલ્યા કે ‘મહારાજ, દાકતર કહે છે કે હવે
કશો ડર નથી. હવે તો તમને સત્વર આરામ થઇ જશે.’

‘ભાઇ ! દાકતર તો ઔપચિધી ચળને પણ જીવતાં કરી
શકે. પરંતુ મારી અંદરથી એવો અવાજ નથી બ્રહ્મો કે હવે
હું બેઠો થઇ શકીશ. માટે વસિયતનામું લખી લેા તો સાફ.’

પણ સ્વજનોએ વાત રોળી ટોળી નાખી. પછી એમના
પુત્ર શ્રી ઇંદ્ર એમને મળવા ગયા એટલે બેંકમાં જે કાંઇ
થોડા રૂપિયા પડ્યા હતા તેની વ્યવસ્થા સંબંધમાં સ્વામી-
જીએ સૂચના હઇ દીધી અને પછી કહ્યું:

‘આ દેહનો કશો બરોસો નથી ભાઈ ! હું ખયું તો ઠીક છે, નહિ તો એ કામ તું કરજે. મારા ઓરડામાં આર્ય સમાજના ઇતિહાસની સામગ્રી પડી છે જેને સાચવી લેજે, અને વખત કાઢીને જરૂર ઇતિહાસ લખી નાખજે. એક ખીલ વાત પણ કહી દઉં છું. સમાજનો ઇતિહાસ લખવામાં મને પણ Spare (માફ) ન કરતો હો ! મેં મોટી મોટી ભૂલો કરી છે. તને તો ખબર છે કે હું શું કરવા આહતો હતો અને ક્યાં જઈ પડી ગયો !’

આટલું કહેતાં તો સ્વામીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને પોતે ચુપ થઈ ગયા. વધુ ન બોલી શક્યા. આંખો ખંધ કરી દીધી.

* * *

‘સ્વામીજી !’ દાકતર મુખદેવે કહ્યું ‘આપની તબિયત હવે સારી છે હો ! થોડા દિવસમાં તો આપ ભીડીને ચાલવા લાગશો. જે જ દિવસમાં હું આપને રોટલીની છૂટ આપીશ.’

‘દાકતર સાહેબ,’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો, ‘આપ સહુ એમ કહો છો, પરંતુ મારું શરીર હવે સેવાને લાયક નથી રહ્યું. આવા રોગી શરીરથી દેશનું કશુંયે કશાણુ નહિ થઈ શકે. હવે તો એક જ ઇચ્છા છે કે ખીજો જન્મ લઈને નવા દેહે આ જીવન-કાર્યને પૂરું કરી શકું.’

* * *

સ્વામીજીના મૃત્યુ પહેલાં જે દિવસ પર પહિત દીનદયાલ શર્માએ આવીને મશ્કરી કરી ‘સ્વામી, મારાથી માલવિયાજી

એક વર્ષ મોટા અને એમનાથી આપ એક વર્ષ મોટા છો, હજી અમારે જન્મેને તો બહુ જ કામ કરવું છે, અને આપ કાં મોક્ષની આટલી જલ્દી તૈયારી કરવા લાગ્યા ?

‘પંડિતજી!’ સ્વામીજીએ કહ્યું ‘આ કલિયુગમાં હું મોક્ષની જરીકે ઇચ્છા નથી રાખતો. હું તો કેવળ એટલું જ માગું છું કે આ ફાટેલો અંતરો બદલીને નવું શરીર ધારણ કરું. હવે તો આ શરીરથી સેવા નહિ થઈ શકે. ઇચ્છા તો એટલી જ છે કે ફરીવાર આ જ ભારતવર્ષમાં જન્મ લઈને દેશની સેવા કરું.’

* * *

મૃત્યુને દિવસે જ, એક જ પહોરની આવરદા બાકી રહી હતી ત્યારે રામ રામપાલસિંહજીનો તાર, તળિયત કેમ છે તેની પૂછા કરતો આવી પહોંચ્યો. જવાબમાં સ્વામીજીએ લખાવ્યું કે ‘હવે તો નવો અવતાર ધરીને શુદ્ધિનું બાકીનું કામ ખલ્લાસ કરવાની જ અભિલાષા છે.’

એ રીતે અવસાનદેવના પગલાંનાં ધબકારા એ ભવિષ્ય-દર્શીના કાનમાં સંભળાતા હતા. સહુ અજાણ થતા હતા કે જીવનભરના મહાન આચાર્યની અંતરે આજે આ નિરાશાનો ધ્વનિ ક્યાંથી ? પરંતુ એ નિરાશા નહોતી. કાળના પડદા વીધતી દૃષ્ટિ હતી.

ધર્મવીરને છેલ્લી વંદના

કોમી અવિશ્વાસ અને પરસ્પર વિનાશનો એ દાવાનળ પ્રસરતો પ્રસરતો ૧૯૨૬ માં વર્ષની સંધ્યાએ બાણે કે ઘઠીવાર ઓલવાઈ ગયો છે. કલકત્તામાં પરસ્પરતાં લોહી રેલાવીને ધાકેલા હિન્દુ-મુસ્લિમો બાણે કે ઐક્ય કરવાની ગુપ્ત વેદના અનુભવે છે. પ્રજા ગૌહટી મહાસભ્યની યાત્રાએ મળી છે. તે વખતે ૭૧ વર્ષના સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદજી બિમારીમાં પધારીવથ પડ્યા છે. કેસરીસિંહ બાણે પાંજરે પૂરાયો છે. સંત મુસ્લિમ ડો. અન્સારીજી એની સારવાર કરે છે. મહાસભાને એ સંદેશો મોકલે છે કે 'હું ઐક્ય કરવા માટે વિનવું છું.'

હીસેમ્બરનો ૨૩ મી તારીખની સાંજ પડતી હતી. એની સારવાર કરનારા સેવકો આખી રાત ઉબાગરાથી યાકીને આશુ-ખાણુ ઝંખ્યા હતા. એ વખતે અખટલ રસીક નામનો એક ૪૫ વર્ષનો, મૌલવી જેવો દેખાતો મુસલમાન સાંજના આર વાગે કાળફૂત સમો આવીને બેસો રહ્યો. કહે કે મારે શ્રદ્ધાનંદજીની સાથે મુલાકાત કરવી છે. ધર્મસિંહ નામનો સેવક બોલ્યો કે 'સ્વામીજી બિમાર છે. પછી આવજો.' બન્ને વચ્ચે સ્કાઝક ચાલતી હતી એવે સ્વામીજી સંડાસમાંથી ચાલ્યા આવતા હતા. એણે પૂછ્યું:

‘ધર્મસિંહ, શું છે ?’

‘ મહારાજ, એક મુસલમાન મુલાકાત કરવા આવ્યા છે.’

‘ આવવા દેને ભાઈ ! રોકે છે શા સારું ? ’

ધર્મસિંહ ઘણો અચકાયો. એ માણસના ચહેરા પર એણે કોઈ આકૃતના ભાવ ઉકેલ્યા. પણ સ્વામીજીના ‘ અતિથિધર્મ ’ સામે એ નિરૂપાય બન્યો. ખૂની અંદર આવ્યો, સૌમ્ય વાણીમાં સ્વામીજીએ એને કહ્યું કે ‘ ભાઈ ! આજ તો હું કમળેર છું. તમારી દુવાથી મને આરામ થઈ જશે. પછી બેલાથક તમે ધાર્મિક ચર્ચા કરવા પાછા આવજો.”

અખડુલ ૨.—મને ખ્યાસ લાગી છે, પાણી પિલાવો.

ધર્મસિંહ એને. પાણીની ડોટડીમાં લઈ ગયો. પાણી પાઈને એ ગ્લાસ મૂકવા ગયો. એકલા પડેલા અખડુલે પોતાના ખિસ્સામાંથી રીબોલ્વર ખેંચી. બિછાનામાં સૂતેલા વૃદ્ધ સ્વામીજી ઉપર એણે ગોળી છોડી : એક બાર ! બીજો બાર ! અને સ્વામીજીની છાતી વીંધીને રૂધિર ધસવા લાગ્યું.

ધર્મસિંહ દોડ્યો. ખૂનીની કમર પર બાંધી પડ્યો. પણ ખૂનીના હાથ છૂટા હતા. હજી એ અતૃપ્ત હતો. એણે ત્રાણ ગોળી છોડી. પછી ચોથી ! સ્વામીજીની જીવન-લીલા સકેલાઈ ગઈ. શ્રધ્ધાનંદજીના પ્રશાન્ત દેહ પર જાણે કે જગત્ત્રાનનિનો કંરુણાળુ હાથ ફરવા લાગ્યો. એ મૃત્યુંજયના મોંમાંથી અરેરાટી કે વેદનાનો એક ભિચાર પણ નહોતો નીકળ્યો.

દત્તમિયાન ધર્મસિંહ અને અખડલ રશીદ વચ્ચે તે! અપ્પાઅપ્પી જામી પડી. ખૂનીએ પોતાના હાથ છૂટા હોવાથી પાંચમી ગોળી ધર્મસિંહ પર છોડી. વીર ધર્મસિંહને પગ ખોટો પડી ગયો. એમાંથી લોહી ધધળવા માંડ્યું. ખીજો હોત તે બેહોશ બનત, પણ સ્વામીભક્ત ધર્મસિંહે યુદ્ધ ન છોડ્યું. કોલાહલ થઈ ગયો. બન્ને જણા પટકાયા. ત્યાં તે! ધર્મપાલ નામનો ગુરૂકુલનો બહાદુર સનાતક દોડ્યો આવ્યો. ખૂનીએ છઠો બાર કરવા ઘોડો દાખ્યો. પણ દેવગતિથી ગોળી ન વટ્ટી. ધર્મપાલે એને અરધી કલાક સુધી ચાંપી રાખ્યો. પોલીસ અધિકારી આવી પહોંચ્યા, ખૂનીની જીભાની લીધી. એણે એકસર કર્ચો કે 'હા, એ કાફરને મારીને હું બેહિસ્તમાં જઈશ મને ત્યાં હુરમ મળશે !'

પા કલાકમાં દાવાનળને વેગે દિલ્હી નગરીમાં આ સમાચાર પ્રસરી ચૂક્યા. લાખો હિન્દુઓનો માનવ-સમુદ્ર સ્વામીજીના નિવાસસ્થલની યોગમ છલકવા લાગ્યો. એક જ ઉપચાર-અને કતલ ફાટી નીકળત. હિન્દુઓની વેદના તે ઘડી મુસ્લિમ કેમ પર શું શું ન કરી શકત ! પણ નેતાઓએ વારી રાખ્યા કે 'સાવધાન ! સમય ગુમાવશો નહિ. વીર-મૃત્યુને ચોલે તેવી રીતનું વર્તન કરજો !'

મેદની શાંત પ્રાર્થનાને પંથે ચડી ગઈ સ્વામીજીના મૃતદેહની સ્મરણસ્વારીની તૈયારી થઈ. તા. ૨૫ મીના પ્રસાતે જે લાખ નરનારીઓ ભજનકીર્તન કરતાં, આસરે

બળવતાં સ્વામીજીને દહન દેવા લેખાં થયાં. ચક્રવર્તીઓ પણુ ધર્મ કરે એવું એ અતિમ માન હતું. સ્વામીજીને ઉઘાડે મુખે આસન પર બેસાડવામાં આવ્યા હતા. અને જનતા એમની સમાધિસ્થ કાયાના છેલ્લાં દર્શન લેતી હતી.

નિશાળો ને કોલેજો બંધ થઈ હતી. પ્રજાએ હડતાળ પાડી. માનવસાગરની ભરતી વધતી ગઈ, વાહનવ્યવહાર અટકી પડ્યો. પ્રત્યેક રેલગાડીમાંથી પ્રજાજનોની પ્રચંડ સંખ્યા ઠલવાતી ગઈ. અગીઆર વાગે સવારી ચાલતી થઈ. શેરીએ શેરીએ ને માર્ગે માર્ગે, મકાનોના માળા પરથી આર્ય માતાઓ પુષ્પોના પુંજે વરસાવી રહી હતી. કોટયાધિપતિઓ અને અકિંચનો, તમામ આ મૃત્યુને માન દેવા પડ્યોપડ્યો બિંભાં હતાં.

પથરો ફેંકાયા

કેટલાક એકરાઓએ સવારી દરમ્યાન એ વખત સ્વામીજીની પાલખી પર પથ્થરના ઘા કર્યા. પોલીસે તેને પકડયા. પણ પ્રજાએ પોલીસને વિનવણી કરી કે 'છોડી દો. આજ સ્વામીજીના મૃત્યુ નિમિત્તે કોઈને પીડન ન હોય !' એ પરથી એમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ૧૧થી પોણા પાંચ બજ્યા સુધીની આ સવારીમાં ફક્ત આ સિવાય અન્ય કશોય ઉપદ્રવ ન મળે. આખે માર્ગે પુષ્પોની અવિરત વૃષ્ટિ ચાલુ હતી. અને મૃતદેહના સુખમંડલ પર ગણે હમણાં જ બોલશે એવી જીવંત સવ્યતા જવાઈ રહી

હતી. બાણે કે એ તો મૃત્યુ મરી ગયું હતું, સ્વામીજી નહોતા મર્યા.

પાંચ વાગે મૃતદેહ સમજાતમૃતિ પર પહોંચ્યો અને લાખો મર્ત્યજનોની વદના સ્વીકારતો સ્વીકારતો એ ક્ષત્રિવર ચહીલીનો મુગટ માથે ધરીને ચિતાની ભ્વાતાઓના રચાયેલા સ્વર્ગસિંહાસન પર ચડી અદર્ય થયો. દર્શિવીર પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મૃત્યુને ચત્તુ ધવામાં મુગધુગો યયાં જે માનહાનિ સમજે છે, તે માનહાનિમાંથી આ દર્શિયને પણ વિશ્વંકરે બચાવી લઇ વીરમૃત્યુને વરવાનો મુયોગ આપ્યો. સીતેર વર્ષના એ સમસંગળુની આ રોમાંચકારી કથા, એવા મૃત્યુ થકી ન વિસરાય તેવી બની ગઇ. માતાએ બચ્ચાંને જોખામાં મુવાડી પચપાન સાથે સંધિ અને પાત્થાંની દોરી તાણવી બહેનો હાતરયાંમાં ગાય, એવી ઘણી ઘણી વીર ગાથાઓમાં આ મૃત્યુ ઉમેરો નોંધાવે છે.

નરવીર લાલાજી

હરામખોર !

અત્મગૌરવની સમતુલા તોળનાર એ ઇંગ્લાંડની અદા-લત હતી. શ્વેતશ્યામના ભેદ ન પાડવાની પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર ન્યાયમંદિર હતું. જડજ હતો, જ્યુરી હતી, કાયદો હતો.

તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે ફરિયાદી હતો એક ભારતવાસી. અને તહોમતદાર હતું એક વિલાયતી વર્તમાનપત્ર. આરોપ હતો એ ગોરા પત્રકારે એ કંગાલ ભારતવાસીની ખદનક્ષી કર્યાનો. ‘લાજપતરાયે લશ્કરની રાજભક્તિ ત્યજાવવા કાવત્રાં કર્યાં છે’ એમ તે પત્રે લખેલું હતું.

‘આમ જો બાઈ !’ ખદનક્ષી કરનાર છાપાના વકીલે એક સાક્ષીને પૂછ્યું, ‘જો આ છબીમાં આ કોણ બેઠું છે ?’

‘આજના ફરિયાદી, લાજપતરાય.’ સાક્ષીએ ઉત્તર દીધો.

‘ને એની બાજુમાં કોણ છે ?’

‘બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ !’

‘હં, એ શબ્દ કેદમાં જઈ આવ્યો છે કે ?’

‘હા, એક કેસમાં બુબાની ન આપવાને કારણે.’

‘જુઓ નામદાર !’ વકીલ ન્યાયમૂર્તિ તરફ વળ્યો :
‘આ બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા હરામખોરની સાથે છબીમાં બેસનાર
ફરિયાદી લાજપતરાય પણ હરામખોર જ હોવો બોધ્યે ને !’

‘અને બીજી વાત નામદાર !’ વકીલે ચલાવ્યું, ‘આ
લાજપતરાયને મી. મોર્લે જેવા એક ઉદાર અને તત્ત્વજ્ઞાની
હિન્દી સચીવે હદપાર કર્યો હતો. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ
બડો હરામખોર હોવો બોધ્યે !’

નિરાશામાં ફળતા ન્યાયમૂર્તિના હાથમાં બાણ કે તોડા
આવી પડી. ન્યાયમૂર્તિ જ્યુરી તરફ વળ્યા : પોતાનો અભિ-
પ્રાય પ્રકટ કર્યો : ‘સાહેબો ! સાચી વાત કે આ શખ્સ ઉપર
આપણા વર્તમાનપત્ર ‘હેલી એકસ્પેસે’ કરેલી બહનક્ષીની એક
પણ સાબિતી જડતી નથી છતાં ફરિયાદીની બહનક્ષી ધયાની
વાત હું સ્વીકારું છું પરંતુ આ શખ્સને વળી આબરૂ શી
હોઈ શકે ? આપણા મી. મોર્લે જેવા શાંતિપ્રેમી, અને ક્રિસ્ચુક
હિન્દી સચીવે જેને હદપાર કરેલો હતો એવા હરામખોરની
આંબરૂને બહુ બહુ તો ધક્કો લાગીને કેટલો લાગે ? એની
આંબરૂહાન મદલ હું ૫૦ પાઉન્ડ ચૂકવવાના મતનો છું.’

ગઈ કાલે જ જેની મૃત્યુ-નોંધ લેતાં હિન્દી ધારાસભાના
અધ્યક્ષ શ્રી. પરેસે જેના અવસાનને ‘જગતભરની ખોટ’
કહી, તે મહાપુરુષના સ્વમાનનાં મૂલ્ય ઈશ્વારના ન્યાય-
મંદિરમાં રૂપિયા સાડી સાતસો જ હતાં. કારણ એક જ :
એની માતા-એની માતૃભૂમિ પરાધીન છે.

દીકરો

૨ાધાકિસનજી ! તમારે ઘેરે દીકરો આવ્યો. હું ફરીદ-પુરથી જોધને ચાલી આવું છું.’

‘તું નજરે જોધને આવે છે બહેન ! મને કહે તો ખરી દીકરાનો ‘અહેરોમહોરો કેવો, સારો છે ને ?’

‘અરેરે ભાઈ, રંગ કાળો અને ચહેરો બેડોળ છે. જાણે પંજાબનું બચ્ચું જ નહિ. તમારું એટલું દુર્ભાગ્ય છે. રાધાકિસનજી ! હશે, જેવી પ્રભુની મરજી !’

દિલ્હીનગરમાં પિતા રાધાકિસનજી શિક્ષકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા આવી રહેલા હતા, ત્યાં આવીને એક ઓળખીતી જાટ સ્ત્રીએ બાળ લાજપતનું આવું બચાન આપ્યું. સાંભળીને જીવાન પંજાબી પિતા અફસોસમાં પડી ગયા. કદરૂપ બાળકને માટે એને કંટાળો આવી ગયો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ના જાનેવારી માસની ૨૮ મી તારીખે, ફરીદપુર ગામડાના દુકાનદાર હુકમસિંહજીની એક ઝૂંપડીની અંદર ત્યારે પંજાબના નરસાઈલનો પ્રસવ થયો, ત્યારે ઉત્સવ ધવાને બદલે સગા બાપના અંતરમાં પણ ગ્લાનિ ઉદ્ભવી ઉત્સવ તો નિર્માયો હતો એના મૃત્યુને માટે. ને મૃત્યુનો ઉત્સવ જ સાચો જીવન-ઉત્સવ છે.

વાત્સલ્યધેલી લોળી માતા એના આમ્ય સંસ્કારથી પ્રેરા-
ઈને છાનીછાની બોધીને તેડાવતી, તેડાવીને લાજપતના બેથ
બેથરાવતી. બાળકના હાથપગની અને લલાટની રેખાઓ
તપાસીને બોધી મહારાજ કહેતા કે ‘માઈ ! દેવી ! તારો
લાજપત કોઈ મહાપુરુષ થશે, મોટી મોટી મુસીબતો સામે
મુકાબલો કરશે, લાખો દેશજનોનું કલ્યાણ કરશે, મોટો
દાનેશ્વરી થશે. માતા ! તું પરમ ભાગ્યવતી છે.’

બોધીની આવી ભવિષ્યવાણી સાંભળીને માતા મરૂં
મરૂં થતી. કાલીધેલી ગામડિયણના અંતઃકરણમાં આ
આગાહીનો પ્રત્યેક ખોલ અંકાઈ ગયો હતો. વિશેષ કરીને
‘દીકરો મોટો દાનેશ્વરી થશે’ એ વિચારથી તે હર્ષનાં
આંસુએ એની આંખો ભીંજાઈ જતી.

લાજપત પોતેજ લખી ગએલ છે કે ‘મારી માતાને
હસ્તે અમારો ધરકારભાર એટલો વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો
કે જે દિવસોમાં પિતાજીને રૂ. ૫૦ ની માસિક આવક
હતી, તે દિવસોમાં ન તો અમને તંગી વરતાઈ હતી, કે
ન તો જે દિવસોમાં મારી આવક રૂ. એક હજારની હતી
તે દિવસોમાં અમારે ઘેર અમોસાત દેખાએલી. એનું નિત્ય
જીવન મારે માટે પરમાર્થના પત્યક્ષ પાઠ સમ જતી ગયું.
મારી જીવાનીમાં એ મારા બહેરજીવન માટે મગરૂર હતી,
અને સખાવત કરવામાં મને એ પ્રોત્સાહન આપતી. ઉપરાંત
એ એટલી ગર્વિષ્ઠ હતી કે જોયા વા નીચા કોઈના તરફથી

અપમાન થતું તે એ સાંખી શકતી જ નહોતી. કોઈની મહેરબાનીની લીધે એ માગતી નહોતી. જલદ પ્રકૃતિની હતી. ઉતાવળીઆ સ્વભાવની હોવાથી ગુસ્સાને વખતે ઉગ્ર વાણી કાઢતી અને સામા ટોણા ચોડવા સદા તૈયાર જ રહેતી. માફ ઘણું ખરૂં અંગત ચાસ્તિય મારામાં એનામાંથી જ ઊતર્યું છે.’

એજ માતાના ગુણ-પાનમાંથી લાજપતને દૃઢ્યે આખી દુનિયાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું સન્માન સંચાલ્યું હતું. પ્રેમ અને પરોપકારે છલકતી પોતાની જનેતાનું મધુર વિશુદ્ધ દર્શન એને દુનિયાની તમામ સ્ત્રીઓનીથી કે સ્વેતશ્યામ સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હતું. એટલે જ પેટ્રી અમેરિકાવાસી મીસ મેયોના મલિન પુસ્તક ‘મધર ઇન્ડિયા’ના પ્રત્યુત્તરમાં પોતે રચેલા ‘અનહંપી ઇન્ડિયા : હુઓ હિન્દ’ પુસ્તકમાં એમણે લખ્યું છે કે—

‘આ મારા પુસ્તકમાં યુરોપી સ્ત્રીઓની નીતિશ્રુતાનું અર્થાપ્રકરણ ઉપાડવાનો નિષ્ણર્થ કરવામાં મારી ઠેટલીયે રાત્રિઓ નિદ્રા વગરનો ગઈ છે. કેમકે મીસ મેયોને પોતાની જાતિ પ્રતિ જેટલું માન દેખાય છે તે કરતાં મને—હું પુરુષ છતાં વધુ માન છે. મારી એ સન્માનદષ્ટિને જાતિ, વર્ણ કે કોમના લેહો નથી. હું માનું છું કે વિશ્વમાં ‘સ્ત્રી’ જેટલું સુંદર અને પવિત્ર સર્જન ખીણું એક પણ નથી. એનું માતૃત્વ-એની ગર્ભધારણ શક્તિ એને જગતની ખીણ

તમામ સૃષ્ટિથી ચરિયાતે દરજ્જે બેસાડે છે, અને એ કારણે જ હિંદમાં જનેતાપણું—માતૃત્વ આટલું મહદ્ સન્માન પામી રહેલ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓએ સ્ત્રીને જુદેજુદે સ્વરૂપે પૂજેલી છે: શક્તિ (ચિતના), સસ્વતી (વિદ્યા), લક્ષ્મી (ધન), અને દુર્ગા (માતૃત્વ) : એ બધી સ્ત્રી-દેવતાઓ જ છે. હિન્દમાં તો માતાને, પત્નીને, બહેનને, પ્રત્યેકને માટે અકેકેક અલગઅલગ ઉત્સવ નિર્માયેલો છે. એટલે જ પોતાની પત્ની, પુત્રી અથવા માતા સિવાયની પ્રત્યેક પસંદી સ્ત્રીને હિન્દમાં ‘માતા’ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અબ્બણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતી વેળા હિન્દુ હંમેશા ‘મા’ અથવા ‘બહેન’ કહીને, ઘણુંબધું તો ‘માઈ’ કહીને જ બોલાવે છે.’

‘કેઈ પણ હિન્દી, સિવાય કે જેની નૈતિક જાણના પરદેશી સરકારના ચાલુ બસેસી કામને લીધે છેક જ કદ્દ થઈ ગઈ હોય, અથવા તો જેની સમતોલતા ગુસ્સાથી તદ્દન ગૂમ થઈ હોય—તે સિવાયનો કેઈ પણ હિન્દીજન સ્ત્રીશ્રીતિનું અપમાન કરી શકે એવું અમે માનતા નથી. યુરોપીઅનો ચાહે તે બોલે, છતાં હિન્દીને સ્ત્રીશ્રીતિ પ્રત્યે જિંદગી સન્માન છે. હિન્દને પોતાની ધર્મપત્ની પોતાના અંગ સમી છે, અને જગતની અન્ય તમામ સ્ત્રી—એ ચાહે તે હો—એને મન ‘દેવી’ સમાન, માતા અને બહેન સમાન અદબ કરવા લાયક છે. ‘પંતળી’ પત્રે ૧૯૦૭ની જેની દમીએ વ્યંજન કરેલા આ વિચારો મારી પોતાનો જ લાગણી રજૂ કરે છે.’

પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં, પોતાની અડસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે માતાની અને પોતાની વચ્ચે કાળનો મહાનદ આલીસ વર્ષોનું અંતર પાડીને વહેતો હતો, ત્યારે પણ લાજપતરાય મૃત્યુના એ મહોદધિને સામે પાર આલી ગયેલી માતાને નહોતા વિચારી શક્યા. કેમકે હિન્દની રીખાતી સ્ત્રીજાતિરૂપે માતાને એ જીવંત માનતા હતા. પોતે મિત્રોને કહેતા કે ‘હવે હું અંત’ જીવવાનો નથી. એટલે મારી છેલ્લી વારની સર્વોપરિ જાંખના મારી માને નામે એક સ્ત્રીઓની ઇસ્પિતાલ બાંધવાની છે’ એમ કહીને એ બાબતની આખી રૂપરેખા પોતે તૈયાર કરેલી તે મિત્રોને બતાવતા હતા. છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું વસિયતનામું કરીને પોતાની બાકીની બધી પૂજા આ ‘સ્ત્રી બચ્ચાંની ક્ષયનિવારણ ઇસ્પિતાલ’ માટે દ્રષ્ટ કરીને આપી હતા, અને કાયમી ભંડોળ સ્થાપના માટે પાંચ લાખના સવાલ દેશ સમક્ષ નાખી, પોતે જ ભટકીભટકી મોટી રકમ લીખી પણ આવેલ હતા.

પિતાજી પ્રત્યેના પ્રેમે પણ પેલી ‘કાળા કંઠરૂપા બાલક માટેની ગ્વાનિનો ઠીક ખંગ વાળી દીધો ! ત્રેવીસ વર્ષની વયે તો લાજપતે બાપુન નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવરાવી, પોતાના નાના ભાઈઓના અભ્યાસનો બધો ખાજો ઉપાડી લીધો. સધાકિયનજી પોતે જ પાછળથી કહેતા કે ‘મેં પેન્શન લીધું’ ત્યારે લોકો મને રોકતા હતા, ડરાવતા હતા કે લાજપત ખર્ચ નહિ આપે તો ? પણ હું તો લાજપતને જાણ્યું ખરોતે ! એ મારો દાનો દીકરો મને છેતરે જ નહિ.’

ચેન્ચન પર લિતર્યા પછી પિતાજીને નિવૃત્તિ ન કાપી. હુકાન માંડવાનું દિલ થયું. તુરત લાજપતે ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા પિતાજીને વેપાર માટે દીધા અને જગ્રામમાં હાલ ખોલાવી દીધું. પિતાને નામે જગ્રામમાં 'સધાકિથન હાઈ-સ્કુલ'ની સ્થાપના કરી.

હિન્દની કેળવણીના કાયદાઓ પર પોતે એક પુસ્તક લખ્યું છે, એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતે ભિંમલેર પિતાજી વિશેની મગરૂની પ્રગટ કરે છે :

'મા વિષય ઉપર લખવાનો મારો અધિકાર એ છે કે હું એક શિક્ષકનો પુત્ર હોવાનું જોરવ ધરાવું છું. ગઈ સદીની સાઠીની અંદર અંગ્રેજ સરકારે જે પહેલી શિક્ષક-ટુકડીને તાલીમ આપી હતી, તેમાં મારા પિતા પહેલવહેલા હતા. મારા પિતા પહેલા વર્ગમાં આવેલા, અને કેટલાક વિષયમાં તો એને જીંયામાં જીંયા ઢોકડા અપાયેલા. મારું પહેલું શિક્ષણ મને એમની પાસેથી મળ્યું છે. હું મીડલ સ્કુલમાંથી લાહોર હાઈસ્કૂલમાં ગયો ત્યાં સુધીના અંગ્રેજી સિવાયના તમામ વિષયો હું એમની પાસેથી જ શીખ્યો હતો. શિક્ષણની અંદરનો મારો રસ એમને જ આભારી છે. મારી જીંદગીમાં હું ઘણા શિક્ષકોને મળ્યો છું, પણ એમના કરતાં કોઈ અરએ શિક્ષક મેં દીડો નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે બાઈની રીતે વર્તતા અને તેઓના સહવાસમાં આનંદ પામતા. એણે પોતાનામાં જે

કાંઈ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન હતું તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અર્પી દીધું હતું : દેતા હોય તેવા ભાવથી નહિ, પણ સહકારની-પરસ્પર વિનિમયની લાગણીથી. જ્યાં જ્યાં એ ગયા ત્યાં ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓની સ્નેહમૂર્તિ સમા હતા. પોતે શિખવતા તે વિષય પર વિદ્યાર્થીનો બુદ્ધિપૂર્વકનો તલસ્પર્શ દેખે ત્યાં મુધી વિદ્યાર્થી કેટલું યાદ રાખી શકે છે તેની એમણે કદી ખેવના કરી નથી. એમણે કદી શીખવ્યું નથી, માત્ર સહુને પોતાની રીતે શીખવામાં સહાય જ કરી છે. આ બધું એમને માટે સહજ હતું, કેમકે અંગ્રેજી ભાષાનો એક શબ્દ પણ પોતે ન બોલતા હોવાથી, શિક્ષણનું શાસ્ત્ર કે શિક્ષણની કલા-એમાંથી કશું એ બનાવટી ભથ્થર પોતે ભણ્યા નહોતા.'

આવા પિતા પ્રત્યેના સ્નેહ લાલાણીની ૧૭૦૭ની પહેલી જેલજાત્રા વખતે કેવું વીરોચિત-સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો હતો તે એમના ખીજા પુસ્તક (મારી હઠપારીની કથા) માંથી જડી આવે છે : ઇ. સ. ૧૬૦૭ના એ મહિનાની દેમી તારીખ, એટલે લાજપતરાયની બેતાલીસ વર્ષની ઉંમર : એટલે પિતાનો પૂરેપૂરો જુઠાપો અને માતાનો વિદેહ : પોતાની પૈસેટકે છલોછલ બહોજલાલી અને બહોળું કુટુંબ : લખે છે કે 'મારે મારા પિતાને આ વિપત્તિ માટે તૈયાર કરવાના હતા. મારી પત્ની, મારી તાજેતર રંડાયેલી પુત્રી અને મારો સહુથી નાનો દીકરો : એ ત્રણે તે

હુધીઆને મોસાળમાં ગયાં હતાં, એટલે મને સંતોષ હતો કે મારી ગિરફતારીને સમયે કૌટુંબિક પ્રેમનું કશું નાટક નહિ ભજવાય. પરંતુ સહુથી વધુ બ્યથા મને મારા બુદ્ધા બાપુની હતી. મારું આપું જીવન મારા પ્રિતુપ્રેમ તથા દેશપ્રત્યેના કર્તવ્યની લાગણી વચ્ચેના સતત સંગ્રામ સમું બની ગયું હતું. વારંવાર એમને ન રૂચે તેવાં, એમની મંજૂરી વિરુદ્ધનાં બહોર કાર્યો કરીકરીને મેં એમને નારાજ કર્યા હતા. તમ છતાંયે એમની નારાજ મારી સાથે છુદા પડી જવા જેટલી હદે હજી સુધી કદી પહોં નહોતી ગઈ. કવચિત્ કવચિત્ની ઘડીભરની નારાજ અને નાપસંદગી છતાં પણ એ હમેશાં મારા રક્ષા-દેવ જ હતા. મારા આરોગ્યની ચિંતામાં ને ચિંતામાં એના બાળ અકાળે ધોળા બની ગયા હતા. મારી બિમારીમાં જે વખતે ઘરનાં બીજાં સર્વેએ મારી આશા છોડી દીધી હતી, તે વખતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પણ, મહિનાઓના મહિના સુધી, એક ઘડી પણ મારી પથારીથી અળગા થયા સિવાય એ પિતાએ મારી સારવાર કરી હતી, મારા ખતનું આ આવેશભર્યું વાતસલ્ય જ એની જીવનદોરી સમાન હતું; અને એ વાતસલ્યે જ મારા પર મુખ્ય સંયમ જમાવીને, મને કુટુંબ-સ્નેહનાં બંધને તોડી નાખી ત્યાગજીવનમાં જતો અટકાવી રાખ્યો હતો. મારા હૃદયને આધ્યાત્મિક વલણ આપનાર પણ એમના જ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની તેમજ નીતિમય જીવનની અસર હતી. હું જીવાન બન્યો ત્યારથી હમેશાં મારી મુખ્ય કાળજી એમની નારા-

જના પ્રસંગો ન આવવા દેવાની જ રહેતી. અને મારા
ઝાંઝેર જીવન સિવાયનાં ઘર તેમજ બહારનાં દરેક કામમાં
એમની ઇચ્છા એજ મારે તથા મારા સ્વજનોને માટે
કાયદો હતો. એટલા માટે જ મારા પર જો કશી આકૃત
આવે તો અંતરમાં દુઃખ ન ધરવા માટે મેં એમને તૈયાર
કર્યાં. કાગળ લખ્યો.'

x

x

x

‘જ્યારે હું દેશવટેથી છ મહિને પાછો વળ્યો, ત્યારે
મેં સાંભળ્યું કે એમના શિર પરની આ મોટામાં મોટી
આકૃત હરમ્યાન એમણે મક્કમ, મર્દને શોભતું અને ગર્વ-
મય વલણ ધારણ કરી રાખ્યું હતું. એમની મર્દાંગીને ન
છાજે અને મારા કાર્યની વિશુદ્ધિ પરના મારા વિશ્વાસને
હીણુપ લગાડે એવું કોઈ પણ પગલું ભરવાનો એમણે
પલવાર પણ વિચાર કરેલો ન હતો. આ સાંભળીને
મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ મને પત્રો લખતા
તે ઘણા દૂંકા હતા, છતાં પોતે પોતાનાં દુઃખો
કેવી ધીરજથી સહન કરતા કરતા મર્દની રીતે મારાં
બાળબચ્ચાંની રક્ષા કરી રહ્યા છે, એટલું સમજી જવા માટે
તો એ દૂંકા પત્રોમાં પૂરતું લખાણ હતું. પરંતુ એમણે તો
તે ઉપરાંત મારા બચાવ માટે પોતાની કસેલી કલમ ઉઠાવી
હતી અને એ કલમ વડે એ કાળા કામ કરનારા મારા
દેશબંધુઓની કુટિલ પેરવીને ધૂળ મેળવી રહ્યા હતા, એની
તો મને બખર પણ શી રીતે હોય ! હું પાછો આવ્યો ત્યારે જ

મને શરમ માથે માલૂમ પડ્યું કે જોકે હિન્દી ડાહ્યડી કમીશનરે, કેમ જાણે મારો બુદ્ધો પિતા મારા રાજદારી વિચારો જદલ અને મારી હીલચાલ જદલ કોઇ રીતે જવાબદાર હોયની, એ રીતે એ વૃદ્ધની હીલચાલ પર ગેર-કાયદેસર રીતે સતત છૂપી ચોડી રાખવાનું હીચકાફું કૃત્ય પોતાની નોકરીને અંગે આવશ્યક ગણ્યું હતું. તેમ છતાં એ ડાહ્યા ક્ષણ માત્ર પણ ઉમ્મગ્યા નહોતા, જાણે મારી નિર્દોષતા પર ધડીબર પણ વિશ્વાસ જોયો નહોતો, અથવા તો પોતાના પ્રત્યે અદ્વતીય પિતૃપ્રેમ ધરાવનાર બેટાની ગેરહાજરી થકી અંતરમાં વસોવાલી વેદનાને વશ બની કદી પણ નિરાશાને નોતરી નહોતી.

શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર

પિતામહના દબાણને લીધે તેર વરસની વયે તો લાજ-પતરાયનું લગ્ન થઇ જાય છે, અદારમે વર્ષે એ કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પાર કરે છે. વીસમે વર્ષે સનંદ મેળવવાની પરીક્ષા વટાવી હિસ્સાર ગામમાં વડીલાત આરંભી દે છે. યૌવનના નિશ્ચિંત સંસાર-મુખો, મનોરાજ્યના સ્વપ્નવિહારો

અથવા બલપ્રાપ્તિના મસ્તીભર્યા પ્રયત્નોને એના જીવનમાં સ્થાન મળે તે પહેલાં તો લગ્ન અને ગુજરાનની બંને ધુંસરીઓ એના કાંધ પર પડી જાય છે. જોતજોતામાં એ પાણીદાર જીવાનની વક્રિલાત માસિક અઢીસો રૂપીઆની રકમ ઉપર પહોંચી જાય છે, અને તેની સાથેસાથ જાહેર જીવનનાં દ્વાર ઉઘડી જતાં એની કમાઈની મોટી બચત પરમાર્થની ઝોળીમાં પડવા લાગે છે.

પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદનો શંખ પુકાચો, સમાજ-જીવન તેમ જ ધર્મજીવનના સડા ઉપર આર્યસમાજની નસ્તર-ધૂરી ફરવા લાગી, અને સરકારી નિશાળોમાં કારકૂનો પેદા કરવાનું સાંચાકામ કરનારી કેળવણીના સત્યાનાથ તરફ દયાનંદના જીવાન શિષ્યોનું ધ્યાન ખેંચાયું. એકવીસ વરસની સુકુમાર ઉમ્મરે પોતાના ખીજા બે સાથી-ઓના સંગમાં લાજપતરાય પૈસાની કશી સગવડ સિવાય, પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર અને રાજસત્તાની સંદેહભરી નજર સામે દયાનંદ એગ્રેડે વૈદિક કોલેજનાં તોરણ બાંધે છે પોતે લખે છે કે ‘આ સંસ્થાની એક એક ઈંટની પાછળ ઇતિહાસ છે. એ કદાચ આ દુનિયાને અજવાળે કદી જ નહિ આવે. આ વાતો લગભગ વિસરાઈ ગઈ છે, અને જે થોડી વાતો હજી પ્રચલિત છે તે બધી પણ એના સૃષ્ટાઓનાં શબ્દોની સાથે જ બળીને લસમ બની જશે.’

પ્રત્યેક ઇંટ પછવાડેની એ ગુપ્ત કથાઓ તો બેશક

ગૂમ થઈ થઈ છે. પરંતુ લાલાજીનાં સ્વાર્થથી સાથે સંબંધ ધરાવતી વાતો આ સ્ત્રી : પૂરી એક પચીસી સુધી યુવાન લાજપતરાય આ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા સાથે અકડાયેલા રહ્યા; નવ વર્ષ સુધી એના કાર્યવાહક મંડળના મંત્રી રહ્યા; કેટલા વર્ષો સુધી ઉપ-પ્રમુખ રહ્યા; પરંતુ એનું કર્તવ્ય માત્ર કાર્યવાહીનું ચાર છેક વચ્ચે જ નથી રોકાઈ રહ્યું. ઓફીસ ચલાવવી, ફાળા માટે બહાર સભાઓમાં વ્યાખ્યાન આપવાં, ફાળા ક્ષિત્તિ રાવવા, પ્રચારકામ ધપાવવું અને વર્તમાનપત્રો માટે લેખો લખવા વગેરેઃ આટલેથી એનાં સરસ્વતી-પુજનનાં અર્થ-પુષ્પોની સમાપ્તિ નથી થતી. એ તો આ બહુવિધ બોલે ઉઠાવતાં શિક્ષકનું કાર્ય પણ આદા કરતા, વિદ્યાર્થીઓની સાથે લેખાતા, છાત્રાલયો ઉપર પણ દેખરેખ રાખતા. પ્રત્યેક વખતે આર્યસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવ પર એનો એક જ વ્યાખ્યાન-સૂર શ્રોતાઓનાં ખિસ્સામાંથી નાણાંની રેલો વહવતો. પરંતુ એ વ્યાખ્યાન-સૂર પાછળ માત્ર ચળવળનું કે માત્ર ભાવોર્મિતું નહિ, પણ પોતાના પ્રથમપહેલા દ્રવ્ય-હાનનું નોર હતું. પહેલી બહારાલ હંમેશાં એમના પોતાના ગળવામાંથી જ થતી હતી. આવી આર્થિક સહાય એમણે ઝીંદગીભર ચાલુ રાખી હતી. પોતાને રહેવાનું મકાન પણ કોલેજની પાડોશમાં જ ખરીદ્યું હતું. સત્તાધીશોની કુદૃષ્ટિ સામે પણ સ્વદેશી શિક્ષણનો ધ્વજ ફરકતો રાખનાર એ નાના યા યુવાન-મંડળને મોખરે હંમેશાં

લાજપતરાય હતા. એમના મૃત્યુ પહેલાં જેજ કિસ ઉપર એણે બન્યું કે પોતે કોલેજના કેટલાક કિશોર વયના છોકરાઓને પ્રભાતમાં અતિ વહેલા સરઘસમાં નીકળતા જોયા. તુરતજ પોતે પ્રિન્સીપાલને લખ્યું કે ‘આ અટકાવણું ઘટે, નહિ તો છોકરાઓની તંદુરસ્તી ખગડશે!’ આટલી મમતાના ગર્ભમાં જે સ્વાર્પણ બિહુ હતું, તે સ્વાર્પણના સૂચિતથી તો ‘દયાનંદ એ. વે. કોલેજ’ની અંદર પગની પાંખડીઓની પેઠે અન્ય અનેક કોલેજો ને શાળાઓ પુટી નીકળી. પોતે કહે છે કે સંજોગોનું પરિબળ વિચારતાં તો આ વિદ્યાલય એક અદ્ભૂત નવલકથા સમું દિસે છે. આટલું અસીમ મમત્વ છતાં, સંસ્થાની સાથે પોતાની તદ્દરૂપતા છતાં, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો નિષ્પક્ષપાતી મંથનકાર લાજપતરાય, પોતાની—The Problems of National Education in India—નામની ઓપડીમાં પોતાના જગતભરના શિક્ષણવિષયક અનુભવનું ઢોહન કરતાં છેક ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં જતાં ઉચ્ચારે છે કે આ સંસ્થા પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના કોયડાનો સાચો ઉકેલ નથી આણી શકી.

નીનખંધુ

દેશમાં દુષ્કાળ પડે, રોગચાળો ફાટી નીકળે, જળપ્રલય કે
 કે ધરતીકંપ થાય, ત્યારે તો ખ્રીસ્તી મીશનરીઓની મોસમો
 ખુલતી, ડુંડાં લણવાની બંધે કે લાણી પડતી. હજારો અનાથ
 હિન્દી બચ્ચાં પાદરીઓના હાથમાં પડીને ધર્મ અને જાતિનાં
 અભિમાન ગુમાવતાં, મોટપણે માતૃભુમિનાં શત્રુ બનતાં. કારણ
 એ હતું કે બૂખમરાનાં માર્યાં હજારો માખાપો પેટનાં
 સંતાનોને પણ પાદરીઓના હાથમાં જવા હેતાં અને તે
 પછી દુષ્કાળ વીત્યે પાદરીઓ એ બચ્ચાંને પાછાં માખાપના
 કબજામાં સોંપતાં નહિ. એ રીતે રાજપૂતાનાના ફક્ત એક
 દુષ્કાળમાંથી જ કુલ ૭૦ હજાર હિન્દુ બાળકો ખ્રીસ્તીઓને
 હાથ પડી ગયાં હતાં. એવે સમયે પંજાબમાં પહેલવહેલી
 ગિનખ્રીસ્તી અનાથસંકુલક ઝુંબેશ ઉપાડનાર એક લાજપતરાય
 જ હતા. ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની વય એટલે તે જીંદગીનો ઉંખર
 લેખાય. દરમ્યાન તે પોતે ફિરોઝપૂર, મીરટ વગેરે સ્થળે
 અનાથ-આશ્રમો ઉઘાડી નાખ્યાં હતાં. એવે ૧૮૯૯-૧૯૦૦ના
 અરસામાં મધ્યપ્રાંત, રાજપૂતાના, બંગાળા વગેરે સ્થળોમાં
 દુષ્કાળ ફાટી નીકળ્યો. એ ચીસ લાહોરમાં લાજપતરાયને
 કાને પડી. એણે અંતઃકરણ પીગળી ગયું. સહાયસમિતિઓ
 ગોઠવી, દ્રવ્ય મેળવી, ઠેરઠેર પોતાના ધર્મદૂતોને એણે

મોકલી દીધા. ફિરોઝપુરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્દયાનંદ અનાથ-
આશ્રમની કાર્યવાહી કરવાથી પોતાને અચ્છી તાલીમ મળી ગઈ
હતી તેથી પોતે હજારો અનાથ હિન્દુઓને બચાવ્યા. એ
દેખીને પાદરીઓની આંખો ફાટી ગઈ. ૧૯૦૧ માં 'હુકાળ
કમીશન' બેઠું. સરકારે લાજપતરાયને જુબાની આપવા
તેડાવ્યા. જુબાનીમાં એણે ઉઘાડેછોગ બહાર કયું કે
ખ્રીસ્તીઓ અમારાં હિન્દી બચ્ચાંને આવાં સંકટોનો ગેરલાભ
લઈ ઉઠાવી બચ છે તેની સાથે હું ઈલાજ માગું છું :
હું માગું છું કે પ્રથમ પહેલાં અનાથ બાળકોને પાછાં શોધી
કરીને એનાં પોતપોતાનાં માબાપોને હવાલે કરવાં; માબાપો
ના પાડે તો આર્યસમાજ આશ્રમોના હાથમાં સુપરદ કરવાં;
અને એ ન રાખે તો જ ખ્રીસ્તી મીશનરીઓને બળાવવાં.
સરકારે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. ખ્રીસ્તીઓનો ભક્ષ ગયો.
હજારો બાળકોને હિન્દુત્વની ગોદમાં પાછાં તેડી લાવનાર લાજ-
પત ઉપર આ મતલબી વિધર્મીઓની વકદંષ્ટિ તે દિવસથી
જ રમવા માંડી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કાંગડા જીલ્લો ધસ્તીકંપનો ભોગ
ધઈ પડ્યો. એ પ્રચંડ ભૂકંપને લીધે હજારો મકાનો જર્મી-
દોસ્ત થયાં. હજારો ગરીબો ઘરબાર વિનાનાં બન્યાં. તેઓની
વહારે પણ લાજપતરાય જ ધસી આવ્યા. દ્રવ્ય ભેળું કરી,
સ્વયંસેવકોનાં દળ બિલાં કરી, અનાથઆશ્રમ ઉઘાડી એ
પીડિતોના ઉગાર માટે મથ્યા.

પંખળ જેવા સ્થિતિચૂસ્ત પ્રાંતમાં અંત્યજેની સાર કાંઈ હિન્દુએ લીધી નહોતી. એ ‘અશૂતો’ માનવજાતને મળેલા તમામ જન્મસિદ્ધ હક્કોથી ખાતલ હતા. એને નહોતી યાળાઓ કે નહોતાં નવાણો. એની વહારે પણ જોશીલો લાજપત જ ચક્ર્યો હતો. પંખળજરમાં એ અશૂતોદ્ધારનો મંત્ર શુંજતા શુંજતા ધૂમતા. અને એના અંતરમાં અશૂતો પ્રતિની કેવી જવાળાઓ ભઠી હતી તેની સાથે તેા સાઈમન કમીશનના બહિષ્કાર પર પોતે વસ્ત્રિ ધારાસભામાં જે અભયજરપુર વ્યાખ્યાન દીધું તેમાંથી જડે છે: એ બોલ્યા છે કે—

‘સાહેબો, આ અધિશુદ્ધ ગોરા કમીશનની નિમણૂક કરવાના બચાવમાં અમીર બર્કનહેડે એક કંથો મુઠો આગળ ધર્યો છે, જાણો છો ? એ છે સરકારની અસ્પૃશ્યો પ્રતિની જ્ઞાનો મુઠો ! અસ્પૃશ્યોની હસ્તી તમે ક્યારથી સ્વીકારી બલો ? આ દલિત વર્ગના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન બ્રિટિશ સરકારને કયે દિવસે થયું સાહેબો ? લાગે છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી.’

એક સભ્ય-શી રીતે ?

‘શી રીતે તે હું એક ક્ષણમાં જ આપને સમજાવું છું, સાહેબ ! ઇ. સ. ૧૯૧૭ના જોગસ્ટમાં સરકારે મહાન ઢંઢેરા પિટાઓ કે પ્રાંટીય રાજનીતિનું ક્યેય હિન્દને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની અંદરના એક અંગ તરીકે તૈયાર કરવાનું છે. આ ઢંઢેરા હિન્દને વિષે રહેતી સમસ્ત અંગ્રેજ જનતાને,

અમલદાર તેમજ ખીનઅમલદાર તમામને કડવો લાગ્યો. એટલે પછી પોતાની આખી કારકીર્દિમાં પ્રથમ પહેલીવાર ૧૯૧૭-૧૮ માંજ શિક્ષણ-પ્રગતિના અહેવાલમાં અસ્પૃશ્યોની હયાતીની નોંધ લેવાણી. તે અગાઉ અંગ્રેજ સરકારની દૃષ્ટિએ આ અસ્પૃશ્યો જીવતા જ નહોતા. એણે શું કર્યું ? એણે અસ્પૃશ્યોની વસતી-ગણના કરાવી. શા માટે ? અસ્પૃશ્યોની કેળવણીની પ્રગતિ શી રીતે થઈ શકે અને એનું હિત શી રીતે સુધારી શકાય તે જાણવાના હંભી બહાના તળે. પછી ? પહેલી વારના વસતી-પત્રકે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા ૩ કરોડની બતાવી. એ સંખ્યાને ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની વસતી-ગણનામાં સેન્સસ કમીશનરે છલંગ મારીને સવાપાંચ કરોડની કરી નાખી. અને એણે કહ્યું કે ઘણું કરીને અસ્પૃશ્યોને આંકડો સાદાપાંચ ને છ કરોડની વચ્ચે હોવો જોઈએ. પછી. મી. કોટ્ટમેને કલમને એક જ બટકે એને નિશ્ચયપૂર્વક છ કરોડ કરી નાખી; અને આજે જે છ કરોડ અસ્પૃશ્યોની વાત સરકાર વારંવાર કરી રહી છે તે આ રીતના છ કરોડ છે ! હું પૂછું છું કે ખ્રીટીશ સરકારે દોઢસો વર્ષના અમલ દરમ્યાન અસ્પૃશ્યોને માટે શું બહું કર્યું ?

મી. અહમદ—તમે શું કર્યું ?

લજપતરાય—મેં શું કર્યું ? કહું છું. સાંભળો. છેલ્લાં પચીસ કરતાં વધુ વર્ષોથી-ધારાસભામાં એ લોકોના પ્રતિનિધિને જોડવા દેવાનો ઇસારો સરખો થયો તેની પણ પૂર્વ

ઘણાં વર્ષોથી હું અસ્પૃશ્યો માટે મારું કર્તવ્ય કરતો આવું
 છું. હું સરકાર પક્ષના દરેક સભાસદને પક્કાર કરીને પૂછું
 છું કે બોલો, તમે છેલ્લાં પચીસ વર્ષો દરમ્યાન અસ્પૃશ્યોના
 માટે શું કર્યું છે ? અરે અત્યારે પણ-આ નવા વહીવટમાં
 પણ અસ્પૃશ્યોની કેળવણી અને આજ્ઞાદાની ધપાવવાના
 અમારા નાના શા પ્રયાસો પરત્વે પણ સરકાર સાની પડે
 છે. અમે જ્યારે જ્યારે પંબજમાં આ લોકો માટે કૂવા ઉઘાડવાનું
 કહીએ છીએ, ત્યારે એ ના પાડે છે. અમે એના બાળકો
 માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ કાઢવા સૂચવીએ છીએ, તો એ
 પ્રસ્તાવ પર પણ નૈયો બણે છે. જ્યારે એક સભાસદે
 અસ્પૃશ્યોના શિક્ષણ માટે રૂ. નવ લાખની મંજૂરીનો પ્રસ્તાવ
 મૂક્યો, ત્યારે પણ સરકારે મક્કમ 'ના' સંભળાવી. અમે
 માગ્યું કે લશ્કરમાં અને ત્યાં નહિ તો છેવટ પોલીસ ખાતામાં
 તેઓની ભરતી કરો, તો સરકારનો જવાબ છે કે 'ના;
 અત્યારના સંબેગોમાં નહિ; કેમકે બીજા હિન્દુઓ વિરોધ
 કરશે.' તો પછી આ અસ્પૃશ્યો માટે ઉભરાતું હેત શાનું ?
 એ છે દંભી બરાડો. હું તો આંહી બેઠેલ અંત્યજ પ્રતિનિધિ
 ખુદ મી. રાજને જ આહવાન આપીને પૂછું છું કે બતાવો,
 સરકારે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં તમારે માટે શું ઉકાળ્યું ? એ
 તો કેવળ આંખમાં ધૂળ નાખવાની વાત છે. બાકી તો શુદ્ધ
 વિશ્વજંઘુત્વની દૃષ્ટિએ અને સદંતર નિઃસ્વાર્થભાવે એ લોકોની
 ઝુગ્મેશ પરત્વે પહેલ કરનારા અમે જ છીએ. અમે એ
 લોકોને અમારા જ સગાં મદદમાં અને અમારી જમ રીતિએ

અમે એને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી બિંચા લેવા મથીએ છીએ. મેં પોતે પણ મારા સમયનો મોટો ભાગ એને મારી બચતની મોટી રકમો અસ્પૃશ્યો માટે જ અર્પણ કરી છે. હું પૂછું છું કે એની સામે જમા કરવા જેવું આ સરકારે અને આ ગોરા સભ્ય સાહેબોએ કશું કર્યું છે ?

લાજપતરાયનો શબ્દેશબ્દ સત્યના પાયા પર ઉભેલ છે. એમાંનો એક પણ હરફ જૂઠો પાડવા ત્યાં કોઈ સભાસદની પાસે સાધન નહોતું; અને અસ્પૃશ્યો માટે તો જ્યારે એણે એક કરોડ રૂપિયા અંદાજપત્રમાં અલાયદા મૂકવાનો પ્રસ્તાવ વરિષ્ઠ ધારાસભામાં પેશ કર્યો હતો, ત્યારે સ્વરાજ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ જે પ્રસ્તાવના પક્ષમાં મત આપત તો અસ્પૃશ્યોનું કામ પાકી જત. પરંતુ બરાબર એ જ પ્રસ્તાવને સમયે, ‘સહંતર વિરોધ’ની પોતાની નીતિને કારણે સ્વરાજપક્ષીઓને ધારાસભામાંથી બહાર નીકળી જવું પડેલું. તેઓ બધા બહાર પરસાળમાં જ ઊભા હતા. દૂર પણ નહોતા ગયા. સ્વમાનને પોતાનો પ્રાણ લેખનાર લાજપતરાય તે વખતે બહાર નીકળ્યા. હાથ જોડીને, પગે પડીને એણે વિનવણી કરી કે ‘કોઈ પધારો ! અસ્પૃશ્યોનું ભલું થયે. ભલા થઈને અંદર પધારો !’ પણ સ્વરાજવાદી સભ્યો લાંઘલાંજ હતા. લાજપતરાય પોતાનું સમસ્ત સ્વાર્થિમાન અળગું મેલીને હાથ જોડી ઊભા હતા એ અંત્યજને માટે. છેલ્લાં ત્રણ વરસથી તો હિન્દુવટનાં પાપ ધોવાની અદ્વૈત ધગથને વથ બની

લાલાજી દાનવીર શેઠ ખીરલાની દ્રવ્ય-સહાયથી પંજાબભરમાં અજ્ઞતોદ્ધારને જ કામે લાગી પડ્યા હતા.

અમેરિકામાં પોતે દેશપારી લોગવતા હતા; પેટગુજરા માટે જાતમહેનત કરી મથવું પડતું; ઘણી વાર ઘેરથી સરકારની ડખલને લીધે ખરચી આવવામાં મોડું થતું; પોતે મુંઝાઈને રડતા હોય; તે ટાણે પણ કોઈ હિન્દી વિદ્યાર્થી એની સહાય વિના એની કનેથી પાછો ન વળતો. વિદ્યાર્થીની કથની સાંભળી પોતે એટલા બધા પીગળી જતા, કે તેજ ઘડીએ ગજવામાં હાથ નાખી જે કાંઈ છેલ્લી મૂડી હોય તે રાજી થઈને આપી દેતા; અને પોતે તો પૈસાને અભાવે પુત્ર પ્યારેલાલનાં દ્રંકા કપડાં પહેરીને યુરોપમાં પ્રવાસો કરતા. કોઈ કહે કે 'લાલાજી, આ ઠીક નથી લાગતાં.' પોતે હસીને જવાબ દેતાં કે 'કાંઈ નહિ ચાર ! એ તો દ્રંકી મુસાફરીમાં ચાલ્યું જાય.'

વીરોનો પણ વીર

ઇ. સ. ૧૯૦૭ નો એ મહિનો ચાલતો હતો. હમનદોર આરે દિશામાં દેશને ચગદતો હતો. અને એ ઘર્ષણમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ ફાટતો હતો; બંગાળમાં બંગલગની સામે બિપીનચંદ્ર પાલે આંદોલન મચાવ્યું અને બંગ-યુવ-

કોએ માયાં હથેળીમાં લઈ આત્મસમર્પણની તૈયારી કરી. મહારાષ્ટ્રમાં લો. મા. તિલક જવાલા ચેતાવી રહ્યા હતા અને પંતળમાં ત્યાંની સરકાર જમીન પરનો કર વધારી જાટ કૃષિકારોની કમળખતીનો એક ખરડો ઘડતી હતી તેની સામે લાલાણ અને જાટ કોમના નેતા સરદાર અણતસિંહની જોડણીએ જાહિર મતનો બળવો જગાવવા ઝુમ્મેશ માંડી લાલાણ તો એના બનારસ મહાસભાના વ્યાખ્યાન પછીથી સરકારપક્ષનાં છાપાંઓએ ‘બળવાખોર’ શબ્દે ડામી દીધા હતા. એના ઉપર લશ્કરમાં વિદ્રોહ જગાવવાના નિર્મૂલ આક્ષેપો પણ થઈ રહ્યા હતા. સરકાર ચોગમ વિપ્લવના ઓળા દેખતી હતી. એવે વખતે લયલાપૂરમાં જાટોની મેદની મળી. અંગ્રેજ સૈન્યને ઉત્તમોત્તમ સિપાહીઓ જે કોમમાંથી મળતા હતા તે જ આ જાટ કોમની સામે લાલાણએ જોશીલુ બાવણ કર્યું. અને સરકારે સમય વર્તી લીધો. રાવલપીંડીના જે પાંચ નેતાઓને કાસગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા, એ પાંચેને માટે જમીન મેળવવા, ઉશ્કેરાએલા પ્રજાસાગરને શાંત પાડવા, અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા. સરકારને એક તક સાંપડી.

એક મિત્રે કહ્યું, ‘લાજપતરાય, તમારા લયલાપૂર ખાતેના બાપણમાંથી ‘રાજદ્રોહ’નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન આસ-માન એક થઈ રહ્યો છે.’

બીજાએ કહ્યું ‘કુકા, લોકોના આગેવાન ભાઈ રામસોગના

જેવી તમારી પણ વલે કસ્યાની ગેઠવણ ચાલી રહી છે.' [લાલ સમર્સીંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. ૧૮૭૨ માં એને ૧૮૧૮ ના કાયદા નં. ૩ ની રૂઝમે, મુકદ્દમે ચલાવ્યા વગર પ્રદેશ કાળા પાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યો હતો ત્યાં એ તુસ્ત જ મરણ પામ્યો હતો.]

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે 'ચાલો લાલોરમાંથી નીકળી જઈએ. વાઘણું પસાર થઈ જવા દઈએ.'

લાલાજીએ જવાબ આપ્યો: 'નહિ, નહિ; એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કર્યું નથી. કાયદેસર મને સરકારની આંગળી અડકી શકે જ નહિ. મને કશો ભય નથી. મારા મગજમાં તો એક જ વિચાર ધૂમે છે કે રાવલપીંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે હું કંઈક કરી દઉં. અત્યારે એ પાંચ જણા બંદીખાતામાં છે ને હું ઘરમાં સુખે નિદ્રા કરું છું, એ વિચાર મને જંપવા દેતો નથી. હું રાવલપીંડી જઈને જેમ બને તેમ તેઓની નિકટમાં રહું તો ઠીક.'

લાલાજી જ્યાં આ વિચાર કરે છે ત્યાં એમને ખબર મળ્યા કે એ પાંચે જણાના સ્નેહી-સંબંધીઓ ઇચ્છે છે કે લાજપતરાય દ્વર જ રહે તો ઠીક. તેઓનું માનવું છે કે પાંચ જણા પર પડેલી આ આકૃત લાલાજીની જ રાવલપીંડી ખાતેની હાજરીને આભારી છે અને તેઓ લાલાજી સાથેના સંબંધ તણ દેવા ઇચ્છે છે.

લાજપતરાયે આ માગણીને શિર પર ચઢાવી. પરંતુ એનું હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરદેજ થયેલાઓને કારાગૃહમાં સંદેશે પહોંચાડ્યો કે ‘મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયાર જ બિલો છું. અત્યારે તો નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે.’

પોતાના પર ઘેરાતાં વાઢળાંની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાયદો ઉઘાડીને વાંચી બેયોઃ માથું ધુણાવ્યું: ના, ના, આમાં વર્ણવેલું કૃત્ય મેં કદિ કર્યું જ નથી, મને પકડે જ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ !

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાર ગામતરૂં કરવું પડશે એવું માનીને લાલાણએ તૈયારી કરવા માંડી. અને શી શી તૈયારી કરી ?

૧. પત્ની તો બહાદુર છે. એ નહિ મુંઝાય. એ તો બન્ધાંને હિમ્મતથી ઉછેરશે. એની મને ચિંતા નથી.

૨. પિતાણનો પ્રેમ અપરંપાર છે: એ ડાસો જૂરીજૂરીને મરશે ! માટે એના પર હિમ્મત ઢેનારો પત્ર લખી કાઢું: ‘બહાલા પિતાણ,

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ બેસ્થી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી. છતાં આપને વિનય-પૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું, કે મારા પર ચાહે તે વિપત્તિ પડે તોયે આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ ગ્રાથે બેલનારનું મોં

અચિત દાઝે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? રાજસૂતાનાં કૃત્યો પર ટીકા કસી એ અગ્નિ સાથે રમતા રમવા બરોબર છે. મને ખીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર આપના ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુસીબતોની ચિંતા છે. માટે મને ખાત્રી આપો કે મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા ફુદમાં ગયા છે, તો હું બચાડો શી ગણતરીમાં ! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું આ ટાણું નથી. બિલહું જે કાંઈ ગુજરે તે મર્દની રીતે સહવાનું છે.....મને કશી વ્યાકૂલતા નથી. આપ પણ મારી કશી ચિંતા કરતા નહિ.

લી. આપનો નમ્ર સેવક
લાજપતરાય !

૩. ખીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિઠાયતના મિત્રોને પંજાબની દમન-નીતિ વિષે વાકેફ કરવાના કાગળો લખ્યા.

૪. તે દિવસ અદાલતમાં તો કશું કામ નહોતું; પરંતુ એક અસીલે અમૂક વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૩૫૦ જે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. મોટરગાડીની વરધી લીધી.

ત્યાં તો જે પોલીસ અમલદાર આવીને ઊભા રહ્યા :
‘લાલાજી, આપને કમીરનર સાહેબ યાદ કરે છે.’

‘શા માટે ?’

‘એ ખબર નથી.’

લાલાજીને લાચું કે લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં કદાચ મદદે જોવાવતા હશે. કહું, ‘હમણું અદાલતમાં જઇને વળતાં મળી જાઉં છું.’

‘પણ લાલાજી, હમણું જ આપનું કામ છે; થોડી જ મિનિટનું.’

લાજપતરાય બેઠેમાયા. નક્કી કંઈક આશ્વત છે. સ્મિત કરીને કહું ‘બહુ સારું, આવો મારી ગાડીમાં જ સહુ જઇએ.’

વિપત્તિના પ્રવાસ પર લાજપતરાય સ્મિત કરતા આસ્થા. ત્યાં તો સામે બીજા અંગ્રેજ અમેલદારોની ગાડીઓ મળી. કૂદીકૂદીને એ એ ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથી પર ચડી ગયા. લાજપતરાયે પોલીસ ઉપરી રૂન્ડલને તો પિછાન હોવાથી કહું ‘અંદર આવી જાઓને !’ એ મિનીટમાં પોલીસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશનરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. હસીને લાજપતરાય બોલ્યા: ‘તૈયાર જ છું.’

‘કોઇને મળવું છે ?’

‘ના રે !’

‘કંઈ કાગળ પત્ર લખવો છે ?’

‘હા, હા, જરૂર’

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયા. પુત્ર પ્યારેલાલને

લખ્યું : ‘ હું ક્યાં જઈ છું તેની ખબર નથી. ક્યારે આવીશ તે પણ જાણતો નથી. તું આ એક કામ કરજો : આ સાથે રૂ. ૩૫૦ની નોટો મોકલું છું. તે આપણા અસીલને પાછી દેજો અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજો. ખીજ થોડા મુકદ્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજો. મોટાભાણુને હિંમત દેજો, એની આશામાં રહેજો !’

કાગળ ખીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપુટી કમિશ્નર પોતે જ મોટર હાંકતો હતો. ડી. પો. સુપ્રી. રીવોલ્વર લઈને બાજુમાં બેઠો હતો. પાછળની બેઠકમાં લાલાજીને પડખે ફ્રાન્કફાર્ટ બેઠો હતો.

સ્વસ્થ લાલાજીએ તે વખતે ત્યાં બિલેલા એકતા એક દેશમાંધવને-પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને સલામ કરી. આગળ વધ્યા મુલ એજાંગતાં તો એણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીધું. યુરોપી અને દેશી : પેદલ અને પોટેસ્વાર : સાથે થોડું તોપખાતું ! આ બધું લાલાજી પર ખાતો રાખવા માટે ! બેઠને કેદીના હૈયામાં હસવું આવ્યું, પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. * * * * કોટડીમાં પુરાઈ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું : કરી છુકર, પૂછપરછ, ઉમતા અથવા દહેશત નહિ. એકે રેખામાં કે રૂંવાડામાં પણ ઉરકે-સાટ નહિ. જાતે વૈશ્ય : ધર્મે મૂળેથી જૈન : શાળા કરેલા પંરપતી

રીતે લાલાજીએ લાઇ રામસીંગની વલેને ભેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વણિક પાઇ પે પાઇની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન-પ્રવાસે પળતી વેળા ખતાવી. રાતે કારાગૃહમાં એકલા પડતાની વારજ આત્મનિરીક્ષણ આરંભ્યું. એના જ શબ્દો ટાંકીએ:

‘પ્રથમ પહેલાં તો મેં પરમાત્માનો પાઠ માન્યો કે હું પરહેજ થતી વેળા કોટુમ્બિક કરૂં નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો; પત્ની અથવા બન્યાં તે સમે હાજર હોત તો ન બચાત. પિતાને માટે હું દિલગીર હતો, પરંતુ એમના આચિન્થના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમના ચિત્તની સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકૂળતાનો વિચારભાર મારા મન પર બહુવાર ન રહ્યો. પત્ની અને બન્યાંને તો પિતાની ગોઠમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મૂક્ત કરી લીધું. પછી મેં માફે નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી લેયું. મને લાગ્યું કે એ બળ તૂટવાની જરીકે ધાસ્તી નહોતી. બચપણથી જ જગતકર્તાના હાથપણમાં મને આસ્થા હતી, ઉપરાંત આજે તેવી કટ્ટાકટીમાં પણ મને દરદાર રાખનાર કાળજ આત્મશ્રદ્ધાની ઝીણી દીવી મેં મારામાં બળતી દીઠી.

‘આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નહાઇધોઇને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન

થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે હે પિતા ! મદદનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે ! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પણ જોખમાય તેવું કશું પગલું જાણે અજાણે પણ ભરવાના પ્રયત્નનમાંથી મને ઉગારી લેજે !

આત્મનિરીક્ષણ પૂરું થયું. પછી સાંજરી સરકાર. સરકારની આ ચાલબાજી પર લાજપતરાય હસી પડ્યા. સરકારને એના જસૂસોએ આવી સજ્જડ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને બહી રમૂજ ઉપજી.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વાર પરના તાળામાં આવી ફરતી સંભળાઈ અને અવાજ આવ્યો : ‘ લાજપતરાય !’

આવનાર મનુષ્ય ડીસ્ટ્રીક્ટ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મી. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું ‘ બહાર નીકળો. ’ લાલાજી નીકળ્યા. મોટર તૈયાર હતો. બેસી ગયા. મોટર ચાલી. રેલેશન આપ્યું. પરાણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન બિથી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડળામાં ચડ્યા.

મી. રૂન્ડલ બોલ્યા ‘ લાજપતરાય, સાંજની સલામ !’

‘ સલામ તમને પણ !’ કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને જાડી મુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે ‘ હું’ માત્ર ટૂંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી સાક્ષી મારું અંતઃકરણ પૂરું

હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઈ એવું મને તે દિવસે થયું જ નહોતું.’

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદૃશ્ય થયો, કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો અને કેદી ઉપર એના ગોરા ચોકીદારોની સતાવણી શરૂ થઈ ગઈ સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઊંડી વેદનામાં પહેરગીર પોલીસ કમીશનરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો. પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તો ઘડી-ઘડીમાં છેડાઈ જવાનો હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમૂદ્ર જેવું જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ધરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ બ્રહ્મદેશી પુરૂષો, જોરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે—

‘હું નથી સમજતો કે તે કણે જ મને શા કારણે બ્રહ્મદેશનો ભૂમિ અને પ્રજા પ્રત્યે માયા ઉપજી. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજી પર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસી તરીકે આ પ્રથમપહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીતું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઈને મારો તેના પ્રતિ લાતુલાવ જાગ્યો તેથી. ગમે તેમ હો, મને ન લાગ્યું કે હું અખણના દેશમાં આવી પડ્યો છું.’

સાચો વીર એ, કે જે સાચો વીતરાગ થઇ શકે કાળા-
પાણીની સજા ભોગવવા સંચરતા લાજપતરાયની આ રીતે
વીતરાગ-દૃષ્ટિ ઊઘડી ગઇ. પરંતુ ખરી કસોટી હજી ચાલી
આવતી હતી. એ પોતે જ નોંધી ગયા છે :

‘લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મઝલમાં મારા
હિન્દુ ને મુસ્લિમ બન્ને કોમના પોલીસ ચોકીદારોએ મને
પ્રેમથી જ નવરાબોધે છે. એકં ખૂબસુરત ચહેરાવાળા નૌજવાન
મુસ્લિમ કોન્સ્ટેબલની ઊંડી માયા હું કદી નહિ બૂલું. મારી
વિપત્તિ પર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની
લાઇલાજીને એ કંઈ શબ્દે ગાતો હતો. ખીજો એક જણ
બર્માનાં ઝમરૂબ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા
થોડાં લીધાં. એણે જીદ કરી કે ‘ના, બધાં જ લો. કોને
માલૂમ કદાચ આપનું દર્શન છેલ્લી વારનું હશે.’ મેં કહ્યું
‘ભાઈ, હિમ્મત ધર. પ્રભુ પરની આસ્થા ન છોડ. મારો
અંતરાત્મા જોલે છે કે હું તુરતમાં જ પાછો વળીશ.’ મારા
શબ્દો સાંભળીને હર્ષગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ
ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલી જ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના
દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિન્દી દૃઢ્યની ભવ્ય
નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવ-
રાઈ ગઇ. આ એક હિન્દી : મારો વિધર્મી : ગરીબીમાં પિસાયેલી
ખેડુ કોમમાંથી વળાનો માર્યો સાત આઠ રૂપિયાની અધમ
નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો : મારા પ્રતિની વેદના
બતાવવાને માટે પોતાનો શેઠલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો.

આ મુસલમાન સિપાહીઓને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોકી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશો કેવી થાપ ખાધી !....
....માંડલેમાં એ બધાથી જુદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઈ.’

‘અરે ! આ મારા પગમાં કેાણ પડ્યું !’

‘મેં જોયું તો ગોખલેલના હિન્દ સેવકસમાજવાળા બાઈ દેવધર : સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બોઝી પડ્યા છે; ઓચીંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રૂધી રાખ્યું. પલવાર તો મને લય લાગ્યો. કે ખુદ ગિરફતારી અને હફારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચીંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ. પરંતુ દેવધરબાઈ મારા પગને હજી અડક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો આવ્યો : એને લાગ્યું કે દેવધર મને છૂટો કરવા મથે છે ! એણે માફ કાંડું આવ્યું અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકે મારી મારા પગેથી જુદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગન પ્રત્યે મારાથી કેવળ મૂંગા જ નમન થઈ શકાયા. કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં ઝકડાએલા હતા.’

‘લાજપતરાય ! આ હજામને હજામતના પૈસા કેમ ચૂકવેનો નથી ?’ માંડલેના જે કિસ્તામાં લાલાજી કેદ હતા તે કિસ્તાના ગોરા દરોગાએ ખૂમ મારી.

‘મારી સમજ એવી છે કે ૧૮૧૮ ના ત્રીજા કાયદા મુજબ સરકારે જ એ પૈસા ચૂકવવાના છે, કેમકે એ કાયદાની રૂઢિએ રાજદારી કેદી તરીકે મારા દરજ્જા પ્રમાણે મને ભરણપોષણ દેવા સરકાર બંધાયેલી છે.’ કેદીએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

‘બિલકુલ નહિ, હું આવો કેાઈ કાયદો જાણતો નથી. બાકી તો મારો શબ્દ એજ આંહીં કાયદો છે. અને હજામત તો વૈભવની વસ્તુ છે. તારે હજામત કરાવવી જ ભેદ્યે એવી ક્યાં જરૂર છે? સરકાર એવા મોજશાખના પૈસા નહિ આપે. મુસલમાન પોતાતું માથું મુંડાવવાની માગણી કરે એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે, પણ તારે હિન્દુને વળી દાઢી બોડાવવાની શી જરૂર હોય! ઘેર શું તું દાઢી નહોતો વધારતો? ત્યાં શું તું હજામ પાસે બેસતો? હોય નહિ.’

જવાબની રાહ જોયા વિના ઉપરાઉપરી આવા સવાલોની ઝડી વરસાવનાર એ દરોગાને લાન નહોતું કે હજામત જેથી છુદ્દ વાતમાં એક અત્યંત પ્રતિધાવત હિન્દી ઉપર એ નૂકું આળ મૂકતો હતો. કેદીનું પંજાબી સ્વમાન આ આક્ષેપનાં બાણથી વીંધાતું હતું. પણ અપમાનોને લાલાજી વીરને છાજતી રીતે ગળી ગયા.

જૂન મહિનો હતો. માંડલેની ગરમી અસહ્ય હતી. પંજા તો બન્ને ચોરડામાં લટકતા હતા, પણ એ તાણનાર કેાઈ નહોતું. લાલાજીએ એક પંજો ખેંચનારની માગણી

ફરી. એ માગણી સાંભળીને ગોરો દરોગો તો ચકિત જ થઈ ગયો. ‘આંહી માંડલેમાં તો કોઈ પંખા ખેંચનાર રાખતો કેદી જાણ્યો નથી. તું નવી નવાઈનો આણ્યો છે !’

‘સાહેબ, મારે ખર્ચે રાખના દો. મારાથી જિંદી શકાતું નથી.’

ઉનાળાના દિવસોમાં ખુશ્કા ચોગાનમાં સૂવા ટેવાયેલ કેદીને છાપરાબંધ મકાનમાં પંખા વગર જિંદી આવતી નહિ. આખી રાત હાથમાં પંખો લઈ બેઠા રહેતા. વચ્ચે જરીક ઝાલું આવી જાય ત્યાં પંખો હાથમાંથી પડી જાય. ગરમી થવાથી જાગી જવાય. ફરી પાછો પંખો ઉપાડીને જાગવાનું ચાલે.

તે છતાં ફરી કોઈવાર એણે પોતાની એ માગણી ખતાવી જ નહિ. છાનામાના સદ્દા જ કર્યું.

ધૈર્યનો સાગર

જેલના ગોરા દરોગાને રસોડેથી જ જમવાનું આવવા લાગ્યું. પરંતુ લાલાશને એ ફાળ્યું નહિ. એણે કાયદેસર માગ્યું કે ‘મારી રસોઈ મને જૂદી રંધાવવાની સગવડ આપો.’ આવી આવી કાયદેસર માગણીઓ સાંભળીને ગોરા

અધિકારીને કાળ ચડતો ગયો. એણે રસોવા તરીકે એક નાનો મદ્રાસી છોકરો ગોઠવ્યો. પરંતુ ન આપ્યાં પૂરાં વાસણો, કે ન આપે સૂકાં લાકડાં. આખરે કેદીનું સીધું પાણું ગોરા હરોગાને રસોડે જ પકવા લાગ્યું, અને લાલાજીને શું ખવરાવવું તે નક્કી કરવાની કુલમુખત્યારી સાહેબના બખરચીને જ સુપરદ થઈ. લાલાજી કંઈ કરતાં કરતાં શાકદાળ માગે તો સાહેબ કહે કે ‘કહે બખરચીને.’ બખરચી ધૂળરાખ જેવી સામગ્રી લાવીને એનું મોટું ખીલ કરે, તેને મૂંગે મોંએ સાહેબની મંજૂરી મળે. કેદી તરફથી વારંવાર હલકા ખોરાકની ફરિયાદો થતાં અધિકારી ખીમણને કહે કે ‘તાં ખરથ તો મારા કરતાં પણ વધુ આવે છે ! સરકારને તારા જેવા નાચીજ કેદીના વૈભવ શી રીતે પોસાય ?’

લાલાજી શાંતિથી સમજાવે કે ‘અરે લાઈ ! ખીલ શી રીતે વધે ! મારો આહાર તો અત્યંત ઓછો છે.’

ખરી વાત એ હતી કે બખરચી લાલાજીના બાકી રહેલા ખોરાકમાંથી એક સાઈન્ટને જમાડી રાજનો એક એક રૂપિયો રળતો હતો !

એક દિવસ લાલાજીએ પોતાની થાળી જમ્યા વિના જ પાછી મોકલી. એ બખર પડતાં જ સાહેબનો પિત્તો ફાટી ગયો; રાતોએળ બનીને એ ધસી આવ્યો, ધમકી દેવાનું શરૂ કર્યું : ‘તું તારા મનમાં શું બાણે છે ! તેં શા માટે થાળી પાછી મોકલી ?’

કેદીએ કહ્યું ‘મને રૂચીકર હતું તે મેં ખાધું, ખાંકીનું પાણું મોકલ્યું. મને તમારાથી અચુક જ જાતનો ખોરાક લેવાની ફરજ ન પડી શકાય. હું કહું છું કે મારે વધુ પ્રમાણમાં તેમજ ફરતું ફરતું શાક જોઈએ છે. તે તમે શા માટે નથી આપતા ?’

‘એમ ! આંહી માંડલેમાં જે શાક નથી જોગતાં તે શું હું તારે માટે વાવવા બેસું ? અને આઠ આઠ બાર બાર આને હું શું તારે માટે કોબીજ મંગાવું ?’

‘અરે ભાઈ, ફળ, ખિસ્કીટ અને મુરખાના પૈસા તો હું મારા પહરથી આપું છું અને આહાર પણ ઓછો લઉં છું, તો પછી મારી ખોરાકીના બ્યાજખી પૈસામાંથી જ મને ફરતાં શાક કાં ન મળે ? આંહી શાક નથી મળતાં એમ કોણે કહ્યું ? આ તમારો સાર્જન્ટ જ કહે છે કે મળે છે.’

ગોરો દરોગો સાર્જન્ટ તરફ ફર્યો, ભૂટ્ટી ચડાવી કહ્યું, ‘મારા બંદોબસ્તમાં દબલ કરવાની તારે જરૂર નથી.’ એટલું કહીને એણે કેદીને કહ્યું : ‘ઠીક ઠીક, તારે નોકરો પાસે ફરિયાદ ન કરવી. મારી પાસે જ કરવી. હું તારી માગણીઓ વિચારી જોઈશ.’

‘ના જી, મારે તો ફરિયાદ કરવી જ નથી. હું તો એટલું જ માગું છું કે મારે પૈસે મને જોઈતી વસ્તુ નોકરો આપી આપે અને એક પંજાગી રસોયો આપે. તો પાડ તમારો !’

‘હીક, પંખળી રસોયો તને મળે તેવી ગોઠવણ કરીશું.’

‘મારે માટે નક્કી કરેલ લખ્યું નો મને જ આપો તો હું જ બધી વ્યવસ્થા કરીશ. હિસાબ પણ હું રાખીશ.’

‘લલે, ભેઈશું.’

એ પ્રસંગ પૂરો થયો. તે પછી કદી પણ એમની સૂચવેલી ગોઠવણ કરવામાં આવી જ નહોતી.

એક તો શરીર રોગીઅલ હતું જ, તેમાં ખરાબ ખોરાકે, બફારાએ અને બેઠાહુ દયાએ ઉમેરો કયો. ઝાડા થયા, ઉમગરા થયા, અનેક વ્યાધિઓ કેદીને સતાવવા લાગ્યા.

એવો હુકમ થયો કે સવારમાં જ કેદીએ ચોઢીપહેરા નીચે નજીક ફરવા જવું. પરંતુ એના પહેરગીર સાર્જન્ટોને આ વાત અકારી થઇ પડી. રાત્રે તેઓને ભગવું પડતું હોવાથી સવારમાં વહેલા ઊઠવા તેઓ રાજી નહોતા. અને કેદીની સાથે ભરેલી રીવોલ્વર, તલવાર તથા ચોપીસ કારતુસોનો યોગદાર પટ્ટો પહેરીને ફરવામાં તેઓને અગવડ પડતી. સાંજે ગોધૂલિ પહેલાં તો એ લોકો કેદીને પાછા વળવાની ફરજ પાડતા, માંડલેની ગરમીમાં વહેલા ફરવા નીકળવું કેદીને પાસવે તેમ નહોતું.

તેમાં બળ્યો નવો સંતાપ. કેદી ફરવા નીકળે ત્યારે અનેક દેશપ્રેમી નરનારીઓ રસ્તામાં એને સલામ કરવા લાગ્યા. ગોરા પહેરગીર સાર્જન્ટોને લાગ્યું કે આ સલામ-વિધિમાં કોઈ ગુપ્ત સંકેતો ચાલી રહ્યા છે. એટલે

તેઓએ કેદી સામે આ નમસ્કાર કરનારાઓનાં નામ નોંધપોથીમાં લખી લઈ, ધમકી દઈ અટકાવવા માંડ્યું. છૂપીપોલીસના ઝોછાયા તેઓની પછવાડે છોડવામાં આવ્યા. એક દિવસ સાંજે સાચેસાચ બે હિન્દીઓને, કેદીના રસ્તા પર આંટા મારવાના આરોપસર પકડીને ચોકી પર લાવવામાં આવ્યા હતા. એકને તો તાકીદ આપી રબ્બ દીધી, પણ બીજો કે જે શીખ હતો, તેને પોલીસ ઉપરીએ ઊલટતપાસના સપાટામાં લીધો. તું કોણ છે? ક્યાં રહે છે? એ બધું પૂછ્યું. એ બિચારો નિવૃત્ત ઓવરસીઅર હતો ને તે વખતે બર્માના બાંધકામ ખાતામાં કંદ્રાકટર હતો. એને પૂછવામાં આવ્યું ‘શા માટે તેં આ કેદીને સલામ કરી?’

પેલાએ કહ્યું ‘એ તો સંત છે, મહાપુરુષ છે, એટલે જ્યારે જ્યારે હું એને જોઉં ત્યારે ત્યારે એને નમન કરવાની મારી ફરજ છે.’

‘એ નહિ ચાલે. હવે પછી કદી સલામ નહિ કરે તેના હાથમુચરકા આપવા પડશે.’

‘એ હું નહિ આપી શકું, સાહેબ!’ સ્વમાની શીખે સામે સીને જતાવ્યા.

‘ઠીક જાઓ, ફરીવાર આ બાબતુ કદી આવશે નહિ.’

એટલું કહીને એને છોડી દીધો. વળતા જ દિવસથી લાલાલએ ફરવા જવું બંધ કર્યું અને પોતાના મિત્રોને સવિસ્તર પત્ર લખી વિનવણી કરી કે ‘કોઈ પણ રીતે

ખર્મામાં વસતા હિન્દી બાઇઓને સલાહ પહોંચાડએ કે તેઓ મને સલામ ન બરે. કેમકે એથી કોઇનું બહુ નથી થતું. તમારાં અપમાન થાય છે ને મારી મુશ્કેલીઓ વધે છે.' પરંતુ આ કાગળને વાંધા પડતો લેખીને દરેગાએ રોકી લીધો.

ફરવાનું બંધ ચા માટે કર્યું, તેનું કેદીને કારણ પૂછાયું. લાજપતરાયે સલામની કથની કહી. ફરીવાર એને ખાત્રી અપાઇ કે 'હવે તે લોકોને મના નહિ કરવામાં આવે, માટે ફરવા જવું.'

ફરીવાર ફરવાનું શરૂ થયું. પંડેરગીર સાર્જન્ટોએ ફરી વાર રંઝાડ આદરી. પણ હિન્દીઓ ન માન્યા. ખાસ કરીને હિન્દી સિપાહીઓ પણ વારંવાર આવી, લાલાજી ફરથી હાથને ઇંધારે 'ના' સૂચવે છતાં પણ સલામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ટુકડીબંધ નીકળે ત્યારે લશ્કરી સલામ પણ બરતા હતા. લાલાજીએ એ અટકાવવા ઘણી તરકીઓ આદરી: પંજાબીઓને આવતા દેખે કે તુરત જ પોતે માર્જ બદલીને બિલટી દિશામાં ચાલી નીકળે. એ મકાનની ઓસરીમાં ફરતા હોય તો હિન્દીઓને એ તરફ આવતા દેખી પાછળની ઓસરીમાં ચાલ્યા બીય. છતાં અમુક લોકો તો લાલાજીનાં દર્શન કર્યા વગર ત્યાંથી ખસતા જ નહોતા.

એકવાર એક સબજન શીખ રસ્તા પર લાલાજીની રાહ બેઠ બેલેલો. એને ઓસરીમાં બેતાં જ પોતે નમસ્કાર કર્યા. તુરત એને પકડીને પોલીસના ડીસ્ટ્રી. સુપરી. પાસે ખડો

કરવામાં આવ્યો. એ પાણીદાર હતો. એની અને ફાજદારની વચ્ચે ગરમ ટપાટપી ખોલી. ફાજદારે ગાળો કાઢી, તેનો આ 'ખાલસા'એ પણ ઉગ્ર પ્રત્યુત્તર દીધો. ફાજદાર પૂછે કે 'સરકાર નાપસંદ કરે છે છતાં તમે શા માટે આ શખ્સને નમન કરો છો ?'

જવાબ મળ્યો કે 'કોઈ પણ કાયદાની રૂઢિએ સરકાર અમને નમન કરતા અટકાવી શકે તેમ નથી.'

રોકડા જવાબો ચૂકવનાર એ રીખને છોડી દેવો પડ્યો. પરંતુ લાલાજીએ આ ગાલીપ્રદાન અને આ ધમકી કાનોંકાન સાંભળ્યાં. એનાથી આ સહેવાયું નહિ. એ બીજું તો શું કરી શકે ? ફરવાનું અધૂરું મૂકી એ ચાલ્યા આવ્યા.

એક વખત એક દસ જ વર્ષનો મુસલમાન બાળક પોતાના પિતાની સાથે ફરવા નીકળેલો. દ્રુસ્થી લાલાજીને દેખી ઢોટ મૂકીને એ બાળક સલામ કરવા જતો હતો. પાછળથી એને ખૂબ પાડીને પિતા વારી રહ્યો હતો કે 'કરીશ ના, સલામ કરીશ ના, પોલીસ પકડી જશે.'

કેદીને ફરવા માટે મુકરર કરેલા રસ્તા પર કેટલાક યુરો-પીઅનોના બંગલા હતા. એ બંગલાવાળાને મદ્રાસી હિન્દી નોકરો હતા. આ મદ્રાસીઓને ૩ થી ૧૦ વર્ષ સુધીનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં હતાં. રોજ એ બચ્ચાં લાલાજીની વાટ ભેઠ લિલાં રહેતા. કેદીને નીકળવાનું ટાલું બાંધ્યું કે તુરત જ એ બધાં બહાર દોડ્યાં આવતાં, રસ્તે લિલાં રહેતાં

અને કેદીને દેખતાંની વાર જ સલામ ભરતાં. બાળકના પ્રેમી તરીકે પંકાયેલા, ખુદ પોતે પણ બાળક ચા હૃદયના લાલાજી સહેજે સામા સલામ કરતા અને કોઈ કોઈ વાર એ બાળકોને ચાબડીને પૈસા આપતા. આ બાલપ્રેમમાં પણ એક ચોકીદારને કોઈ ખૂરી મંધ આવી. એણે કેદીને પૂછ્યું ‘ તારે આ બચ્ચાં સાથે કાંઈ સગપણ છે ? ’

‘ ના રે ભાઈ, અગાઉ કદી મેં જોયાં જ નથી. ’

‘ તો પછી તારા તરફ એ આટલાં માન અને મમતા શી રીતે બતાવે છે ? ’

એ સવાલના જવાબમાં કેદી એક તિસ્તશસ્ત્રધારી સ્મિત જ કરતા. શેા જવાબ દેવો તેની પોતાને ગમ નહોતી પડતી.

એક દિવસ પ્રભાતના ચાર વાગે કેદીએ પથારીમાં બેઠા બેઠા ધ્યાન ધરેલું છે. તેવામાં એક પંખખી શીખે બુલંદ નાદે ‘ જપછ સાહેબ ’ નામના ગુરૂ નાનકટું ધર્મશ્રય-માંથી શીખ-પ્રાર્થના ગાવાનું શરૂ કર્યું.

‘ એય ! ગુપ કરો ! ’ પહેરા પરના સાર્જન્ટે દાકલ દીધી.

એણે શીખને પ્રાર્થના ગાતો અટકાવી દીધો. કારણ કે પંખખી ભાષામાં એ શીખ રજે કેદીને કાંઈક ક્ષપી વાતો કહી દેતો હોય એવો એને સંદેહ આવ્યો. વિશેષ ચોકસી કરવા માટે સાર્જન્ટ મેડી ઉપર આવીને જોઈ ગયો કે કેદી

જાગે છે કે ઉઘે છે ! કેદીને એણે જાગતો દીઠો, એનો સંદેહ સખળ જની ગયો.

કેદીના મકાનની બંને બાજુએ ખુલ્લાં વિથાળ ગૌચરનાં મેદાનો હતાં, કે જ્યાં કિલ્લા માંહેની દેશી પટ્ટનના ગોવાળો ગાયોલેસો ચારતા હતા. આ ગોવાળીઆ હંમેશાં પંજાબી હિન્દુમુસ્લિમ જાતના ગામડીઆ છોકરા હતા. એને પોતાની ભાષા સિવાય અન્ય એકેય ભાષા આવડતી નહોતી. પોતાના વતનમાંથી પેટશુબરા માટે દૂર દૂર ફેંકાયેલા, પોતાના ગોઠીઆઓથી વિખૂટા પડેલા અને ઝેશુનાહ કાળાપાણીની સજ્જ ભોગવી રહેલા આ ગોવાલ બાળકોને પોતાનાં ગામડીઆં ગીતો લલકારવા કરતાં અધિક આનંદ અન્ય શામાં હોય ? મેદાનોમાં ઢોર ચારતા ચારતા આ બિચારા કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં દેશી ગીતો ગાતા. પરંતુ એનો સૂર સાંભળતાંની વાર જ સંત્રીની ત્રાડ છૂટતી, છોકરા દોટ મૂકી નાસી જતા, અને કેદીના મકાનની લગોલગ ચરવા આવી પહોંચેલી ગાયોલેસોને પણ હાંકી કાઢવામાં આવતી હતી. કેમકે એ ગોવાળોનાં ગીતોમાં પણ પહેરેગીરોને કોઈ વિપ્લવની ગાથાઓ ભરેલી ભાસતી.

એક દિવસ પ્રભાતના દશ બજેલા : કેદી બીજે માળે ઓસરીમાં બેસીને વાંચે છે. અચાનક એણે એક લાકડાની ભારીવાળાને યોગાનના ઉગમણા દરવાજા પર બિલો રહેતો

દીઠા. ભારી એણે ભોંય પર ઉતારી, માથા પરની પાઘડી બિચકી, અંદર સંતાડેલાં બે હાથે ગુલાબો ખહાર કાઢ્યાં, કૂલો હાથમાં રાખીને એણે ચારે બાજુ નજર નાખી, પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. ફરી એણે પાઘડી ખાંધી. ભારી ઉપાડી અને હાથમાં ગુલાબ લઈ આવ્યો. આથમણે ઠરવાળે ત્યાં સંત્રી ટેલતો હતો ત્યાં આવ્યો. સંત્રીને એણે પૂછ્યું કે 'ભાઈ, અંદર લાલાજીની પાસે આ મારાં કૂલોની ભેટ લઈ જઈશ ?'

‘સંત્રીએ કઠોઆરાને ના પાડી હાંકી કાઢ્યો. કઠોઆરાએ થોડાં કદમ ફર જઈ, ઝાડ નીચે ઉભા રહી, લાલાજીની સામે મીટ માંડીને જોયા કર્યું. પછી એણે એ કૂલો ઝાડના થડ ઉપર ધરી દીધાં, હાથ જોડીને લાલાજીને દૂરથી નમસ્કાર કર્યા અને આવ્યો ગયો. થોડી વારે લાલાજીએ પોતાના મદ્રાસી રસોયાને ઝાડ પાસે મોકલી બંને કૂલો મંગાવી લીધાં. પોતે લખે છે: ‘મારે મન તો એ કૂલો મારા હેથખંધુના પ્યારનાં પ્રતીકો હતાં.’

માર્ગ પર નીકળનારાં હિન્દી કુટુંબો કેદીનું મકાન થોડે દૂર રહેતું ત્યારથી જ પોતાની ગાડીનો વેગ ધીરે પાડી દેતાં, ધીરે ધીરે ગાડીઓ ચલાવીને કેદીના દિવાર કરવાં મથતાં સેંકડો આંખો એ પૂજનીય શરીરની શોધમાં તીવ્ર વેગે મકાનની બારીએ બારીએ ભમી વળતી,

છૂપીચોરીથી એ લબ્ય મુખનાં દર્શન કરી લેતી અને પહેરેગીરો વહેમ ન પામી જાય તે સારૂ ઘણે દૂર નીકળી ગયા પછી જ ગાડીઓ વેગે ચલતી.

કેદી આ બધાં કંઈક દરયો દેખીદેખીને એક તરફ અગાધ દેશપ્રીતિથી પીગળતો, અને બીજી તરફ સત્તાની અધોગત મનોદશા ઊપર ધૂણા અનુભવતો. જેલ-સત્તા કેટલી નીચી ઊતરી ગઈ હતી ! કેદીને સલામ ભરવી એ પણ તેમની નજરે અપરાધ હતો.

ધીરે ધીરે જેલના ગોરા દરોગાએ માઝા મેલી દીધી હતી. એનું કર્તવ્ય હતું કે કેદીનાં આરોગ્ય, આહારવિહાર અને જરૂરિયાતો વગેરેની સંભાળ રાખવી. કાયદેસર એ લાલાજીનો દરજ્જો સાચવવા અને એનો દેહ રક્ષવા બંધા-યેલો હતો. પરંતુ એને મન તો રાજદારી કેદી તે આખરે કેદી જ હતો, અથવા કદાચ પશુ હતો. ચરુચરુમાં એ રોજરોજ મુલાકાતે આવી તબિયતના ખબર પૂછતો અને વાતો કરતો, પરંતુ પછી તો એ નીચે જિલો રહીને, અને ધણીવાર તો દૂર રસ્તા પર જિલો જિલો રાડ નાખતો—

‘ કેમ લાજપતરાય ! તારી તબિયત સારી છે ? તારે કંઈ જોઈએ છે ? ’

‘ જે જ પ્રશ્નો : તારી તબિયત સારી છે ? ’ તારે કંઈ જોઈએ છે ? ’ બસ ફક્ત બે જ પ્રશ્નો !

પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ જો ‘હા હા!’ હોય, અને
બીજા પ્રશ્નનો જવાબ જો ‘ના હા!’ હોય, તો એ સંતોષ
પામીને ગાડી હાંકી જતો; પણ જો એ અનુકૂલ પ્રત્યુત્તરોમાં
કોઈ દિવસ પણ ફેરફાર પડે, તો ત્યાં ને ત્યાં રોષ અને
અપમાનનું નાટક ભજવાતું. એવાં થોડાંક નાટક નીચે મુજબ
ભજવાયાં હતાં:

કેદીએ વિનંતિ કરી કે ‘મને બર્મા લાવા શીખવાતું’
હિલ છે. મારે ખરચે મને પુસ્તકો લઈ આપો.’

જવાબ મળ્યો કે ‘ઉપલી સત્તા તરફથી વને બર્મા
લાવા શીખવા દેવાની મનાઈ થઈ છે.’

‘કારણ?’

‘કારણ હું’ ને *દય. general political ground*;
એકંદર રાજદ્વારી કારણસર!’

એક વાર લાલાજીએ એક મિત્રને કાગળ લખ્યો કે ‘હું’
બિમાર છું.’

કાગળ-મત્રનો વ્યવહાર દરોગાની મારફત જ ચાલી
શકતો. આ કાગળ વાંચતાં જ ધુંધવાતો ગોરો આવી
પહોંચ્યો. કેદીના દરજ્જાને બૂલી જઈને બૂઠાણાનો આદેશ
મૂકી ગોલ્યો : ‘હાં, હું બધું છું કે તું બિમાર હોવાનો
ઢોંગ કરે છે, એમ કરીને તારે તારા છૂટકારા માટે તારા
મિત્રો પાસે ચળવળ ઉપડાવવી છે! તું જૂઠો છે!’

આમોથ પકડીને કેદી બેસી રહ્યા.

‘લાજપતરાય ! તારી તબિયત સારી છે કે ?’ દરોગાએ એક પ્રભાતે રસ્તા પરથી બૂમ મારી.

નીચે ઊતરીને. કેદીએ પોતાના પગના અંગૂઠા પરનું ગૂમડું ખતાવ્યું; કહ્યું કે ‘બેડા પહેરાતા નથી અને તેથી તાપમાં ફરવા જવાતું નથી.’

‘ઠીક છે, હું મલમપટો મોકલાવું છું.’

ખપોર થયા. દવા આવી નહિ. ફરીવાર કેદીએ દરોગાને સંભારી દેવા માણસ મોકલ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો. બીજે દિવસે સવારે રૂબરૂમાં વિનતિ કરી. રોપબર્યો જવાબ મળ્યો કે ‘મહેરબાની કરીને આટલી બધી અધીરાઇ ન ખતાવતો ! મારે બીજાં ઘણાં કામ છે.’

તે પછીથી કેદી પોતાનાં દુઃખો અંતરમાં સંધરીને જ બેઠો રહેતો, વિનતિ કરતો નહિ.

પ્રીટીથ પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સચીવ પર પ્રશ્નોનો હલ્લો આપ્યો : ‘વિના સુકરદમે હલપાર થયેલા કાળાપાણીના કેદીને પોતાનાં સગાંવડાલાં સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની છૂટ છે કે ?’

પેલો ફિલ્મુફ-રાજનીતિ અને શાંતિવાદી સચીવ મોલો જાડું બોલ્યો : ‘હા, પરંતુ એ પત્રવ્યવહારમાં સુલેહનગ

કરનારા સંદેશા ન પેસી જાય તે માટે તેની તપાસ રહે છે. અને અત્યાર સુધી ફક્ત એક જ કાગળ એ રીતે અટકાવવામાં આવ્યો છે.’

જવાબ દેનારી જગાન જૂઠી હતી. પત્રવ્યવહાર ફંધવામાં તે જોડના અધિકારીએ લાલાજી પર માછલાં ધેયાં હતાં. કેવા નિર્દોષ કાગળો અટકાવવામાં આવેલા તેનો એક જ નમૂનો :

લાહોર તા. ૧૬ : અક્ટો : ૧૯૦૭

“ માન્યવર બાબુજી,

હું અને ભાઈ આઘવલે આનંદમાં છીએ, આશા સખાએ છીએ કે તમે પણ મગામા હશે.

લી. માન સહિત
(સહી) જસવંતરાય”

સરકારના પ્રતિનિધિની નજરે આવા અનેક કાગળો મુલેહભાંગની સુરંગ સમાન હતા, પણ એને કેદીની આંતરેદનાની કદર નહોતી. લાલાજીને કેવળ એટલી જ ચિંતા હતી કે ‘રખેને મારા જર્જરિત પિતા મારી હાલત વિશે લયભીત બની મારા અને માતૃભૂમિના સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારું કોઈ ફાલું બરી નાખે !’ એટલે જ એને પિતા સાથે પત્રવ્યવહારની જરૂર હતી. માત્ર કુશળ સમાચારની જ અસ્પરસ અપેક્ષા હતી. પણ એવા પત્રો આવ્યા પછી ત્રણચાર દિવસ દરોગાના ટેબલ પર પડ્યા રહેતા. કોના

કોના પત્રો એ સદંતર રોકી રાખે છે તે પણ જણાવતો એ ખંધ પડ્યો હતો. લાલાજી એક ઢાખલો ટંકે છે :

‘૩ જી નવેમ્બરે એણે મને યૂમ પાડી નીચે બોલાવ્યો; પૂછ્યું કે તારે કોઈ ધનપતરાય નામનો લાઈ છે ? અને એ તને મળવા માગે છે ?’

‘મેં કહ્યું ‘હા જી, જુઓને, મારા પિતાનો કાગળ આવેલો તેમાં લખેલું કે ધનપતરાયે મને મળવાની અરજી કરી હતી અને સરકારે તે નામંજૂર કરી હતી.’

‘એ આશ્ચર્ય ગયો. હું એના પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવવા લાગ્યો. મેં તુરત એને વિનયપૂર્વક ચિઠ્ઠી લખી કે ‘કઠાચ આપે મારા લાઈની અરજી વિષે ખબર દેનારો મારો કોઈ કાગળ રોક્યો હોય, તો અગાઉ આપ કહેતા તે રીતે મને માત્ર લખનારનું નામ જણાવશો ? હું આપનો ધણો જ આભારી બનીશ.’

‘આ ચિઠ્ઠીમાં મેં કશું જ અપમાનકારક લખાણ કર્યું નહોતું. બહુ બહુ તો એ માગેલી હકિકત કહેવાની ના પાડ્યો એવી ધારણા મેં રાખેલી. પરંતુ વાચક ! તને કલ્પના આવી શકે છે, કે આ માણસે, મારા કરતાં ઉમ્મરે નાના અને શિક્ષણે તેમજ સામાજિક દરજ્જે મારાથી કોઈ રીતે ચડિયાતા નહિ એવા આ ગેરાએ મને પ્રત્યુત્તરમાં કેવો ધૂતકારી કાઢ્યો ! વળતા પ્રભાતે એ આવ્યો. હું ઉપરના રવેશમાં ઊભો હતો. નીચે સંત્રીઓ એને સલામી દેતા હતા.

એ વખતે એણે નીચે ઊભીને જ રોષભેર બરાડા પાડ્યા કે
 ‘આવા સામા સવાલો કરવામાં તું સમજે છે શું ! હું તને
 કંઈ પૂછું ત્યારે બખરદાર સામા ઊલટ-સવાલો કરતો નહિ,
 અસંગત સવાલો કરતો નહિ.’

‘મેં કહ્યું ‘મેં અસંગત ઊલટ-સવાલો પૂછ્યા છે જ
 ક્યારે ? શા માટે નિષ્કારણ રોષ કરો છો ?’

એણે વધુ વરાળ કાઢી : ‘હું તારી સાથે વાદ કરવા
 નથી માગતો. બખરદાર, ફરી આપું કરીશ નહિ.’

‘એટલું બોલીને એ ચાલ્યો ગયો.’

માનવી એટલો બધો ધાતકી બને છે, ત્યારે એના ભક્ષ
 થયેલા માનવી પર બેમાંથી એક અસર થાય છે: કાં તો
 એનો વીરાત્મા કાયર બની તૂટી પડે છે ને કાં એ પોતાના
 બલિમ જેવો જ પિશાચ બનીને બહાર આવે છે. કારાગૃહની
 એકલકથા આ અધોભ્રષ્ટતાને મદદ કરનારી થઈ પડે છે. પણ
 લાલાજી એવી નબળી માદીમાંથી બનેલા નહોતા. એના
 મનઃસંસારમાં કેવળ એ પોતે અને પોતાનો બલિમ બે જ
 જણાં નહોતાં વસતાં. અંગ્રેજ સરકારનું સામ્રાજ્ય ચાહે
 તેટલું સુવિચારણ હોવા છતાં લાલાજીના આત્મ-જગતના
 સીમાડાને કબજે નહોતું લઈ ચક્ર્યું. પ્રતિહિંસા, કિન્નાબોરી
 ને પુણ્યપ્રકોપ, એ ત્રણે લાગણીઓને ઓળંગીને એનો પ્રાણ
 માનવતા તથા ઇશ્વરનાં મહોત્તરવત રત્નોમાં વિહાર

કરતો હતો. એકલદશા એણે પૂર્વે કદી જ નહોતી લોગવી. હમેશાં સગાંસ્નેહીઓની ભરચક વસ્તીની વચ્ચે જ એના દિવસો વહ્યા હતા. એકલતા એને ખાઈ ગઈ હોત. પરંતુ એ એકાંતની ચીરાડો વચ્ચેથી વહ્યો આવતો. જ્યોતિ-પ્રવાહ એણે છાનોમાનો પીધા કીધો. એ પ્રવાહ વહેવડાવનારાં કેણુ હતાં ? વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું અધ્યયનઃ ખિલાડીનાં જે બચોળિયાં અને એક મેના.

બચોળિયાં બન્ને બાઈબહેન હતાં. એકનો રંગ સૂંઠ સરખો, વાઘણુ શો હતો ને બીજાને શરીરે કાળા પટા હતા. કેદીએ એને ખવરાવવા માંડયું. બાઈબહેન કેદીનાં પ્રેમી બની ગયાં. પરંતુ તુરત જ કેદીને માલૂમ પડયું કે આ પ્રેમમાં કાંટા ચે રહ્યા છે. એ બાઈબહેને તો પોતાના નવા ભેડ પાસે રાતનો સહવાસ પણ સ્વીકારાવવા છુદ જતાવી. રાતે ભેડની પથારીમાં જ સુવા અને મસ્તી કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. કેદીની થોડી ઘણી નીંદ પણ આ નવા દોસ્તોએ હરી લીધી, કેદીએ નિરૂપાયે રાત્રિ પડતાં દોસ્તોને બીજા ઘરમાં પૂરી દેવાનું આદ્યું. પણ થોડા દિવસમાં એ ઠાઠા દોસ્તો પોતાના માનવ-મિત્રની તાસીર સમજી ગયાં અને આપો-આપ રાતે અળગાં રહેવા લાગ્યાં. બન્નેને પરસ્પર આટતાં, ચૂમતાં ને ગેલ કરતાં દેખી કેદી મિનિટો સુધી બેઠ રહે અને રાજ થાય, પરંતુ કેદી કહે છે કે 'કેટલી અજળ અસંગતિ ! ખાવાનું આપું તે વખતે બન્ને કેટલા અનૂતથી

લડી પડે ! જાણે એકબીજાને ફાડી જ ખાશે. પછી મેં નબળાનેા પક્ષ લઇ ખવરાવવામાં એની રક્ષા કરવાનું આદ્યું. ધીરે ધીરે એક જ કટોરામાંથી લેળાં ખવરાવી પીવરાવી મેં એને ન્યાય અને નીતિના પાઠ લણાવવા માંડ્યા. રોજ બે કલાક હું એ જાનનેા વહીવટ કરવા લાગ્યો, અને વારા ફરતાં મારી ગોદમાં બેસે, ખભા પર ચડે, હાથ ચાટે ને મમતા બતાવે. ઓહો ! એ આખા મકાનમાં મને આહવાસ બે જીવાત્માઓ બેઠાને હું કેટલું સુખ અનુભવતો ! ધીરે ધીરે તો તેઓ શાંતિથી લેળાં જમતાં થઇ ગયાં. આમ એ બે જઘાં વચ્ચે શાંતિ અને પ્રીતિ કેળવી શકયાનેા મને ગર્વ થવા લાગ્યો.'

‘મેડીના છાપરામાં આડીઓની ઓથે માળેા બાંધીને એક મેનાતું કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબ ગાયન ગાઇને મારું મનોરંજન કરતું. પરંતુ કમલાગ્યે એક સાજંદને એ પક્ષીનેા શોખ લાગ્યો. માદા તો બહુ હઠીથી હોવાથી એને હાથ ન પડી, પણ એ બે જાન્યાંને ઉઠાવી ગયો. સાંજરે મા માળે આવી, જાન્યાંને ન દીઠાં, ગભરાઇને એણે કાળી ચીસોથી તેમ જ કઠૂણ આકંઠથી આખું મકાન ગતવી મૂક્યું. થોડા દિવસ સુધી માળાની આસપાસ ટળવળીને આખરે એણે નિરાશામાં સદાને માટે મકાન તજ દીધું. આ રીતે મારા એ ચોકીદાર કે જેનામાં અંગ્રેજ તેમ જ હિન્દી જાને બતિની નરી પશુતા જ ભિતરી હતી, તેની નિર્દયતાને પ્રતાપે હું એ માયાણુ પંખોની સોબત હારી બેઠો.’

‘૧૧ મી તારીખની સવારે મારાં બે બચોળિયાં મિત્રો બહાર ફરવા ગયાં હતાં, તે વખતે ઓચિંતી મારી કેદની સજા ખતમ થઈ. ત્વરાભેર મને ગાંસડાં પોટલાં સહિત સ્ટેશન લેણો કરવામાં આવ્યો. બચોળિયાંની વાટ ભેવા જેટલો પણ વખત મને ન અપાયો, કેમકે મારે માટે સ્પેશ્યલ ગાડી રાહ ભેતી હતી અને પોલીસ અધિકારી-ઓએ મને ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું. એ બંદીખાનું છોડી જતાં મને મારાં નાનાં બચોળિયાં દોસ્તોનો વિયોગ જાંડી વેદના દેવા લાગ્યો. મારા કારાવાસ દરમિયાન હું કવિ બાયરનનું ‘શીલોનનો કેદી’ નામનું કાવ્ય વાંચતો. તેમાંથી આ વિયોગે મને નીચેની કડીનું કુખદ સ્મરણ કરાવ્યું: શીલોનના કેદીએ છૂટતી વેળા ગાયું હતું કે—

‘આખરે જ્યારે તેઓ આવ્યા અને મારી બેડીએ ખોલી નાખી ત્યારે તો એ પ્રચંડ દિવાલો મને પર્ણકૂટી સમી થઈ પડી હતી—મારું સર્વસ્વ બની ગઈ હતી. મને લગભગ એમ જ લાગ્યું કે તેઓ આજ મને મારું ખીત્તું ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. કરોળિયા મારા મિત્રો બની ગયેલા, અને એનો ઉદાસ અખોલ જાળ—ગૂંથણીનો ઉદ્ધમ મેં નિરખ્યા કર્યો હતો. ઉદરોને મેં ચંદ્રને અજવાળે ખેલતા જોયા હતા અને આજનો વિયોગ મને એ બધાના કરતાં ઓછો વસમો કેમ લાગે! અમે બધાં એક જ ઘરનાં નિવાસી રજાનો હતાં અને હું એ દરેક જન્તુની જાતને

મારવા જીવાડવાની સત્તા ધરાવતો હતો, છતાં અજબ વાત-કે બધાં સુદેહથી રહેવાનું શીખી ગયાં હતાં. મારી ખુદ બેડીઓ પણ મિત્રો બની ગઈ હતી. લાંબો સહવાસ કેવો આપણને આપણું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરાવી આપે છે ! હું છૂટ્યો-પણ એક નિઃશ્વાસ નાખીને.'

‘પરંતુ આ પ્રકરણ ખતમ કરતા પહેલાં ભે હું મને અગાધ બળ તથા સાંત્વન દેનાર બે વિમુક્તિઓને વંદના હેતાં વિસરી બાઉં તો તો હું નગુણો ઠરું. એમાં એક હતા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ, મહાન હિન્દી ગુરૂદેવ જેણે પોતાની ગીતા માંહેલી અમર ગાથાઓ વાટે મને વ્યવહાર-વિધાના પાઠો ભણાવ્યા; અને બીજો સુવિખ્યાત કવિ હાફીજ, જેણે મને ખ્યારના તથા ખ્યારને પગલે હુમેશ્વર આલી આવતી વેદનાઓનાં ગાન સંભળાવ્યાં. મારી વેદનાઓ પણ ખ્યાર-માંથી (સિદ્ધાંતો તથા સ્વદેશ પ્રત્યેના ખ્યારમાંથી) જ જન્મેલી હતી ને તેથી જ હાફીજની આરબૂઓ ને આકંઠ સીધાં મારા હૃદયના મર્મને સ્પર્શતાં અને મારામાં સાંત્વન ભરતાં. હાફીજને બચપણમાં પિતાજીની સાથે બેસી માણેલાં તે કરતાં તો કારાવાસમાં ઘણા ઘણા વધારે રસથી માણ્યો. બીજા અનેક અંધકારો, જેમના અંધોએ મારા જીવનની આ પ્રથમ પહેલી એકલદશામાં મને સંગ્રાહ દીધો, તેનું ઋણ પણ હું કેમ ભૂલું ? જેને જેને જીવનની હરકોઈ હાલત વચ્ચે પણ આવી મહાન વિમુક્તિઓનો યવિત સમાગમ સુલભ છે, તેણે કદી પણ હતાય યવાની જરૂર નથી.’

સ્વભાવે ઉઘ્ર, શરીરે રોગી, સ્થિતિના અમીર અને જાહેર જીવનમાં બિલોરી કાચ શા નિર્દોષ લાલાજીએ આ સરકારી સખતાઈ અને આ અપમાનિત જાંદીજીવનમાંથી પણ અપાર જ્ઞાન, શક્તિ અને શાંતિ કાઢ્યાં અને કારાવાસ દરમિયાન નાનાથી માંડી મોટા સુધી જેની જેની સાથે પનારાં પડ્યાં તેની સમાલોચના લેવામાં કેટલો સમતોલ વિવેક દાખવ્યો તેનું દૃષ્ટાંત તો એમણે પોતાના ગોરા દરોગાની સતાવણી પર લખીને લીધું છે:

‘હું માતું છું કે એ સાચેસાચ હુદ નહોતો, એકંદરે તો એ મારા આરાધ્ય માટે અત્યંત કાળજી બતાવતો, અને મને લાંબી લટારો લેવાનો આગ્રહ કરતો. મને ખરાબ ખોરાક મળે અથવા મને ભાવતી ચીજો ન અપાય એવી કાંઈ એની ઇરાદાપૂર્વકની ગોઠવણ નહોતી; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે એ બિચારાને આ તપાસ રાખવાનાં સમય કે સાધન નહોતાં, વળી ત્યાર પછી એને જેલ-સુપરી. તથા સિવિલ સર્જન બંનેની કામગીરીનો બોલો વધ્યો હતો. મને નથી માલૂમ કે એને રાજદ્વારી કેદીઓની સંભાળ બદલ કાંઈ ફાલતુ ભથ્થું મળતું હતું કે નહિ. એ ન મળતું હોય તો પછી મારી સંભાળની તકલીફ સ્વાભાવિક રીતે એને ન જ ગમે. ઉપરાંત વળી રાજદ્વારી કેદીઓના સંબંધમાં એટલી બધી ખાનગી રાખવાની હોવાથી પણ એની માયાફૂટ વધતી હતી. તે ઉપરાંત એની પ્રકૃતિને વિકૃત કરનાર

મોટામાં મોટું કારણ એ હતું કે એ જિયારો જેલનો ઉપરી હતો. એને હજારો કેદીઓ સાથે કામ લેવાનું હતું. એ કેદીઓ પર એની બહોળી સત્તા હતી. એ કેદીઓ તરફ સમ્મતા થાતાવવાનું આવશ્યક નહોતું. કેદીની રોજિંદી જરૂરિયાતનો એનો ખ્યાલ એણે રોજના અનુભવ ઉપરથી ખાંધેલો હતો એટલે કોઈ પણ કેદી બરફ લેમન અથવા મેવાની માગણી કરી શકે એ તેા એને મન ધૃષ્ટતાની અવધિ સમ હતું વગેરે.’

રાજસત્તાએ એને પીંજરે તાપી એનું જોર હણી તાપવાની ગણતરી રાખી હશે, કારાવાસના ગૌરવ તે સમયમાં હજુ સમજાયાં નહોતાં. કાચાપોચાનો જુસ્સો ઢળાઈ જાય એવો યુગ ચાલતો હતો. પરંતુ લાલાજી તે વજ્રમાંથી ઘડેલા હતા. બહાર આવીને એણે ઇશ્વર પાસે આવી પ્રાર્થના કરી:

‘એક હિન્દુ તરીકે પ્રભુ પાસે મારી એક જ પ્રાર્થના છે કે હું ફરી ફરી આ વેદોની જામિમાં અવતાર પામું અને આખી પ્રજાના કર્મ-સમુદાયમાં મારાં અલ્પ કર્મોનો પણ હિસ્સો નોંધાવું.’

પોતે વિજયની કલગીથી વિભૂષિત બનીને બહાર આવ્યા. પંજાબના બટ જેડૂતો પર કરંવધારાનો જે સરકારી ખરડો લાલાજીના કારાવાસના ઉમ્મ કારણ રૂપ હતો, તે તેા સરકારે પાછો ખેંચી લીધો અને છોક પાલ્સમેન્ટમાં સુદ્ધાં પંજાબ સરકારની ફજેતી થઈ.

અમેરિકામાં

બીજા સાત ચોમાસાં એ પંચ મહાનદની ભૂમિ પર વરસીને ચાલ્યા ગયાં અને માંડલેની દુઃખ-સરાણુ પર સજા-ધને બહાર આવેલી તલવાર અવિરત કર્મ-રણુમાં ધૂમવા લાગી. ખૂબ ધૂમી, ખૂબ ધૂમી, પણ હડપારીના અને દેશ-નિકાલીના પગધબકારા એની પાછળ પાછળ ગાજતા હતા. પરદેશની નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓથી વાકેફ થવા માટે લાલાણ જાપાન-અમેરિકા જાય છે અને પાછળથી મહાયુધ્ધ ફાટી નીકળે છે. સરકારને પંજાબમાંથી યુરોપની રણુભોમ પર લઈ જવા પંજાબી નૌજવાનોનાં કઠાવર કલેવરો હજારોને હિસાબે જોઈતાં હતાં. લાલાણની હિન્દુ આતેની હાજરી સરકારને પાલવતી નહોતી. એને અમે-રિકામાં જ રોકી રખાવ્યા. દેશનિકાલી એને છેક ત્યાં જઈને ભેટી પડી અને વીરોના પણ એ વીરે એનાં જે વધામણાં કર્યાં તે પણ કાંઈ જેવાં તેવાં નહોતાં. માંડલેનો છૂટકારો તો વર્ષે એ વર્ષે પણ સંભવિત દેખાતો, પણ આંહીં તો યુદ્ધ-વિરામની આશા દૂર દૂરના સિતિજ પર ક્યાંયે કોર કાઢતી દેખાતી નહોતી. ‘કુછ પરવા નહિ !’ કહીને લાલાણએ આ કાળાં પાણીનો અનંત સાગર તરવા માંડ્યો. પૈસા નહોતા. ગરીબીમાં ગળાબૂડ બન્યા. હાથે રાંધે, હાથે કપડાં ધોવે, હાથે

ઝાડું કાઢે, ગરીબ હિન્દી અમલખીઓને ભેગા કરી રાત્રિયાળા બસાવે, દિશાબુલ્લા હિન્દીઓ માટે ‘હિન્દ વિધેની માહિતી કચેરી’ ચલાવે, વિદેશીઓની સહાયકમ્પા મેળવવા ‘હિન્દી સ્વરાજ સંઘ’ સ્થાપીને ઝુમ્મોશ કરે, હિન્દને વિષે પ્રીતના પક્ષકારોએ ફેલાવેલાં વિષ ધોવા માટે ‘ચંગ ઇન્ડિયા’ છાપું ચલાવે એ બધા માટે દ્રવ્ય મેળવવા ઘરોઘર લીખે, અખ-બારોમાં વિશુદ્ધ લેખો લખી લખીને મહેનતાણું રજે, સલાઓ મેળવે, ચોપડીઓ લખી લખી પ્રગટ કરે, એ તમામ સાહિત્ય લખવા માટે પુસ્તકાલયોનાં સેંકડો પુસ્તકો ફેંદી ફેંદી આંકડા ને હકિકતો ફૂંટે અને ફૂંદી ફૂંદી લખ્યા કરે, કિવસરાત વચ્ચેના લેક બૂંસી નાખીને લખે, નિદ્રાને સલાને માટે સ્ન આપી રાત્રિભર લેખિની ચલાવે! એના સાથી ડૉ. હાર્ડીકર આજે પણ એ અવિરત ઉદ્યમમાં મચેલ માનવ-ચંત્રનું વૃત્તાંત લખે છે, જે વાંચી હૈયું દ્રવે છે.

‘હાર્ડકર! બચ્યા! મારું આખું શરીર તૂટી પડે છે. મને કોંઈ આવતી નથી. હું શું કરું? ઓહો! હું ઘેરે જઈ શક્યો હોત!’

.એટલું બોલીને અમેરિકામાં હાથપારી લોગવતા લાલાલ રડી પડતા. એના યુવાન સાથી ડૉ. હાર્ડકર શરીર દાણે, માથે તેલ ઘસે, પણ લાલાલની આંખો જંપે નહિ. મોડી રાત થાય, હાર્ડકર થાકે, છેવટે લાલાલ પણ નિરાશ થઈને કહે કે ‘બા બચ્યા બા! તું તો હવે

સૂઈ જા, સવારમાં તારે ઘણું કામ કરવાનું હશે. તને ક્યાં સુધી બેસાડી રાખું? હું વાંચતો વાંચતો કંઈક ભિંધ લેવા પ્રયત્ન કરીશ, જા લાઈ!’

લાલાજી એકલા પડે, કલાક બે કલાક પથારીમાં પડ્યા રહે, પછી જિભા થઈને વાંચવા બેસી જાય. આમ ચુપચાપ રીખાતા અને મહેનત કરીને તૂટી મરતા. એક મિનીટ પણ એણે નકામી નહોતી જવા દીધી.

અમેરિકામાં રહેનારા ઘણાખરા હિન્દીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કેલિસ હતા અને હિન્દને કળજમાં રાખવા માગતા પક્ષે તરફથી હિન્દ વિરુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય ત્યાં ચાલુ જ હતું. લાલાજીનો લેખ છાપનાર પણ કોઈ નહોતું. એનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવનાર પણ કોઈ મંડળ તૈયાર નહોતું. પૈસા ક્યાંથી રળવા? શી રીતે પ્રચારકામ પોષવું? મૂંઝવણનો પાર નહોતો. તાબડતોબ લાલાજીએ ‘તરૂણ હિન્દ’ નામનું પુસ્તક લખી કાઢ્યું. એના અભિપ્રાયો અખબારોમાં છપાયા. આઠ મહિનામાં એની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપડી ગઇ. ધીરે ધીરે અમેરિકાની પ્રજાએ એને પિછાન્યા. એની કલમને અખબારોમાં જગ્યા મળવા લાગી. એનાં ભાષણો ગોઠવાવા લાગ્યાં. કલબો, શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ એને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન દેવા નોતરતી થઇ. અને ‘તરૂણ હિન્દ’નું પુસ્તક તે તાબડતોબ ઇંગ્લાંડમાં જમ થઇ ગયું તે છતાં એક પ્રત એના કિનારા ઉપર પહોંચી ગઇ. લાંડનની ‘હોમ રૂલ લીગ’ શાખાએ એ

પુસ્તક કર્નલ વેલ્વૂડની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ કર્યું, વેલ્વૂડે પોતાને જ ખર્ચે એની અકકેક પ્રત પાર્લામેન્ટના એકેએક સભાસદના હાથમાં પહોંચાડી અને પરિણામે એની વધેલી ખ્યાલિએ લાલાજીનાં લખાણોની માગ વધારી મૂકી.

કેટલી પ્રચંડ ગતિએ લાલાજી લખતા વાંચતા 'ધંમ ઇન્ડીઆ' પછી ખીલ્યું 'ઇંગ્લાંડનું હિન્દ પ્રત્યેનું કરજ' એ નામનું હકિકતોથી ભરપૂર પુસ્તક બહાર પાડ્યું. પછી બ્યારે એણે સાંભળ્યું કે હિન્દે બ્રોટનને મહાયુદ્ધમાં ખર્ચવા માટે દોઢ કરોડ રૂપિયાની મફત લેટ આપી દીધી, ત્યારે તો એનો પુણ્યપ્રકોષ ફાટી નીકળ્યો. એણે એક જ બેઠકે, ખુરસી પરથી બોલ્યા વિના 'અખ્ય પ્રધાન લોર્ડસ બ્યોર્નને ખુલ્લો પત્ર' ઘડી કાઢ્યો; ત્રણ દિવસમાં તો એની નકલો છાપામાં પહોંચાડી દીધી, અને તે પછી આવ્યો હિન્દી વજીર મી. મોટેગૂનો વારો. ડૉ. હાર્ડીંગર લખે છે કે અમે સહુ ન્યુયોર્કથી વીસ માઈલ દૂરની સેલગ્રાહે જતા હતા, નાની નૌકાના તૂટક પર અમે એક બેઠા સમુદ્રની રમ્યતા નિહાળતા હતા, પરંતુ લાલાજીને સ્પષ્ટસૌંદર્ય બેવાનું દિલ નહોતું; એણે કહ્યું કે 'હાર્ડીંગર ! લખ, હું લખાવું.' મંડયા લખાવવા. સાંજે પાછા આવ્યા ત્યારે એ લાંબો કાગળ તૈયાર હતો.

અનેક તો પત્રિકાઓ લખી કાઢતા. એક લખ્યું 'India a Graveyard : હિન્દ, એક કબ્રસ્તાન.' એની એક લખથી વધુ પ્રતો કઢાવી અમેરિકામાં વિનામૂલ્યે વહેંચી.

એનાં ઇટાલીઅન, સ્પેનીશ, જર્મન, રશીઅન, ફ્રેંચ, ફારસી આદિ ભાષામાં અનુવાદો બિતર્યા.

એક વાર અમેરિકા રાજ્યની પરદેશ સાથેના સંબંધોની સમિતિએ પરાધીનતામાં પિસાતી નાની પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. લાલાજીને એ માટે નિવેદન તૈયાર કરવું હતું. એક જ રાતમાં એણે ખાર છાપેલાં પાનાં જેટલું લખાણ લખી કાઢી પ્રભાતે વોર્શીંગ્ટન નગરમાં એ સમિતિ પર પહોંચાડયું.

હકિકતે એના લેખમાં ભરપૂર હતી. આંકડાઓ એની આંગળીઓના વેઠા પર રમતા હતા. અને કઇ માહિતી કયા પુસ્તકમાં કયે પાને જડશે તેના પોતે વાકેફગાર હતા. કયાંથી શું મેળવી લાવવું એની અચૂક માહિતીઓ પોતે પોતાના મંત્રીઓને પૂરી પાડતા.

જીએથ ! જીએથ ! અપ્રતિહત કાતિલ જીએથ ! અને યુરોપએશિયાનાં ઢોહમઢોહ પર્યટનોઃ પાંચ વર્ષ એ ચક્કી પીસી; પીસી પીસીને બચ્ચરવાળા જુદી માતાની માફક એ જુજરગે અનેક હિન્દી યુવકોને ગદરાવ્યા. છતાં પોતે પોતાના પેટ-જીનરા માટે એ કમાઈમાંથી એક પાઇ પણ સ્વીકારવી શિવનિર્માલ ગણી. ઘેરથી પુત્ર મોકલતો તે પર નમતા. યુદ્ધના સંજોગોમાં એ પૈસા ગણતરી મુજબને સમયે ન પહોંચે તો મુંઝાઈને રડતા. અને છતાં તે ટાણે કોઈ હિન્દી યુવક આવીને ગરીબી ગાવા લાગે તો ગજવામાં હાથ નાખીને

હેલ્થો શીર્સીંગ સુદ્ધાં એને આપી દેતા. એ માટે લાલાજીની આ બીજી વારની હુકમચારી પણ બ્રીટનને ભારે પડી ગઇ. એના શાસનને આ કેદીએ ઢાલ પીટાવી પીટાવીને જગમડેર કર્યું. આ હુકમચારે તો પાંચ વર્ષમાં હિન્દના પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્તા અપાવી દીધી. અને સુદ્ધ વિરમતાં પાછા વળ્યા ત્યારે કેટલું અવિચ્છેદ્ય ભેર, કેટલો અદ્ભુત ઉત્સાહ, કેટલો ભીષણ નિશ્ચય લઈને એ હિન્દને કિનારે ઉતર્યા! મુંબઈનગરી એને માન આપવા મળી હતી તેની સમક્ષ એણે આમ કહ્યું :

‘મારા કાર્યની પવિત્રતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાભરે હું પાછો સ્વદેશ આવું છું.’

‘પૃથ્વી પર એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે આપણને આપણા હક્કો પાછા હાથ કરતા અટકાવી શકે.’

‘બીજાઓ આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આપણી પાસેથી ખૂંટવી જાય તે કરતાં તો આપણે મેદાનમાં મરી ખૂંટ્યું.’

‘આપણે હુકડા નથી ભેઈંતા, આત્મા ભેઈંએ છે.’

‘આ છ વર્ષ દરમિયાન હું આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યો છું. જગતની ત્રણ આત્મશાસિત મહાપ્રજાઓને-જાપાન, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડને-મેં નિરખી લીધી છે. અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે કદાચ વર્તમાન જ્ઞાનની આવરયકતા બાદ કરતાં આપણે એમાંના કોઈથી ઉતરતા નથી. જીવનના જાહેર કે ખાનગી, કોઈપણ અંગ પરત્વે આપણે જગતની કોઈ પણ પ્રજા

કરતાં કમ નથી. આપણે શામાં ઉતરતા છીએ ? ઐક્ય સાધવાની શક્તિમાં, અર્વાચીન સાધનોને અનુકૂળ થવાની સમાધાનવૃત્તિમાં, અને વર્તમાન રાજનીતિના કોટિસ્થમાં.'

અસહકારને ઊંખરે

વીરાંગના વીરને શોધે એમ ગિરફતારી હજી પણ લાલાણી શોધે ચડી હતી. અને આ વખતે તો બે જ વરસોને દૂકે ગાળે એણે એ વીરને પકડી પાડ્યા.

૧૯૨૨ના ડીસેમ્બર માસની ૩ જી તારીખ હતી. નાગપૂરની મહાસભામાં અસહકાર મંજૂર થઈ ગયો હતો. જેલોમાં હિન્દી નૌજવાનો અને નેતાઓ કીડાની માફક ખદખદતા હતા. પંતળમાં સભાબધીનો કાનૂન ચાલતો હતો. લાહોરમાં મહાસભાની સમિતિ બંધબાસ્તે બેઠી હતી. ચાલીસ સભ્યો સિવાય કોઈને પણ—પટ્ટાવાળા કે કારકુન સુદાને પણ લાલાણીએ હાજર રહેવા દીધા નહોતા. એ રીતે આ સભા સાર્વજનિક સભાબધીના કાનૂનની ચુંગાલમાં કોઈપણ ન્યાયે આવી શકે તેવું નહોતું. લાલાણી નિશ્ચિંત હતા.

ત્યાં તો પોલીસના હાકેમની સાથે ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મેજર ફેરાર આવી પહોંચ્યા. મહાસભાના મકાન ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો અને મેજિસ્ટ્રેટ આજ્ઞા દીધી કે ‘આ જાહેર સભા છે. મારો આદેશ છે કે આ સભાને વિખેરી નાખો.’

પ્રમુખની પુરસી પરથી લાલાજીએ જવાબ દીધો: ‘હું આ સભાના પ્રમુખ તરીકે કહું છું કે આ સભા જાહેર નથી. અને તેથી હું એને વિખેરવાની ના પાડું છું.’

‘આ આદમી કેણુ છે ?’ મેજિસ્ટ્રેટ કેદીને ધીરે અવાજે પૂછ્યું.

‘હું લાજપતરાય છું—હું આ સભાનો પ્રમુખ છું. હું જાહેર કંઈ છું કે આ સભા ખાનગી છે. છતાં તમારે મને ગિરફતાર કરવો હોય તો આ રહ્યો છું.’

એટલું કહીને લાલાજી પોતાના ચાલીસ સાથીઓ તરફ ફર્યા ને બોલ્યા ‘તમારામાંથી જેને જવું હોય તે સુખેથી ચાલ્યા જાવો. હું એકલો આ હુકમનો અનાદર કરીને સભા ચલાવવા માશું છું.’ ચાલીસમાંથી એક પણ સભ્ય ન જ અસકયો. એ મૂંઝે પ્રત્યુત્તર પોલીસને માટે પૂરતો જ હતો. હાજર રહેલામાંથી પ્રમુખને કેદ પકડી લીધા, રાજદ્રોહી સભાનો કાયદો લાગુ પાડી લાલાજીને છ માસની સજા કરી; બીજી કલમ ૧૪૫મી લાગુ પાડી એક વર્ષની સખત મનૂરી સાથેની કેદ દીધી. એ સમયે એ યુજરગ વીરે પોતાના દેશવાસીઓ પ્રતિ આવો સદેશો ચોકલાવ્યો:

‘હું’ તો અમેરિકાથી નીકળતી વેળા જ વિચારતો હતો કે જેલની બહાર હું થોડોક જ વખત રહીશ. હું તો મારી ગિરફતારી પર ખુશ છું, કેમકે મારું ધ્યેય પવિત્ર છે. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે આત્મા તેમ જ પરમાત્માની ઇચ્છાને અનુકૂળ જ કર્યું છે. મારો માર્ગ નીતિનો જ છે એથી મને વિશ્વાસ છે કે આપણા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં જરૂર આપણને સફળતા મળશે. મને એ પણ આસ્થા છે કે હું જલદી જલદી પાછો આવી તમારી સેવા ઉઠાવીશ. અથવા કદાચ એમ ન બને તો પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું મારા માલિકની સન્મુખ ખડો થઈ જવા પણ આતુર છું. હું તો એક કમજોર માનવી છું. મારામાં મહાત્મા ગાંધીના જેવી પવિત્રતા નથી. ઘણી વાર હું મારા ગુસ્સાને રોકી શકતો નથી. હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે મારા હિલમાં કોઈ વાંચના કામ નથી કરી રહી. અલગત, હું આટલું કહી શકું છું કે મેં મારા સ્વદેશની અને મારી જાતિની સેવાને હમેશાં મારી સન્મુખ રાખેલ છે અને જે કાંઈ કર્યું છે તે એ જ ધૂનમાં કર્યું છે. હું બહુ છું કે કર્તવ્યપાલનમાં મેં ઘણી ઘણી ભૂલો કરી છે અને વારંવાર મારા ઘણા દેશવાસીઓ પર આકરા હુમલા કર્યા છે. હું એ સર્વની દામા મારું છું. તેઓ સહુ-અને ખાત કરીને મારા વિનીત તથા આર્થસમાજ બાઈઓ મને મારી આપે એજ મારી યાચના છે.

‘ પંજાબના નૌજવાનો, એક શબ્દ હું તમને સંભળાવવા માગું છું : તે એ છે કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એ તમારી જીંદગીનો અંત નથી. જે મનુષ્ય પોતાની જ ઇજ્જત અને પોતાના જ આત્મસન્માનના ખયાલોમાં ઝંકડાઈ રહેલો છે, તે મનુષ્ય નથી, હેવાન છે. જો ઉચ્ચ બાવોને હળાવીને એશારામમાં જ જિંદગી વીતાવી નાખીશું તો એ જિંદગી આપણે માટે મોતથી પણ અધમ બની જશે. હું હરગિજ નથી કહેતો કે તમે વધુ પડતા એશથી કામ લો. પણ ઓછામાં ઓછી જે વાતો તો જરૂર કરો : ખાદી પહેરો અને શાહુભઢાનો બહિષ્કાર કરો.

‘ પંજાબની દેવીઓ ! મને ખબર છે કે તમારા અંતરમાં પણ પ્રઅસેવાનો અગ્નિ સળગી રહેલ છે અને એ સેવા ઉઠાવવામાં તમે તમારી સ્વતંત્રતાની પણ પરવા નથી કરતી. તમારામાંથી ઘણી બહેનો કેદમાં જવા માટે પણ તૈયાર છે. પરંતુ બહેનો ! અહીંનાં જેલખાતાં તો શયતાનનાં રહેઠાણ છે. ત્યાં બદમાશી અને હરામીતું પરિબલ છે. માટે તમે એ ખયાલ છોડી દીધને શુદ્ધ સ્વદેશીના પ્રચારથી તેમજ ઉપયોગથી તમારા દેહને પવિત્ર કરી કાઢો. ઉપતંત આપણા જે બાઈઓ નાનાં બચ્ચાંને મૂકીને જેલમાં બંધ છે તેની ગેરહાજરીમાં તમે એ બચ્ચાંની રખેવાળી પણ કરી શકો છો.

‘ દેશવાસી બાઈઓ ! હું હવે વિદાય લઉં છું. હું તો પરમ યદ્દા લઈને બહિં છું, કે મારા પ્યાસ દેશની અને

મારી પ્યારી કોમળી ઇન્જત તમારા હાથમાં છે. ‘વન્દેમા-
તરમ્’ પત્ર અને ‘તિલક રાજનીતિચાળા’ એ બે મારાં
બચ્ચાં છે. એ હું તમને બળાવી જઈ છું. મહાસમિતિના
જે બાધઓ લાહોરમાં હાજર હોવા છતાં આજની સભામાં
નહોતા આવ્યા, તેને મેં પોતેજ ગેરહાજર રહેવાનું કહેલું
કે જેથી આપણું કાર્ય ચાલુ રહી શકે.

લી. તમારો પ્રેમી
લાજપતરાય

અભય

વેદના ગાનારાઓએ સપ્તસિંધુને તીરે બેસી ‘અભય’ની
ગાથાઓ લલકારી. મા મૈઃ મા મૈઃ ડરીશ ના! કોઇથી
ડરીશ ના! એવા મંત્રો ગવાડ્યા. ‘અભય’નું એ ગાન
વિશ્વનું મહાગાન મનાયું છે. અન્ય એકેય ધ્વનિ એ ‘અભય’ના
નાહ ધકી ઉંચેરો ઝાણ્યો નથી. ‘અભય’ સિવાય અન્ય મૂર્તિ
પણ સરન્તયેડી નથી. જગતનો મનુષ્ય પગલે ને ડગલે બય-
લીત બની છવતા નરકનો અનુભવ કરે છે. માનવી સાતિથી
ને યાતિથી ડર્યો છે, ધર્માગ્રયોથી કંપ્યો છે, રાજસત્તાથી

થરથરો છે, વિરોધીઓના નિંદાપ્રલાપથી એ નાહિમત બન્યો છે, ભય પ્રાપ્તિને એણે પોતાની એળો છુપાવી છે, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને રૂંધું છે, મનની નબળાઈને લતમનસાઈના રંગે રંગી છે, અને સ્વાર્થસિદ્ધિને બ્યવહારકુશળતાનાં વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. સંસાર આવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોથી ખદખદી રહ્યો છે. કોઈ કોઈ યુરુપસિંહ પાક્યો છે, કે જેણે વેદ-ગાયેલા એ ‘અભય’ને જીવનમાં ઝીલ્યું હોય. લાલાજીના જીવનની પલેપલ એ અભય-નાદને સાર્થક કરી ગઈ છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં કોઈની શેઠમાં અંતઃજઈ પોતાને સૂએકું સત્ય ઉચ્ચારી કાઢતાં એ અટક્યા નથી. એની સમાધિ પર બસ એક જ બોલ લખાવો ઘટે છે-અભય !

જીવનમાં પહેલીવાર એ નિર્ભયતાનો નાદ એણે ૧૮૮૮માં ત્રેવીસ જ વર્ષની યુવાન વયમાં ઉચ્ચાર્યો: પોતાના રાજકારણી ગુરૂદેવ સર સૈયદ એહમદની સામે: એકત્રિત આર્યા-વર્તાનાં સ્વપ્નાં સેવનાર, હિન્દુ અને મુસલમાન કોમને પોતાની જમણી ને ડાબી આંખો કહેનાર અને કયાનંદે વેદ માટે કર્યું તેવી રીતનું કુરાનનું બુદ્ધિગમ્ય વિચાળ ભ્રમ્ય તૈયાર કરનાર એ મહાન મુસ્લિમ સૈયદ એહમદ લાલાજીના આરાધ્ય દેવતા હતા. એને ચરણે બેસીને પિતાપુત્રે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની દીક્ષા લીધેલી. પરંતુ ૧૮૮૫માં મહાસભાનો પાયો નખાયા પછી એક દુર્ભાગ્ય-દિનનો સૂરજ ઉઘ્યો: સૈયદ એહમદને ‘સર’ ની પદવી મળી. એણે પ્રાપ્ત જલ્દયું.

કુરાનના ઉદાર અર્થ કરવા છોડીને એ પુરુષ કોમી અનૂત્ત
ભાગૃત કરવા બેઠા. એકયનું સ્વપ્ન જીડી ગયું. વીસ વરસના
લાજપતે બેથું કે પોતાની આરાધ્ય પ્રતિમાના હુકમ થઈ
ગયા. એણે સર સૈયદ પર ખુલ્લા પત્રો લખ્યા; સર સૈયદની
નવી પ્રવૃત્તિને એણે ધિક્કારી કાઢી. પરંતુ એ ધિક્કાર કોઈ
હુશમનનો, ગુસ્સા ને દ્વેષથી ભરેલો સસ્તો ધિક્કાર નહોતો,
એ તો ઘવાયેલા મિત્ર-દૃઢ્યના રૂધિર વડે લખાયેલો,
બહુમૂલો તિરસ્કાર હતો.

‘કોણ છે આ લાજપતરાય ?’ તાડૂકીને એક આદ-
મીએ કરડો અવાજ કાઢ્યો.

એ અવાજ ફિરોઝશા મહેતાનો હતો: ઇ. સ. ૧૯૦૪
તું વર્ષ હતું : સુંબઈ મુકામે મહાસભા મળી હતી.
સુંબઈના સિદ્ધ સર ફિરોઝશાની આજી વર્તતી હતી. એના
પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના તાપમાં દેશના તમામ નેતાઓનું
તેજ કરમાતું હતું. પોતાની દલીલશક્તિના અગ્નિ વડે એ
પુરુષ સહુ કોઈને ઘરતા હતા, એની સામે જીઠનારની
આબરૂના કાંકરા ઘઈ જતા હતા. પરંતુ આ અધિવેશનમાં
એને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી લાધ્યો. વિષયસમિતિની બેઠકમાં
મહાસભાના બંધારણનો પ્રશ્ન સળગ્યો હતો. વૃદ્ધ ફિરોઝશા
શહેનશાહી અવાજે તાડૂકી જિઠ્યા કે ‘મારા મંતવ્ય ઉપર
આટલી ધૂષ્ટ ટીકા કરનાર આ લાજપતરાય કોણ છે ?’

‘હું છું એ લાજપતરાય!’ કહેતો ચાલીશ વર્ષનો પંજાબી નેતા એક ખૂણામાંથી વિદ્યતવેગે ખડો ધધ ગયો. એની મુખદ્રામાં હિમ્મત અને ગૌરવ ઝલકી રહ્યાં હતાં; પંદર મિનિટ સુધી એણે ફિરોઝશાના પંચમૂઠ્યા વિચારો પર વાગધારા ચલાવી. વિનયનો દોર ચૂક્યા વગર એના એકેએક મુદ્દાને તેજસ્વી દલીલોથી ચૂર્ણ કર્યો. ફિરોઝશાએ જીવનમાં પહેલી જ વાર તે દિવસે હાર ખાધી.

‘અભય’નાં મૂલ ચૂકવવાં અઘરાં હતાં. એ દિવસોમાં આજીજી, અરજી અને કૃપાચ્છાનનાના ઠરાવો થતા હતા. પરંતુ કાશીની મહાસભામાં એ ભિક્ષુ-યુગ્મના કાળની અંદર ૧૯૦૫ની સાલમાં લાલાજીએ પંજાબમાં વર્તતી દમન-નીતિ પર પોતાની તલવાર શી વાતી તિરસ્કાર-ધારા ચલાવી. એ ‘અભય’નાં મૂલ એણે છ માસ સુધીની હુકમારી વડે અને માંડલેના કારાવાસની વેદનાઓ વડે ચૂકવ્યાં. છ માસે છટી થતાં જ એ તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચાણી. એની ધાર છુંઠી ધવાને બદલે પીડનોનું પાણી પીપીને અધિક લેણકી બની.

પોતે ઇંગ્લાંડ ઉપડ્યા છે. ૧૯૦૮નું વર્ષ છે : ડોક-બર્નના સભામંડપમાં લેકેશાયરનો શ્રોતાવર્ગ કંતોડાંચ ભરાયો છે. લાલાજી બંધે છે કે હિન્દ ઉપર સાચું શાસન લેકેશાયર અને માન્ચેસ્ટરનું જ ચાલી રહ્યું છે, પાર્લામેન્ટ

અને પ્રધાનમંડળ આ બે નગરોના મીલ-માલેકોની ભૂકૂટીની કમાન પર ચાલે છે, અને અગાઉ કોઇ હિન્દીને મોંચેથી આ સુંવાળી ચામડીના હિન્દશોષક વેપારીઓએ અસભ્ય બોલ સાંભળ્યો નથી : સાંભળે તો સહન કરે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. છતાં લાલાલ તો ‘અભય’નો ખ્યાલો પી કરીને મસ્ત હતા. પોતાનું શું થશે તેની અને ખેવના નહોતી. એ બોલ્યા : વેદનાના સ્વરો ઘડી ગુંજતા અવાજે એણે અંગ્રેજી વાણી પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ વહેતું મૂક્યું : ‘હું આંહી ખ્રીટીશ પ્રજા કે ખ્રીટીશ સરકારની પાસે કશું ભીખવા માટે નથી આવ્યો. કેમકે હું માનું છું કે મારા દેશને ભીખવાથી અથવા પ્રાર્થના કરવાથી કશું નથી મળવાનું. હું તો આંહી આવ્યો છું તે ક્ષણ તમને જણાવવા માટે, કે તમારું મહાખ્રીટન હિન્દ તરફ કેવી રીતે વર્તન ચલાવે છે અને હિન્દને કેવી રીતે લૂટે છે !’

આ શબ્દો પૂરાં વીસ વર્ષ પૂર્વે બોલાયા હતા. શત્રુના ઘરના બિંબરમાં બિભીને ઉચ્ચરાયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીની બોલબાલા હતી. ‘બાપુ’નો પડયો બોલ દેશભરમાં ઝીંકાતો. એ પુરુષની નરમાશની અંદર પણ એવું તેજ સંઘરાયું હતું, કે ભલભલાઓના હોઠ ફફડીને અણબધડયા રહેતા. એ પ્રતાપ કરડી મુખમુદ્રાનો, કતલ કરતી હાસનો કે સામાની પ્રતિષ્ઠા હણતી એકચક્રી કાર્ય-પદ્ધતિનો ફીરોજશાહી પ્રતાપ નહોતો, પણ વિશુદ્ધ હૃદયના

આત્મસમર્થણનો સત્યાગ્રહી પ્રતાપ હતો. તેથી જ એની સામે બોલવા બિહુ એ ૧૯૨૦ ના એના દેશવ્યાપી સત-દાવા-નળને સમયે સહેલું નહોતું. એવે દાણે કલકત્તાની અસા-ધારણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનું સમર્થન કરતાં મહાત્માજી બોલ્યા કે ‘હું સ્વરાજ કરતાં પણ રામરાજનો ચક્ષકાર છું. જો પંજાબના ‘હત્યાકાંડનું’ અને ખિલાફતના અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રીટીશ સરકાર કરી કાઢે અને એ બે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રખર સંતોષી લે, તો મારે એની સામે કશું કહેવાનું રહે નહિ વગેરે.’

‘ના છા!’ કહેતા લાલાજી પ્રમુખસ્થાનેથી બિહુની પડ્યા, ‘મારે તો સ્વરાજને જ ખાતર સ્વરાજ જોઈએ છે. પરદેશીઓ છા ને દેવના દીકરા હોય, છા ને એમની સામે આપણે એક પણ ફરિયાદ ન હોય, છતાં મારે તો હિન્દના ઉપર હિન્દીનું જ રાજ જોઈએ છે. મારે રામરાજ નથી ખપતું.’

ગાંધીયુગના તપતા મધ્યાહ્ને બોલાએલા આ શબ્દો છે.

Brutally frank : નિષ્ફૂરતાપૂર્વક નિખાલસ : એ એમણે પોતાને માટે તેમજ પોતાની સમસ્ત પંજાબી બોલાદને માટે સ્વીકારેલું વિશેષણ પોતાના જીવનના આખરકાળ સુધી સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. લોહક જ્યોત્સ્નિ જુલ્લો યત્ર લખ્યો, મોન્ટેગૂને લખ્યો, અસહકારના ભરસાગ્રામમાંથી વિનીતોના દળ ઉપર દ્રમલો કર્યો, સહમન કમીશનના સત્કાર વિરૂધ્ધ વરિષ્ઠ ધારાસભ્યમાં ઉત્તમોત્તમ વ્યાખ્યાનોની પંક્તિમાં બેસે

તેવું વ્યાખ્યાન આપતાં સરકારની ખાલ પર બોલ્યા, અથવા તો લખનૌની મહાસમિતિ વેળા સ્વાતંત્ર્યવાદના દેવ-ચુગલ જવાહર-મુલાપ પર ટીકા કરી : તે તમામમાં એ જ 'અભય' ગાળ રહ્યો છે. એ જ વજ્રટંકાર સંભળાય છે, અને એ નિખાલસપણાની રમૂલ આંકણી પોતે સ્વયમેવ કરી કાઢી છે કે 'I have already earned a name for being tactless and indiscreet: વ્યવહારશૂન્ય અને ભેવકૂદ તરીકે તો મેં ક્યારનું' એ નામ કાઢ્યું છે.'

પરંતુ નિખાલસપણું-સ્પષ્ટવક્તૃત્વ એટલે ઉદ્ધતાઈ નહિ, ત્રીસ કરોડ લોકો અરધી સદી સુધી તુંડમિત્તલને પોતાની આગેવાનીની કલગી ન જ પહે-રાવી રાખે. બોલવું કંઈક અને આચરવું બીલું કંઈક, એવા દંભતાં-છલતાં શાસન આર્યાવર્ત જેવા મહાન દેશનાં મનુષ્યો પર વિશેષ ચાલ્યાં નથી. નિખાલસપણાનો અધિકાર આટલી વાતો માગી લે છે : બોલ્યા મુજબનું આચરણ : નિઃસ્વાર્થી કારકીર્દિ : અંગત કડવાશ વિનાની ખલાડી-નીતિ : પોતાના મતસમર્થન પૂરતો વિશાળ અનુભવ અને ઊંડો અભ્યાસ : સત્ય સૂઝવાની દષ્ટિ જ દોષોનો સ્વીકાર : સત્ય સૂઝાડનારની સરદારી નીચે અદના સિપાહી બનીને આત્મસમર્પણને પંથે નીકળી પડવાની નિરુભમાનતા : ને સર્વોપરિ તો નિઃકલંક ચરિત્ર. લાજપતરાયનું જીવન-સ્ત્રવ્યું કાઢનારાઓ એકસ્વરે બોલી બોલ્યા છે કે એની કારકીર્દિમાં આ તમામ ગુણોનો સંયોગ થતો હતો.

ઔદાર્ય

૬. સ. ૧૯૦૭ માં જ્યારે લાજપતરાય એક સૈકા-જૂના કાયદાના બહાના નીચે પહેલવહેલા રાજદારી કેદી વરીકે હુદપાર થયા અને માંડલેમાં ગિરફતાર પડ્યા, ત્યારે એના આર્યસમાજ સાથીઓને હાથે એને અન્યાય મળેલો : એની સામે એક પશુ ગુનો પુરવાર નહોતો થયો. એના ઉપર એક પશુ આરોપ નહોતો મૂકવામાં આવ્યો. કોઈ સાક્ષી પૂરાવો રજૂ નહોતો થયો. પોતાનો બચાવ કરવાની તક એને નહોતી અપાઈ. આર્થોતા એક દિવસ પ્રભાતે લાહોરની પોલીસે એને ફેસલાવી એની જ મોટરગાડીમાં ઉઠાવ્યા. સ્પેશલ ગાડી બેડી, પડદા વોટી, સુસવધાવેગે માંડલે પહોંચાડી દીધા ત્યાં એનું જીવન અપમાનભર્યા આચરણ વડે રીખાયું. એનું કુટુંબ રગળતું થયું. એના વૃદ્ધ પિતાની પાછળ બસૂસો એઠવાયા. એનો ધનવ્યવહાર રૂંધાયો. તે વખતે એના મિત્રોની ફરજ તો હતી એની નિર્દોષતા ગળવવાની. એના જ દ્રવ્યથી તેમજ એના જ પ્રયાસથી પેષાયેલા આર્યસમાજનું કર્તવ્ય તો એના પરનો અખંડ વિશ્વાસ તે સમયે પુકારી બિઠવાનું હતું. તેને બદલે આર્યસમાજના આગેવાનોએ શું કર્યું ? પંતબના ગવર્નર પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું : એ પ્રતિનિધિ-

મંડળે સરકારને જાહેર કર્યું કે લાજપતરાયની સાથે અમારા સમાજને કશો જ સંબંધ રહ્યો નથી. એટલે કે આડકતરી રીતે તેઓએ પોતાના નિષ્પાપ ભેડના શિર પર એની રાજ-કારણી પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે તિરસ્કાર ઢાળ્યો. એમ કરવામાં કદાચ તેઓની મતલબ આર્યસમાજને સરકારી હમનનીતિના પંજામાંથી ઉગારી લેવાની હશે. પરંતુ ઉગાર શોધવા જતાં આર્યસમાજના સ્થંભ લાજપતરાયનું ખલિદાન હેવાયું. જ્યારે લાલાજી હેશવટેથી પાછા ફર્યા ત્યારે એને આ ક્રિસ્તાની જાણ થઈ. સરકારી સિતમ કરતાં વધારે મોટો આઘાત એને આ મિત્રોના કાર્યથી લાગ્યો. જાણુ જિપીનચંદ્ર પાલ લખે છે કે ‘આવા સંજોગોમાં, જે મિત્રોનો ધર્મ એને પડખે ઊભા રહી એના સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યની આરાધનાને કારણે એના પર આવી પડેલી શિક્ષામાં સાથ કરવાનો હતો, તેજ મિત્રોને ઊલટા ખસી જઈ તિરસ્કાર દેતા હેખ્યા પછી પણ દુઃખ આપવી, એવી મનની મોટપ તો બાગ્યેજ બીજા કોઈને માટે શક્ય હશે. પણ લાજપતરાયને તો મેં એ મિત્રો તરફ લેશ માત્ર પણ કડવી લાગણી ધરાવતા દીકા નથી.’

એ મનમોટપ કેવી હતી? લાલાજીના શબ્દો જ જવાબ દેશે:—

‘કેટલાક લોકો કહે છે કે મારી ગેરહાજરીમાં આર્યસમાજે મારા પ્રત્યે દિલસોજી નથી દાખવી; અને આજે પણ મારા પર એક કાગળમાં લખાઈ આવ્યું છે કે જો આર્યસમાજીઓની

મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન હોય તો મારે જલદી એનાથી દૂર થઈ જવું. ઈશ્વરની સાક્ષીએ હું કહું છું કે હું આર્યસમાજમાં આગેવાનીને લોભે નહિ પણ મારા જીવનને પવિત્ર બનાવનારા એના સિદ્ધાંતોને ખાતર જ દાખલ થયો હતો, જો મેં એને માટે કશું કર્યું હશે, તો તેથી મેં મારા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવ્યું છે. જે કાંઈ અલ્પ શુભ તત્ત્વ હું આજે ધરાવું છું તે મારાં માતૃપિતાને તથા આર્યસમાજને જ આભારી છે. x x x માટે એ હજારોમાંથી જો કોઈએ પણ મારી નિન્દા કરી હોય, તો આ વ્યાસપીઠ પરથી પ્રભુની સાક્ષીએ હું એને ક્ષમા આપું છું. આજે વિવાદનો કે પરસ્પર કૃતઘ્નતાના આશ્લેષોની ફેંકાફેંકીનો નહિ, પણ પરસ્પર લેટી લેવાનો સમય છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષ સુધી મેં આર્યસમાજની યતિક્રિયાત સેવા કરી છે. જો કે હું મારા આટલા ઉપકારક ધર્મને ત્યાગ નથી કરી શકતો, તે છતાં જો આર્યસમાજનો કોઈ નેતા એમ કહે કે મારા રાજકારણી વિચારોથી સમાજને સહન કરવું પડ્યું છે, તો હું આ ક્ષણે જ સમાજ સાથેનો મારો સંબંધ છેદી નાખવા તૈયાર છું.'

સાચી નિરલિપ્ત વીરપૂજા એમણે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સ્વ. ગોખલેજીની લાહોર ખાતેની પધરામણી વખતે કરી દેખાડી હતી. હજારો લાહોરી પ્રજાજનોએ સ્વ. ગોખલેજીનું સ્વાગત કર્યું. સ્ટેશન પરથી સરઘસ કાઢ્યું. એ સરઘસની અંદર લાલાજી ક્યાં હતા ? બેઠા

હતા તો ગાડી ઉપર, પણ ગોખલેજીની જોડમાં નહિ; સામેની ગાડી પર પણ નહિ; એ તો કોચ-બેકસ પર બેસીને અતિથિદેવની ગાડીના ઘોડાને હાંકી રહ્યા હતા. ગોખલેજીની કશી વિનંતિ કે આજીજી કામ નહોતી આવી. પોતાનાથી બિલડી જ જાતના રાજનૈતિક આચાર-વિચારો ધરાવનાર બંધુનેતાની પણ આવી પરોણા ચાકરી કરીને લાલાજીએ ખતાવી દીધું હતું કે મતસહિષ્ણતા અને મનની મોટપ કેવી હોઈ શકે.

ફરી વાર ૧૯૧૩ માં ગોખલેજી સાથેનો ઉત્તમવલ પ્રસંગ ખતી ગયો. ખન્નેની વચ્ચે રાજનૈતિક વિચારોનાં તો ગાડાં વહાં જતાં હતાં પરંતુ એ વિચાર-લેઠથી ગુણદર્શન ઢંકાય તેવું અંતર લાલાજીનું નહોતું. હકીકત એમ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ માંડ્યો હતો. ગોખલેજી એમને માટે આંદોલન કાળે ભરણી રહ્યા હતા. એમણે કોઈ સ્નેહીની મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘લાલાજી મને પંજાબમાંથી ફા. દસ હજાર કરી આપશે ?’

લાલાજીએ એ મિત્ર દ્વારા જવાબ મોકલ્યો: ‘આપ પોતે જો પધારો તો દસ નહિ પણ વીસ હજાર મેળવી આપું; અને નહિ તો એક ફૂટી બદામ પણ મેળવી આપવાનો નથી.’

મિત્ર પૂછે છે કે ‘હે’ લાલાજી, ગોખલેજીને તેડાવવા માટે આટલી બધી જોહમંત કાં ઉડાવી રહ્યા છો ?’

હસીને લાલાજી ગોઠ્યા ‘ઓ ભાઈ ! ગોખલેજી જેવા પુનિત નરવું મારે આંગણે. તેહું કરવાનો આથી વધુ રૂઠો બીજો કયો અવસર આવવાનો હતો ?’

ગોખલેજી મયા. લાલાજીએ કામ શરૂ કર્યું. વીસ નહિ પણ આવીસ હજાર રૂપિયા મેળવી આપ્યા.

મહાયુદ્ધનાં વર્ષોમાં પોતે અમેરિકાની હડપારી લોગવતા હતા. જન્મભૂમિને માટે શ્રદ્ધા હતા. પરંતુ મહાયુદ્ધ શમ્યા વગર એ ચક્રવાકને વિયોગની અંધારી સત્રિનો અંત જડવાનો નહોતો.

ડો. હાર્ડીંગર અમેરિકાનાં સ્મરણોમાં લખે છે :

‘અને એક જ મકાનમાં સાથે રહેતા હતા. હાથે જ રાંધતા, ધોતા ને વાસણ માંજતા. હું પોતે તો ગરીબ કુળમાં જન્મેલો અને શરૂઆતથી જ બિખારી, એટલે આ વિટંબનાઓની હું તો કશી પરવા નહોતો કરતો. પરંતુ લાલાજીની શારીરિક તેમ જ માનસિક કાળી યાતનાઓ મારાથી દીઠી જતી નહોતી. મેં મારા ભાઈ પર પૂના પત્ર લખ્યો તેમાં અમારી દિનચર્યાનું વર્ણન આપ્યું અને લાલાજીના પરિવારોનું ચિત્ર આંક્યું. બન્યું એવું કે મારા ભાઈ એ પત્ર લોકમાન્ય તિલકની પાસે લઈ ગયા. લોકમાન્ય એ આખો અહેવાલ શાંતિથી વાંચી ગયા, દિલગીર થયા, અને તાબડતોબ એમણે મીસીસ ઝેની બેસન્ટની મારફત પાંચ હજાર ડોલર લાલાજીને પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી.

જ્યારે અમને આ રકમ પહોંચી ત્યારે લાલાજીનું અંતર લોકમાન્ય પ્રતિ આભારભીનું બન્યું અને એણે કહ્યું ‘હાર્ડી-કર, બચ્ચા, પરદેશી પ્રચારકાર્યની સાચી કિમ્મત સમજનાર આ એક જ પુરુષ હિંદમાં છે. એ એક વિરાટ પુરુષ છે. એ એક જ સાચો નેતા છે. તું જ્યારે હિંદમાં જા, ત્યારે એની જોડે થોડા માસ રહીને તાલીમ લીધા પછી જ મારી સાથે જોડાજો હો !’

આખા પ્રસંગમાં લાલાજીની અન્ય દેશભક્તો પ્રતિની નિરભિમાન મનમોટપ જ ઝોલી રહી છે. ડૉ. હાર્ડીકર સ્પષ્ટ કરે છે કે ‘આ આખી જ રકમને તુરત જ પ્રચારકાર્ય ખાતે જમા પાડવાનું મને કહી દેવામાં આવ્યું. લાલાજીએ પોતે પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે એમાંથી એક પાઇ સુધ્ધાં ખરચી નથી.’

એવે પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાએ લોકોનું લોહી વહેવરાવ્યું : જલિયનવાલા બાગમાં નિરપરાધી નરનારીઓનાં શબો વેરાયાં. આ સમાચાર અમેરિકામાં વંચાયા, લાલાજી નાના બાળકની માફક રડવા લાગ્યા. એણે હિંદ જવાનો પરવાનો મેળવવા ઘણાં ઘણાં માથાં પટકયાં. પણ પરવાનો ન જ અપાયો. પછી એણે પંજાબીઓને નીચે લખ્યો પ્રકટ સંદેશો મોકલ્યો :

‘બહાલા દોસ્તો,

‘પંબળના હવાલ પર આ ક્ષણે મારા હૃદયમાં શું શું થઈ રહ્યું છે તે હું તમને શી રીતે સમજાવું ? મારી જખાને તાળાં છે પણ મારું હૃદય છલછલી રહ્યું છે. અરે, જીવનના સર્વસ્વથી વધુ ખ્યારી એ જમિ પર જિંદીને આવવાની મને પાંખો હોત ! તમારી પાસે પહોંચવા માટે મેં બધું અજમાવી બેસ્યું, પણ હું નિષ્ફળ પડ્યો છું. મારે થકીક બનવાનો હોશ નહોતો, ફક્ત તમને ખપ લાગવાની અંખતા હતી.

‘પ્રથમ પહેલું તમારી પાસેથી આટલું માગું છું કે, તમારે માટે સહનાર નેતાઓની પડખે—એ હરકિસન લાલ, હુનીચંદ, રામભજ દત્ત, સત્યપાલ, કીચ્છુ, (વગેરે વગેરે)ની પડખે, જાતિ, ધર્મ કે પક્ષના લેહ રાખ્યા વિના તમે જિભા રહેજો ! તમે બાણો છો કે ભૂતકાળમાં મારે એ સહુની સાથે તેઓની નીતિ, કાર્યપદ્ધતિ તેમજ વર્તણૂક પરત્વે મતલેહ હતો. પરંતુ અત્યારે તો હું ફક્ત આટલું જ યાદ રાખવા માગું છું કે તે બધા પંબળ સરકારની ઈમન-નીતિના બક્ષ બન્યા છે અને દેશપ્રેમ તેઓનો ગુનો કયો છે. એ રીતે તો તેઓ મને વહાલા છે અને તેઓની જખમી દેશભક્તિને હું વંદના દઉં છું. તેઓની તમામ અંગત નબળાઈઓને, તમામ દૂષણોને હું બૂરી ગયો છું. અત્યારે તો તેઓનાં હુન્નો, એજ એક વિચારની વસ્તુ છે. અત્યારથી તો હું તેઓને પૂબ્યા કરીશ. * * *

જાહેર જીવનના વિરોધીઓને સ્વદેશ માટે સહન કરતા દેખી વિરોધનું ઝેર નીતારી નાખવું અને પ્રેમની ધારાઓ વહેતી મૂકવી, એવી દિલાવરી બહુ થોડાને વરી છે. લાલાજીનું દરિયાવ દિલ એનાં દાનપૂન્ય અને બલિદાનો કરતાં સવિશેષ આ દૃષ્ટાંતોમાં પ્રકટ થાય છે. એના પંજાબી બંધુ લાલા ગોકલચંદ સાચું જ લખે છે કે ‘લાલા લાજપત-રાયનું’ હૃદય મીઠું અને વજ્રની વિલક્ષણ મિલાવટથી બન્યું હતું. પારકાનું જરા જેટલું દુઃખ દેખતાં જ એ હૃદય પીગળવા લાગતું જ્યારે ખુદ પોતાના ઉપર આવી પડતી આહો તેવી હાડમારીનો સામનો એ ટકાર છાતીથી કરી શકતા. ’

‘ જોયા આ અસહકારી લાલા ! આંહીં પારકાં છોકરાંને નિશાળો છોડાવીને જાતિ કરી મૂકવા તૈયાર થાય છે, અને પોતાનો પૂતર તો લહેરથી અમેરિકામાં બેઠો બેઠો ભણે છે ! ’

અસહકારના પૂર આંદોલન વખતે, જ્યારે સરકારી અકાલતો, નિશાળો અને નોકરીઓનો ત્યાગ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કોઈએ છાપામાં આવો દોષો માર્યો. અમેરિકામાં કેળવણી લેતો પુત્ર અને હિન્દુસ્તાનની સરકારી શાળાનો બહિષ્કાર, એ બે વચ્ચે જરા જેટલી પણ લેવાદેવા નહોતી. મોટું મારનાર કોઈ બિનજવાબદાર ગમાર હશે અથવા વિરોધી દળોનો ટીકાકાર હશે. ગમે તે હો, પણ લાલાજીથી એ કટાક્ષ ન સહેવાયો. એણે પોતાની સંખ્યાઈ પર સંદેહ

ભિતરેતો દીઠો. તુરત જ એણે પોતાના પુત્ર અમૃતરાયને અમેરિકાથી પાછો બોલાવી લીધો.

દેશબંધુનું અવસાન થયા પછી લાલાજીનું દિલ સ્વરાજ-હજામાંથી ઉચક થઈ ગયું. પોતાના નેતા પંડિત મોતીલાલજીના કેટલાએક દાવપેચ એને ન રૂચ્યા. ખીજા ખાલુ એણે હિન્દુ જાતિ પર મુસલમાન કેમલું વિધાતક આક્રમણ વધતું દીઠું. સાચી અથવા ખોટી રીતે એને લાગ્યું કે કમળેર પડેલી મહાન હિન્દુ જાતિ જ્યાં સુધી કમળેર જ રહેશે ત્યાં સુધી આખા હિન્દની મુક્તિને એ રૂંધી રાખશે. એણે માલવિયાજીની સાથે બળી હિન્દુ મહાસભા સ્થાપી, અને જયકર, મુંજે વગેરેની સાથે મળી નવું રાજદ્વારી હજા-રિસ્પોન્સીવીસ્ટ પાર્ટી-ખડું કર્યું. સ્વરાજ પક્ષની સામે મોરચા માંડ્યા. ૧૯૨૬ ની વરણીમાં પં. મોતીલાલની વિરૂદ્ધ પોતે ભલા રહ્યા. બન્ને આગેવાનો વચ્ચે સિદ્ધાંતલેક અને મતલેકતું મહામુદ્દ મંડાઈ ગયું. ઉતાવળીઆ સ્વભાવના ભિર્મિલ લાલાજીએ પોતે જેને સાચ માન્યું તેના પક્ષે ખડા રહી પંડિત મોતીલાલની ઝડ ઉખેડવા બુખેશ આદરી. પંડિતના પક્ષને પંજાબમાં ટકવા ન દીધો. સત્યાગ્રહ ને દુનીયંદ સરખા પોતાના મઠ કાલના દૂધલાઈઓનો પશુ વિરોધ વહોર્યો.

અને ૧૯૨૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં શું બને છે ! લાલા ગિરધારીલાલના શબ્દોમાં જ કહેવા જેવી એ કથા છે :—

ધારાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવા હું સીમલા જતો હતો. કાલકા સ્ટેશનેથી લાલાજી પછુ મારા ડબ્બામાં ચડ્યા. મળતાંની વાર પહેલવહેલા જ શબ્દો એમના મોંમાંથી આ પડ્યા : ‘તે’ નેહરૂ રીપોર્ટ વાંચ્યો ? એ તો મહાન વિજયનું કામ થઈ ગયું છે.’

મેં કહ્યું, ‘ના હજી નથી વાંચ્યો.’

લાલાજી હર્ષભેર બોલ્યા, ‘આહા ! એ ડોસા મોતીલાલજીએ તો હિન્દને ખચાવી લીધું. હું તો એના ઉપર આફરીન છું. મેં તો એને તુરત જ મારા અભિનંદનનો તાર કરી દીધો છે.’

મેં કહ્યું, ‘લાલાજી, આપને આટલા સુખમય મિત્રજમાં ભાળીને મને અનહદ આનંદ થાય છે.’

હું વાકય પૂરું કરું ત્યાં તો એ ઉતાવળે બોલી બિડ્યા, ‘આહાહા ! તું આવું બોલે છે કારણ કે તે’ હજી રીપોર્ટ વાંચ્યો નથી ! સીમલા પહોંચીને તુરત જ હું તને મારી પાસેની પ્રત આપી દઈશ અને ત્યારે જ તું મારા કહેવાનું સત્ય સમજી શકીશ. હું કહું છું કે તારા બંકડા પંડિત સિવાય કોઈની મગફળ નથી કે આટલી હિંમત અને સ્પષ્ટતા દાખવી શકે. સુસ્તિમ પ્રશ્નના વિષમ ચુંચવાડાનો આવો વ્યવહાર અને ન્યાયસરનો ઉકેલ આણીને તો એણે સુસ્તિમોની ખાસ માગણીઓને લોંબી જ પાડી દીધી છે.’

આટલું જોલતાં તો લાલાજીને નખખાઈ વરતાવા લાગી. ખરડામાં ડુઝાવો થવા માંડ્યો. મારી પીઠ યાજડીને એણે મારા ખભા પર શરીર ઢાળી દીધું. આરામ લેવા લાગ્યા. વળી થોડીવારે જાગી જઈને મને કહેવા લાગ્યા, 'શું હજીયે તને મારા હર્ષથી અભયળી થાય છે દોસ્ત ?' કેમ જાણે નિદ્રામાં પણ એનો આત્મા આકૂલ હોય અને એ એક જ વિષયમાં એતું રટણ લાગી ગયું હોય ! આ દૃશ્ય દેખીને એક તરફ મને હર્ષ થતો હતો, બીજી તરફ ફિલગીરી થતી હતી. ફિલગીરી એટલા માટે કે એ વધુ નિદ્રાહીન બનશે અને પરિણામે એની ખળભળેલી તંદુરસ્તીને અધિક ધક્કો પહોંચાડશે.

મેં વિનવ્યું કે, 'લાલાજી, આપ સંપૂર્ણ આરામ લો !'

એમની મહાનુભાવતાને છાજતો જ જવાબ મળ્યો :
 'આરામ ! આરામ હવે મારાથી શી રીતે લેવાય ? તને ખબર છે ને, આ રીપોર્ટ એટલે મારે માટે લગીરથ કામ ભિલું થયું, હવે તો હું મોતીલાલજીની જ સેવામાં છું. મને એ જો રીધે તે મારે કરવાનું છે. મારી ચિંતા ન કર દોસ્ત ! છેલ્લી ઘડી સુધી સંગ્રામ ખેડતાં મરવું તો મને ખ્યાર છે : I would love to die in harness.'

અને એ એમ જ મર્યા. એની મનકામના પરિપૂર્ણ થઈ. એના શબ્દો ભવિષ્ય-વાણી ચા નીવડ્યા.

એક બીજે પ્રસંગે : હું જોતો હતો કે એની ઠાયા

લથડતી હતી. હું સમજતો હતો કે હવે દેશને લાલાણી ખરી જરૂર પડશે. માફ દૃઢ્ય બળતું હતું. મેં પૂછ્યું કે ‘લાલણ, થોડાક આરામ પર ચાલ્યા જાઓને !’

માફ અંતઃકસ્થ એણે ઉકેલી લીધું. મમતાથી મારો હાથ ઝાલી મને શાંતિપૂર્વક કહ્યું, ‘તું શીઠને ચિંતા કરે છો ખરો ? તું મૃત્યુનો ડર રાખે છે ? એ તો આપણ સહુને માટે મંડાયું છે. મને ખાતરી છે કે મારો અંત હવે નજીક છે. મારી આશાઓ તમો-ખીલતાં પુષ્પો ઉપર અવલંબી છે. હવે તો તમારે જ યુધ્ધ ચલાવવું પડશે. માફ દૃઢ્ય તો હવે એકાએક ટાડું પડી જાય છે. મને તો હવે કદી ન અનુભવેલો એવો યાક લાગ્યો છે. ના ન હવે તો હું ઘેર જઈશ. મને વળી પાછાં અંધારાં આવે છે.’ બાપીને વીંધી આરખાર જતી હોય તેવી દૃષ્ટિ ફેંકી, અશ્રુભીની આંખે, લાલાણએ મારી સાથેની છેલ્લી વાતચીત ખતમ કરી; અને મારી ચિંતાતુર મનોદયામાંથી મને હચમચાવી નાખી, માયામર્યા નમસ્કાર કરી, એ વહાલા ડોસા ચાલી નીકળ્યા. હાય ! ફરી વાર એને નહોતું દેખાવું.

વીર—મૃત્યુ

૧૬૨૮ના અકટોબર માસની તા. ૩૦ મીનું પ્રભાત લાહોર નગરના શિર ઉપર સુવર્ણનો મુગટ પહેરાવતું હતું અને સૂસવાટા માસ્તી આગગાહી પલે પલે 'સાયમન સપ્તક'ને નજીક ને નજીક આણી રહી હતી. પંજાબના હાકેમે એ પરોણાઓને સાચો પ્રજામત સમજવાના શ્રમમાંથી ઉગારવા માટે તે દિવસોમાં જાહેર સભા અને સરઘસ ઉપર મનાઈ-હુકમ મૂક્યો હતો.

લાલાણના ઘોરડામાં ટેલીફોનની ઘંટડીએ ટકેરા દીધા. પોતે યંત્ર કાને લગાડ્યું ને પૂછ્યું 'કોણ છે ?'

'એ તો હું મહમદ આલમ, લાલાણ !'

'કેમ, ડૉક્ટર મહમદ ? ફરમાવો.'

'લાલાણ, અમે જાણ્યે તો નિશ્ચય કયો છે.'

'શાનો ?'

'પીનલ કોડની કલમ ૧૪૪નો ભંગ કરીને, સભા ભરી સાયમન—ખર્ચિકારનું સરઘસ કાઢવાનો.'

'શાબાસ !' યંત્રમાં લાલાણનો અવાજ ઉત્તર ગયો: 'અને હું પણ તમારી સાથે જ છું. ડૉક્ટર ! હું બિમાર છું, જુદો બની ગયો છું, તે છતાં મારું સ્થાન એ સરઘસને મોઢરે જ સમજાવે !'

સરકારી ઘોષણાનો ભંગ કરતી લાહોરી જનતા હજારોની સંખ્યામાં હલકી બિઠી હાથમાં ચોકસૂચક શ્યામ પતાકાઓ ફરકતી હતી. ‘સાયમન પાછા સીધાવો’ના ધ્વનિ ગાજતા હતા. મોખરે લાલાણ, રાયબદા હંસરાજ, ડૉ. સત્યપાલ, ડૉ. મહમદ આલમ વગેરે સરકારો શાંતિ તથા અહિંસાના સંરક્ષકો બનીને ચાલતા હતા. પં. માલવિયાજીને લાલાણએ સરઘસને છેડે રાખેલા હતા : એમ કહીને કે ‘આપ બિમાર છો.’ પોતાના પ્રાણની ખેવના ન કરનાર એ પુરુષને બીજા માટે આટલી ઝીણી કાળજી હતી.

સરઘસ સ્ટેશનની નજીક થંભી ગયું અને સાઈમન કમીશનની રપેશ્યલ આગગાડીની વાટ ભેટું બિલું રહ્યું. લોકો માત્ર શાંતિપૂર્વક બિભા બિભા ‘સાયમન પાછા જાઓ’ અને ‘વહેમાતરમ્’ના નિર્દોષ ધ્વનિ ગાળવી રહ્યા હતા. સ્ટેશનની ચોગરહમ કાંટાવાળા તાર બાંધીને ચોગાન વાળી લીધું હતું, અને તેની અંદર પોલીસ ઘેરો ઘાલીને બિંથી હતી. એકાએક કશા પછુ ટંટાતોફાન વિના, લોકો તરફથી લગભગ પછુ કાઢ્યું મળ્યા વિના પોલીસે જાન બૂલી જઈ એ તારની બહાર જામેલી મેદનીના મોખરા ઉપર લાડીના પ્રહારો પર પ્રહારો ચડી કર્યા અને હુમલો કરનાર માંહેલા આગેવાન અંગ્રેજ અમલદારની લાડીના ઘા લોકવૃંદને અગ્રભાગે બિલેલા લોક—નેતાઓ ઉપર પડ્યા. ફડ ! ફડ ! ફડ ! લાડીઓ તૂટી પડી. ડૉ. આલમને, લાલા હંસરાજને, પછાને ચોટ લાગી અને વધુમાં વધુ માર વાળ્યો વૃષ્ઠ,

જર્જરિત લાલજીને એની છત્રી તુટી ગઈ, એની છાતી પર અને ખભા પર ઘા પડ્યા, છતાં પ્રહારો ચાલજ રહ્યા. જો રાયબદા હંમસાએ આઠા પડીને પ્રહારો ન ઝીલી લીધા હોત તો લાલાજીનું શરીર ત્યાં ને ત્યાં ઢગલો થઈ જત. કેમકે પોલીસનો ગોરો અમલદાર તો લાઠીની ઝડી વરસાવતો જ રહ્યો.

મોખરે ફડાફડી બોલી ગઈ અને મેઢનીમાં શોર મચી ગયો કે 'નેતાઓને માર્યા ! લાલાજીને માર્યા ! પોલીસે માર્યા !' એ શબ્દો ગડગડટ કરતા તોપખાનાના અવાજની માફક મેઢનીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરી ગયા. નેતાઓ તરફના એક જ ઇસારે ત્યાં સંશ્રામ મચી જત. કદાચ સારી પેઠે લોહી છંટાત. પરંતુ ધૈર્યસાગર લાલાજીએ ખામોશ રાખી. અન્ય નેતાઓ પણ જનતાને રોફી પોતપોતાને સ્થાને અવિચલ બિભા રહ્યા. લોકો ઉપર અહિંસા અને શાંતિની નીરવતા પથરાઈ ગઈ. બસબસ છાતીની ચોટ લાગવાથી ખજ-લખી ગયેલા લાલાજી પલકમાં પાછા ટફાર થયા અને પોતાના ઉપર નિષ્કારણ આવા નિર્દય પ્રહારો કરનાર અંગ્રેજ અધિકારીને એટલું જ પૂછ્યું, 'તમારું નામ શું છે ?'

એ નાર્મદ નિરૂત્તર રહ્યો. ફરીવાર લાલાજીએ પૂછ્યું : 'જો તું મર્દ હો, તો તારું નામ બતાવ.'

એ હીચકારા માણસમાં, કર્તવ્યની રૂઢિએ પોતાનું

નામ આપવા જેટલી પણ હિમ્મત નહોતી રહી. પોતાનું સુખ અણુઓળખ્યું રાખવા માટે એ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. [પાછળથી એમ ખબર પડી કહેવાય છે કે એ લાહોરનો સીનીઅર પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતો. લાલાજીની જીવન-મૃત્યુએ એ ગોરા સત્તાધારીએ જ જુઝાવી નાખી એવો પ્રશ્નો આરોપ છે. પણ એને કે કોઈને સરકારે કશી નશ્યત કરી જ નથી.]

‘હું’ શા માટે એ પ્રહારો ઝીલતો ઝીલતો ત્યાં ને ત્યાં ખતમ ન થઈ ગયો ? શા માટે તે ક્ષણે મારા અંતરમાં કાયરતાએ ધર ક્યું હતું ? એક રોગીની રીતે રીખાઈ રીખાઈને બિછાને ભરવા કરતાં ત્યાં છાતી પાથરીને પ્રાણ આપવાનું મારા તકલીફમાં કેમ નહોતું ?

આવી આવી આંતર્વેદના લાલાજીને તે ઘડીથી સતાવવા લાગી, ઘણા સમયથી ચાલી આવતી ફેંફસાંની નખખાઈએ તે પ્રભાતના પ્રહારોથી જોર પકડ્યું. પરંતુ ફેફસાંની ચિંતા રાખ્યા વિના તે દિવસની સધ્યાએ લાલાજી સાયમન-વિરોધની સલામાં ચાલ્યા.

‘લાલાજી !’ ડૉ. ધર્મવીર એમને હાથ જોડીને વિનવવા લાગ્યા, ‘લાલાજી, જરા ધઈને આપ આજની સલામાં જોલવા બેઠો નહિ. ફેંફસાંની ઇન્જ વધી પડશે.’

‘નહિ બાઈ !’ લાલાજી જોલ્યા, ‘આજે સાંજે તે

હું લાખ વાતો ય બોલ્યા વગર રહેવાનો નથી. ભલે મારો જીવ નીકળી જાય.’

એ વ્યાખ્યાન લાલાજીના મુખનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન હતું; ને છેલ્લું અનવાને જ લાયક હતું. વીરના મૃત્યુને શોભવનારી એ વાર્તા હતી. સંસારનું સમગ્ર કૈન્ય ક્ષણની દૃષ્ટિ, અનંતના મહાપંથ પર સંચરતો વીર જ એવું બોલે છે, અને એને બોલે બોલે આગમના સુર ખંધાય છે. એ બોલ્યા તે આ રહ્યું :

‘આ વ્યાસપીઠ ઉપર બિલો રહીને હું ઘોષણા કરું છું કે આજ અમારા પર જે માર પડ્યો છે, તે અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિનાશ નજીક હોવાની નિશાની આપે છે. જેણે જેણે પોલીસના આ કૂર કર્મને બેથું છે તે એને કદી પણ નહિ ભૂટી શકે. એ હીચકારા હુમલાનો બદલો આપણે ચૂકવવો જ રહ્યો છે. એ બદલો આપણે ખૂનખરાખીથી નહિ પણ સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિથી ચૂકવીશું. હું સરકારને ચેતાવું છું કે બે કદાચ આ દેશમાં રૂધિરભીની સભ્ય-ક્રાંતિ ફાટી નીકળે તો તેની જીભેદારી અમારા પર નહિ પણ તમારા દુષ્કર્મી ગોરા અમલદારો પર રહેશે. અમારું ધ્યેય તો એ છે કે અમારે સ્વરાજનું સુદ્ધ ચાંતિમય અને અહિંસાત્મક માર્ગ લેવું; પરંતુ બે સરકાર અને સરકારી અધિકારીઓની આવી જ કાર્યરીતિ ચાલુ રહેશે અને એને પરિણામે બે અમારા નૌજવાનો અમારા કહેવાની પરવા ઊઠી

દઈ એવો નિશ્ચય કરી બેસશે કે સ્વાધીનતા હાંસલ કરવાને માટે તો જે કાંઈ કરવું પડે તે બધું ઠીક જ છે, તો એમાં કશા આશ્ચર્યની વાત નહિ લેખાય. હું એ દિવસ બેવા જીવતો રહીશ કે નહિ તે નથી બળ્યતો; હું જીવતો રહું કે મરી જાઉં, પણ જે કદાચ મારા હેથના નૌજવાનોને લાચાર બનીને એવા દુર્દિનનો સામનો કરવો પડશે, તો મારો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાંથી તેઓને યુધ્ધમાં વિજય સાંપડવાના આશીર્વાદ હશે.’

લાડીના ઘાએ એ જીર્ણ દેહને તે દિવસથી જ ખગલ-ખાવી નાખ્યો હતો. છાતીમાં સોજો આવી ગયો હતો. દિન પ્રતિદિન એની અસર વધતી જ ચાલી, કેમકે આશાએશ લેવાની સલાહ એમણે માની જ નહિ. નેહરૂ રીપોર્ટને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયત્નો આડે એને પોતાના પ્રાણની રક્ષા સાંભરી નહિ. દિલ્હીમાં મળેલી મહા-સમિતિમાં પોતે હઠ કરીને હાજરી દેવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ પટકાઈને પથારીવશ બન્યા. તા. ૧૭ મી નવેમ્બરનું પ્રભાત હતું. બથવા વધતી હતી તે પોતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મૌન મુખે સહન કરી રહ્યા હતા. એમ કરતાં પીડા અસહ્ય થઈ પડી. અખોલ લાલાજીએ બેઠા થઈને પલંગમાં પલેાંઠી લીડી, આખે માથે કામળો ઓઢી લીધો, શેડીવારે ઢળી પડ્યા, આંખો મીંચી દીધી, પોઢી ગયા. મૃત્યુની ઝોલમાં.

થોડીવાર તે પાસે બેઠેલ પૌત્રને લાચુ' કે લાલાજી નિદ્રા કરે છે. પણ પછી સંદેહ પડ્યો. દોડીને સહુને બોલાવ્યા. ટેલીફોન કરીને દાકતરોને તેડાવ્યા. મૃતદેહની મુખમુદ્રા પર એટલી બધી તાઝગી હતી કે દાકતરોએ આવીને જ્યારે મૃત્યુ બાંહેડ કર્યું ત્યારે જ શ્રદ્ધા બેઠી કે દીપક ચાલવાયો છે.

લાલા હંસરાજ આવ્યા ને લાઈ પરમાનંદ આવ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી જ દોસ્તીની ગાંઠે બંધાયેલા ત્રણે ગોઠીયા હતા. જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યોમાં ત્રણેએ સાથે મળી સેવા દીધેલી, પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે લાઈ પરમાનંદની પ્રકૃતિએ પલટો દીધેલો, લાલાજીની સાથે ઉગ્ર મતભેદ પડેલો. લાલાજીના ઉતાવળીઆ સ્વભાવે બંને વચ્ચે અંગત વિમુદ્ધ પાડેલો. ઘણા દિવસથી ચાર આંખો પણ લેણી નહોતી ધધ. આજ મિત્રના શબના પગ પાસે ઉભેલા એ 'લાઈજી'ને સાઠ વર્ષનો ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. મૃત બાંધવાના સૂતેલા, સૌમ્ય, રનેહનીતરતા મુખ સામે 'લાઈજી'ની મીઠ મંડાઈ ગઈ. એનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારઓ ચાલવા લાગી. મિત્રના ચરણ બાલીને 'લાઈજી' નાના બાલકની માફક રોયા. સાંજે સાઈં હિન્દ રોયું, દેશદેશાવરમાં અનેક નાનાં મોટાં રનેહીજનોએ પણ અશ્રુ સાર્યાં. જેણે જેણે લાલાજીને દૂલવ્યા હતા તે તમામને દિલમાં ચીરા રહી ગયા. જેને જેને મરનારે દૂલવેલા તેના પ્રણા ઉપર એ નિર્દોષ મહા-વીરના મૃત્યુએ લશ્મની પુંક મારી રૂઝ વાળી દીધી.

"He was ever a brave man, the bravest of the brave, and therefore he would wish no better death than that by which he died.

‘એ વીર હતો, વીરોનો પણ વીર હતો. અને આના કરતાં ખીલું કયું બહેતર મૃત્યુ એ માગી શકત !’

[હિનબંધુ એન્ડ્રુઝ]

શ્રદ્ધાંજલિ

જાહેર જીવનમાં સદાય સંશ્રામ જોલનાર, શત્રુ કે મિત્ર સહુના ઉપર આક્રમણ કરી તૂટી પડનાર અને પોતાને માટે તેવી જ આકરી કસોટી માગી લેનાર જન્મસિદ્ધ લડાયક નર આ લાજપતરાય એના ખાનગી જીવનમાં કેવા હતા ? મીઠું જેવા મૃદુ અને બાળક જેવા નિર્દોષ પોતે જાતે પૂરા વિનોદી હતા, અન્ય સહુનાં દોષદિખાજ કરતા અને પોતાનું દિખાજ થતું પણ માણી શકતા. નાનાં બાળકોના તો પરમ પ્રેમી હતા. બચ્ચાં સાથેની રમતોમાં એને ક્રિસ્પુદીની ચર્યાચી પણ અધિક આનંદ પડતો. મિત્રોનાં

બિમાર બચ્ચાંની પધારી પાસે બેસીને કલાકો સુધી દેશભક્તિની કથાઓ કહેનાર લાજપતરાયને આજે મિત્રો યાદ કરે છે. પરદેશમાં પણ એને ગોરા મિત્રોનાં બાળકો સાથે રમવાનું સહુથી વધુ મુખકર ચર્ષ પડતું. આજે એનાં રમરણો લખતાં એક રનેહી કહે છે કે—

‘મંદ મંદ મલકતા એ મુખ સામે તાકીને હું ભ્રમો હતો, અને એ ન બૂલાય તેવી બે આંખોના કેમળ મધુર દૃષ્ટિપાત વડે અવારનવાર મારી મહેનતનેા મને બદલો વળી જતો.

‘પછી તો હું મોટો થયો, એને ઓળખતો ને ચાહતો થયો, તેમ તેમ તો એ અવિસ્મરણીય બે આંખોમાં હું કોઈ ગુપ્ત વાણી ઉકેલતો થયો. એ આંખોમાં તો મને મનુષ્યોમાં વિરલ એવા એક આત્માનું દર્શન થયું : માનવ-કલ્યાણ માટેની ધગશથી સજગતા અને અવિશ્રાંત કામ કરતા આત્માનું એ દર્શન હતું. પણ મને નથી ખબર કે એ આત્માને રાજકારણમાં કેવોકે રસ પડતો હતો. એમની સાથેની મારી વીસ વર્ષની ઓળખાણ દરમિયાન રાજકારણ વિષે એવો એક પણ શબ્દ મેં એના મોંમાંથી નથી સાંભળ્યો કે જેમાંથી રાજકારણ તો એક અનિવાર્ય આપત્તિ હોવાનો ધ્વનિ ન નીકળ્યો હોય. બહેતર પરિસ્થિતિમાં ને મૂક્ત વાતાવરણમાં લાલાજી રાજનીતિનું નહિ પણ કોઈ એવીઅર સમા કે સાવન્યોલા સમા પરમ સુધારક જ થયા હોત,

લડવૈયા તો હરગિજ બન્યા હોત, પણ પાપ સામે, દુઃખ સામે ને રોગ સામે લડાઈ માંડત. અંધકાર સામે યુદ્ધ કરતા પ્રકાશના પયગમ્બર તરીકે જીવન ખતમ કરીને એ પોતાના મૃદુ રૂઝુ-સ્પર્શનાં જ શીતલ સ્મરણો મૂકી જાત,

‘દિવસબર ત્યારે એ રાજકારણથી ધરાઈ રહ્યા હોય ત્યારે, એટલે કે હંમેશાં સાંજરે જ હું એમને મળવા જતો. કેમકે મૂક્ત અને નિર્દોષ હૃદયે તો એ ત્યારેજ હસતા. મોટી મોટી—પોતાનાથી પણ મહાન પુરુષોને પટકી નાખનાર મોટી વિપત્તિઓની વચ્ચે પણ એક બાળકની પેઠે હસી પડવાની પોતાની શક્તિને પ્રતાપેજ લાલાજી પ્રત્યેક વખતે શનુ સામે પ્રચંડ મોરચો માંડવાનું લીપણ નિશ્ચય—બળ લઈ કારાગૃહોમાંથી બહાર નીકળતા. એના સત્ય—જીવનનની આ ઉન્નત પળો હરમ્યાન જ એની વાર્તાલહુરીઓ એક પછી એક પ્રસંગ પર રેલમહેલ કરતી ચાલી જતી. પ્રસંગોપાત અમે તોફાને ચડતા અને એનું ટિખળ કરતા. એ ટિખળતા બહલામાં અમને શું મળતું ? પાંચેક મિનિટની એકાદ વકતૃતા કે જેમાં એની ભાષાસમૃદ્ધિ વિદ્યત શા ચમકારા કરતી અમારી ગુફ્તેગૂમાં નવીન જ જાત પાડી દેતી.

‘પરંતુ આજે તો મને યાદ આવે છે એ શાંત સંધ્યાઓ, કે ત્યારે એ સંત મોટી આરામ-પુરસ્કી ઉપર ઢળી પડતા અને પછી એની રસના મધૂર ચળકે પ્રેમ અને પરમાનંદના

સિદ્ધાંત પર 'સ્થપાયેલી જીવન-ક્રિસ્તુકીર્તિ' વિવરણ રેલાવ્યે જતી. જીવનની અધમતાના અને વિકૃતિના જ્ઞાનવાળી એની પળોને હું આજે નથી સંભારતો. હું તો સંભાઈ છું પેલી વિરલ ધડીઓને કે જ્યારે એને જગતના ઇશ્વરી ગૌરવનું જ્ઞાન થતું અને જ્યારે પોતાના જીવનના આનંદ બહલ સાચા ભક્તિભરપૂર અંતઃકસ્થે એ સર્જનહારનો અહેશાન ગુમરતા.

‘પરંતુ હાય ! એ મધુર કંઠ આજે ચુપ બન્યો છે ને એ બે આંખોનું ચમકતું તેજ ઓલવાઈ ગયું છે. લોકો મને કહે છે કે એની હાથા કરવામાં આવી છે. હું એ નથી જાણતો, હું તો માત્ર આટલું જ જાણું છું કે એણે તો પોતાના જાલિમેને, તેઓએ અગાઉ જ્યારેજ્યારે પોતાના પર જીવન ગુમરેલો ત્યારની માફક આ વખતે પણ ક્ષમા જ આપેલી હશે. કેમકે દૃઢ્યનું રૂધિર તપી જતી વેળા એ સિંહની માફક સંજ્ઞામ કરતા તે છતાં ‘મેંઢા જેવા ગરીબ’ એ વિશેષણ જેટલું એને બંધ બેસે છે તેટલું અન્ય કોઈને બેસતું હોવાની મને ખબર નથી.’

દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ લખે છે:

‘મારી કલ્પનામાં તો ‘એકની એક જ મૂર્તિ’ રમી રહી છે : જીવનભર જે દીકરી તેની તેજ : હાસ્ય વિનોદ અને રમૂજથી છલકતા : અને એટલા બધા હિલાવર હિલના કે દરેક પ્રસંગે એની બાજક સમાન પ્રકૃતિ ઉછળી

આવતી. એક ક્ષણે જુઓ તો કોઈએ કશું કહ્યું હોય તેના ઉપર ધમધમાટભર્યા ઉશ્કેરાઈ પડ્યા હોય અને પોતાના દેશને થયેલા કોઈ અન્યાય ઉપર રાષે ઊભરાઈ રહ્યા હોય; બીજી જ ક્ષણે જુઓ તો એના એજ પ્રસંગની અંદર કોઈ મનુષ્ય-સ્વભાવની નખખાઈના મુદો નજરે પડતાં તો એ ખડખડાટ હસી પડે. આપણને એમ જ લાગી જાય કે એનેા મિત્રજ પણ એક બાળકની માફક લહેર અને ગાંધીય વચ્ચે ક્ષણે ક્ષણે પલટા લઈ રહ્યો છે.

‘અંતમાં તો હમેશાં અચૂક એ ઉજળી બાજુ જ નિહાળતા અને એને જરા જેટલી પણ દયામણી વિનવણી થતાં તો એ અન્ય કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં વેળાસર બધું મનદુઃખ વીસરી જવા ને ક્ષમા કરવા તત્પર થઈ જતા. જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ તો એ દિલગજઈ ક્ષીણ બનવાને બદલે બળવાન બનતી ગઈ. એ તો એનું એક અજબ લક્ષણ હતું. જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એણે પોતાની બાલ-પ્રકૃતિ સાચવી રાખી.

‘મૃદુતા, પ્રેમ, ક્ષમાવૃત્તિ અને ઔદાર્ય-એ તમામ અંશોથી છલકતી વિનોદવૃત્તિ, એ તો એના આસ્થિયનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. એ શુષ્ક તો પોતે બોલતા હોય ત્યારે બણે કે એનાં નેત્રોમાંથી નીતરતો હતો. આંખોના એક પલકારામાં અને મોં પરના એક સ્મિતમાં તો એના અંતરમાં ભરેલી તમામ વેદના ને તમામ મમતા બહાર ઝલકવા

લાગતી. કેટલાએક માણસોમાં એવું મીઠાપણું હોય છે કે જે એનાં આંતરિક સ્વભાવને અમૂક અંશે છુપાવી રાખે છે, અને એમનાં હિંડાણમાં શું શું ભરેલું છે તે પામતાં ઘણી વાર લાગે છે. પરંતુ લાજપતરાયજી તમામ હીતર તો પલકમાં બહાર ધસી આવતું અને એની મુખમુદ્રા જ અંતરની આખી કથા બોલી નાખતી. આ બધું એના બચ-પણથી જ ખીલતી આવતી એ નિખાલસતા નિર્ભયતા અને સન્ન્યાસને જ આભારી હતું. આનો અર્થ એ નથી કે મોટી વયે પોતાના નિત્યના વ્યવહારમાં એ સાવધાની નહોતા સાચવી શક્યા. ના, એમ તો એનામાં સંપૂર્ણ કાર્ય-કુશળતા હતી અને વ્યવહાર કામકાજમાં એને છેતરી જવું સહેલ નહોતું. પરંતુ આ સાવધાનવૃત્તિએ એના સ્વભાવને કઠોર નહોતો કરી મૂક્યો. એ શક્તિએ એની મુખમુદ્રા પરથી પેલી પારદર્શક નિખાલસતાને નીચાવી નહોતી લીધી. ચલનથી પણ એ પોતાના મનોભાવને ન જ છુપાવી શકતા.

‘કેવું ખાલ-હૃદય ! પારીસમાં મી. રાણા રહે છે એનાં પત્ની એક જર્મન બાઈ છે. હું એની સાથે રહેવા ગયેલો. સાથે રહ્યાં તે દરમ્યાન લાલાજી સિવાય બીજા કોઈની વાતો ભાગ્યે જ અમે કરી હયો. એ કામળ દિલની જર્મન બાઈને તો પોતાનું એકાદ સગું બાળક મરી ગયું હોય એટલી વેદના થાય છે. કેમકે લાજપતરાય ડાસા હોવા છતાં પણ એ બાઈને ‘મા’ સમાન જ ગણતા અને એનાં ઘરમાં રહ્યા

તે દરમ્યાન તો એના ‘અતિ લાડકા’ છોકરા જેવા જ બની ગયેલા. બાઈ કહે છે કે ‘ઓહો! કેવા ગરમતી અને નિરંતર મશકરીખોર! એનાં હાસ્યથી તો આખું મકાન ગાળ્યા કરતું. ને એ સીધાબ્યા ત્યારે તો બાણે ઘરમાંથી બધું તેજ પણ એની સાથે જ ચાલ્યું ગયેલું.’ બાઈની આંખમાં આ બોલતી વેળા જળજળીયાં આવી ગયેલાં. એણે ખીણ દહ્ય-દ્રાવક વાત તો એ કહી કે લાલાણના અવસાનના સમાચાર સાંભળીને ઘરની દાસી પણ આંસુભેર રડી પડી હતી અને બોલતી હતી કે દાદાજી આ દુનિયા પરથી ચાલ્યા ગયા એ તો બાણે કે મનાતું જ નથી.

‘કોઈએ કહ્યું છે કે સાચી મહાતુભાવતાને શોધી કાઢવાનો સહુથી સહેલો માર્ગ આ છે : એ મનુષ્યની અંદર વૃધ્ધાવસ્થામાં બાલ-દહ્ય રહ્યું છે કે નહિ તે તપાસી લેવું. મહત્તાની જો આ જ આંકણી હોય તો લાજપતરાય સાથેસાથ મહાન હતા.’

‘અધિકારશાહીને હાથે એને શું શું સહેલું પડ્યું છે એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે તો એની ક્ષમાવૃત્તિનો આંક તાજજીવ કરે છે. પ્રથમ પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૦૭માં ગભરાટની ઘડીમાં એને સરકારે સંદતર અન્યાયથી હદપારી અને ગિરફતારી આપ્યાં. હરકોઈને પણ ઝેરીલા બનાવી દેવાને માટે એટલું જ બસ થાત, કેમ કે એ સગ છેક જ નિષ્કારણ અને અધર્મી હતી. પરંતુ લાલાજી તો જેવા સૌમ્ય

હતા તેવા જ પાછા વળ્યા અને એ દિવસોનાં રાજપ્રકરણ ઉપર પોતાની વ્યવહારકુશળ શૈલીએ સંયમશીલ અને નર-માશભરી અસર પાથરતા રહ્યા. પાછા વળતાં પોતાને જે અસાધારણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી તેણે પોતાનું સમત્વ લેશમાત્ર નહોતું ગુમાવ્યું.

‘એજ વસ્તુ વારે વારે જાની. એનો અમેરિકાનો અનુભવ અત્યંત કટુ હતો. ત્યાં એક બાબુથી એને ગુસ્સો વિદ્યવની હિંસામય યોજનાઓમાં ઘસડી જનારાઓ હતા, અને ખીણ બાબુ હતા છુપા ભસૂસો કે જેઓ પલેપલ એના ઉપર ટાંપી રહી એની વાતચીતોમાં એકાદ અસાવધ શબ્દોન્યાર પડવાની જ વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એ સંજોગોમાં પણ લાજપતરાય તો એના એજ નિર્ભય અને બાળક સમા નિખાલસ ને નિર્દોષ જ રહ્યા હતા. અમેરિકામાં એને ઝોળખનારા ઘણા-ઓએ મને કહ્યું છે કે હિન્દના કોઈ પણ નેતાએ પૂર્વે ન જીપબવેલી એવી જાંડી છાપ એમના પર લાજપતરાયે જ પાડી હતી.

‘મને લાગે છે કે એ મહાન જીવનનું સદુથી વધુ વિલક્ષણ તત્ત્વ એના પ્રત્યેક ગુણોની જૂઝળી ઉચ્ચતામાં નહિ પણ એ તમામ ગુણોની દુર્લભ મિલાપટમાં રહેલું છે.’

‘યુનીવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ એને મળ્યો નહોતો, પરંતુ એ ન્યૂનતાને એણે પોતાના સ્વયંશિક્ષણ થકી ને વિશેષે કરીને તો વિદેશના અનુભવો થકી પૂરી લીધી હતી.

‘એના પ્રત્યેક બોલની પાછળ એક સાચું ને સળગતું વ્યક્તિત્વ ઊભું હતું. પોતાના અભિપ્રાય પર મક્કમ રહીને મરી ફીટવાની શક્તિ આપનાર આત્મશ્રદ્ધા અને અહમ્મ હિંમતમાંથી ઘડાયેલું એ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ હતું. એ ગરીબોનો બંધુ હતો—અસમાનતાને ધિક્કારનાર અને સામાજિક સમાનતાને માટે મઠી જનાર એ સાચો લોકશાસનવાદી હતો.’

[તેજબહાર સમ્ર]

‘લાજપતરાય સંગ્રામ કરતાં શાંતિને વધુ ચાહતા. એ હિંસાવાદી તો કદી પણ નહોતા. એ જાણતા હતા કે હિન્દને સ્વતંત્ર બાળવાથી કે ગુપ્ત ખૂનખરાબીથી સુક્ષિત નથી મળવાની. અત્યંત સમતોલ મગજનો એ પુરૂષ હમેશાં ચાલુ વસ્તુ-સ્થિતિને સમજતો હતો. કુદરતી રીતે ધર્મ પ્રત્યે ઢળેલા મનવાળા એ પુરુષની એવી પણ માન્યતા નહોતી કે પોતાના દેશ પર પ્રેમ રાખવાને ખાતર અન્ય દેશો પ્રત્યે ધિક્કાર સેવવો અનિવાર્ય છે. પોતાની જાત માટે એ હમેશાં નીચી જ આંકણી રાખતા. પોતાનું ચાલતાં મુખી અગવડે કદી ન ઉઘાડેતા.’

[મિષતનંદ્ર પાલ]

‘એનું જીવન તો સેવા અને સ્વાર્થહીનું મહાકાવ્ય હતું. સદાસર્વદા એનું સ્થાન તો સંગ્રામની મધ્યમાં જ રહેતું.’

[પ્રકાશમ]

‘એક સાચા મહાન રાષ્ટ્રવાદીની અને સ્વાધીનતાને ખાતર લડનાર નિર્બીધ યોદ્ધાની હિન્દને આજે ખોટ પડી છે, ખલ્લે આ ખોટ તો સમગ્ર જગતને પડી છે. માનવ જાતિના વિકાસને માટે દસે દિશામાં જૂઝનાર એક મહત્ત્વ આંતરરાષ્ટ્રીય પુરુષને જગત આજે હારી ગયું છે.’

[ચિત્તલભાઈ પટેલ]

‘લાલા લાજપતરાય મરી ગયા. ઘણું જીવે લાલા લાજપતરાય ! હિન્દના નભોમંડળમાં જ્યાં સુધી સૂર્ય તરે છે ત્યાં સુધી લાલાજી જેવો માનવી મરે નહિ. લાલાજી એટલે એક માનવી નહિ, એક સંસ્થા. યૌવનથી જ એણે સ્વદેશ-સેવાને ધર્મ કરી સ્વીકારેલ. અને એનું દેશાભિમાન સાંકડા સંપ્રદાયનું નહોતું. એ જગત બધાને ચાહતા તેથી જ સ્વદેશને ચાહતા. એની રાષ્ટ્રીયતા આંતરરાષ્ટ્રીય હતી. તેથી જ યુરોપી લોકોનાં દિલ પર એનો એટલો કાબૂ હતો. યુરોપ અમેરિકામાં એને અનેક મિત્રો હતા. તેઓ એને ચાહતા કેમકે તેઓ એને ઓળખતા.’

[મહાત્મા ગાંધીજી]

સાલવારી

૧૮૬૫ : જન્મ. પિતા રાધાકિસન, જાતે અગ્રવાલ જૈન વણિક, વતન જગરાન, જીલ્લો લુધિયાના, પંજાબ.

અભ્યાસ : હાઈકોર્ટ પ્લીડર. વ્યવસાય વકીલાતનો.

૧૮૮૬ : લાહોરમાં દયાનંદ એન્ડેલો વેદિક કોલેજનું પાઠશાળું.

૧૮૮૮ : હિન્દી મહાસભામાં ભાગ લેવાની શરૂઆત. સર સૈયદ અહમદ પર મુવિખ્યાત પત્ર લખ્યો.

૧૮૯૭-૯૮-૯૯ ના દુષ્કાળોમાં સંકટનિવારણની પ્રવૃત્તિ.

૧૯૦૪ : મહાસભા તરફથી વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય માટે મોકલાતા પ્રતિનિધિમંડળમાં શ્રી. ગોખલેની સાથે પસંદગી પામ્યા. યુરોપને પ્રવાસે. અમેરિકાની શિક્ષણ-સંસ્થાઓનું તલસ્પર્શી નિરીક્ષણ.

૧૯૦૭ : હદપારી અને માંડલેના કિલ્લામાં ગિરફતારી. દસ મહિને મુક્તિ. સાત વર્ષ સુધી અથાક દેશસેવા.

૧૯૧૪ : અમેરિકાને પ્રવાસે : મહાયુદ્ધનો આરંભ : દેશમાં પાછા આવવા માટે પરવાનો ન મળ્યો. અમેરિકામાં લોકમત જાગૃત કરવા માટે જુગ્મ્હેસ : 'યંગ ઇન્ડીઆ' ત્ર, દસ લાખ પત્રિકાઓ, 'ઈન્ડિયન યુરો' નામની સંસ્થાની સ્થાપના, પ્રવાસો, વ્યાખ્યાનો.

૧૯૧૯ : હિન્દમાં પુનઃપ્રવેશ : કલકત્તાની ખાસ મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન.

૧૯૨૧ : અસહકારના આંદોલનમાં આગેવાની : સમાજધીના સરકારી હુકમ વિરૂદ્ધ પંખાન મહાસભાસમિતિની એક બેઠક : પ્રમુખ તરીકે પોતે પકડાયા. બે વર્ષની સજા.

૧૯૨૨ : હિન્દુ મહાસભાની જુગ્મ્મેશ. વડી ધારાસભામાં પ્રથમ સ્વરાજ પક્ષે પ્રવેશ અને પછી મોતીલાલજીની સાથે કાયદાત્મક પરિવેશ. 'સ્વતંત્ર પક્ષ' તરફથી ધારાસભામાં પ્રવેશ. પ્રગટિતના વિરોધી સરકારપક્ષ સાથે અવિરત સંગ્રામ, હિન્દ લોકસેવક સમાજની સ્થાપના.

૧૯૨૮ : નવેમ્બર : ૧૭. સામન કમીશનની સામે કાળા વાવટાનું સરખસ કાદતાં, લાહોરી પોલીસ અમલદારના લાઠીપ્રહારથી પડેલા જખ્મો અને તેને પરિણામે માદગીથી થયેલું મનાવું મૃત્યુ.

